

Г. 319. 384

НАРОДНА БИБЛІОТЕКА

Ч. 509 — 514 Мѣсяцы: Сѣчень — Червень 1932.

ІСТОРІА РУСИ

ЧАСТЬ II.

Московска і Литовско-Польска Доба

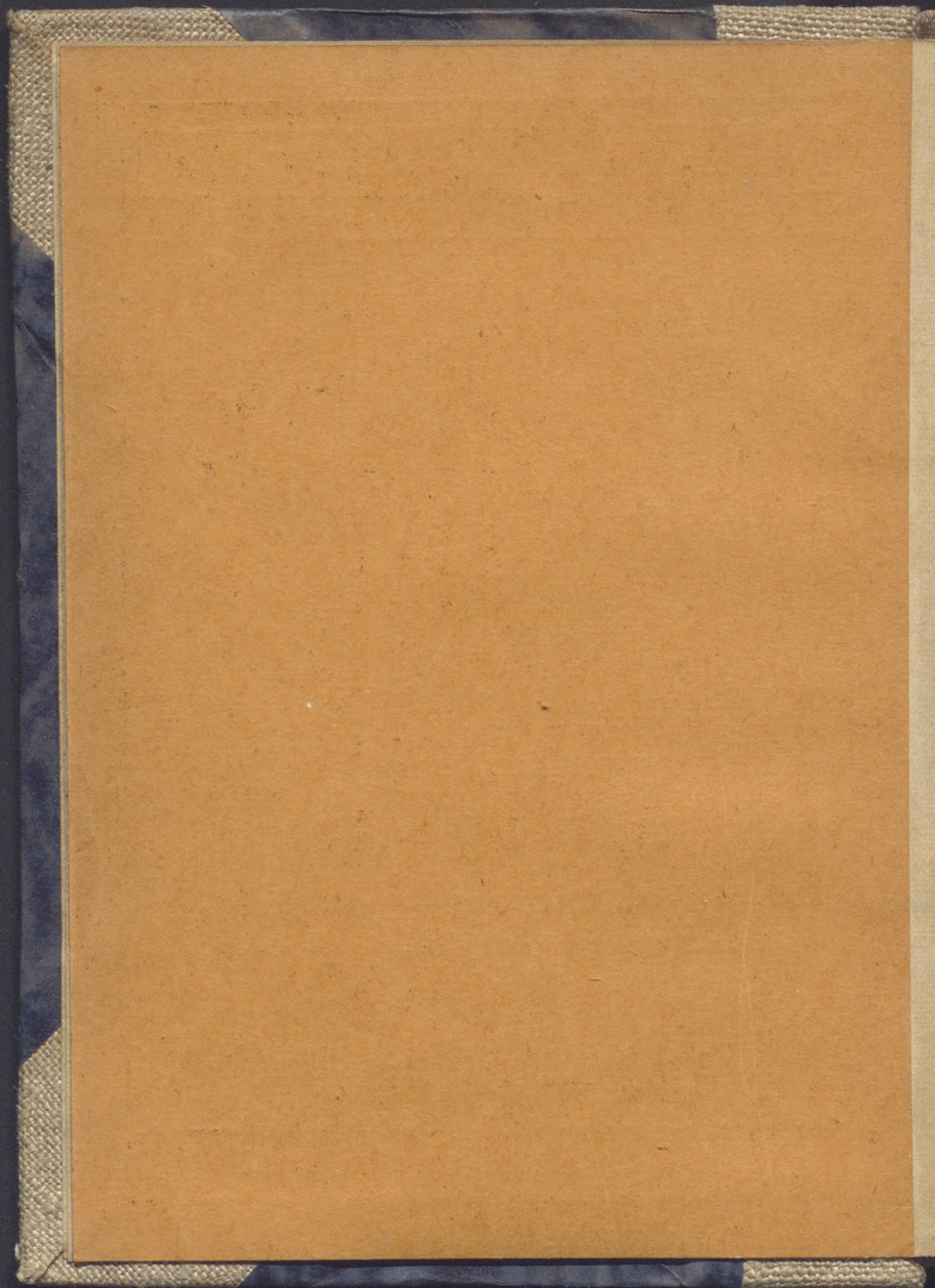
(Велика і Мала Русь до часів Б. Хмельницького)

3 карти + 83 ілюстрацій

написав

Др. АДРІАН КОПИСТЯНСКІЙ.

Изданіа О-ва им. М. Качковскаго во Львовѣ.

НАРОДНА БИБЛІОТЕКА

Др. АДРІАН КОПИСТЯНСЬКИЙ

ІСТОРІЯ РУСИ

ЧАСТЬ ДРУГА

Московска і Литовско-Польска доба

(Велика і Мала Русь
до часів Б. Хмельницького)

ЛЬВІВ, 1932. г.

ИЗДАНИЕ ОБЩЕСТВА ИМ. М. КАЧКОВСКОГО
ВО ЛЬВОВѢ, ул. Валовая 14.
За редакцію отвѣчаетъ: Ярославъ Ив. Вербицкій.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001019218579

I 319.384

Типографія Ставропігійскаго Інститута во Львовѣ.

ГЛАВА I.

Татарське лихолітьє і вго наслідки.

1. Універсальна монгольська держава і єї вплив на судьбу руского народа.

Історична звязь Руси з монгольским світом. — Географічні відносини центральної Азії. — Монгольскі племена і їх характеристика. — Темучин-Чингисхан як будівничій світової держави. — Наслідники Чингисхана і їх заслуги. — Розвал світової монгольської держави. — Причини упадка. — Послїдня проба відбудови держави Чингисхана. — Значіне монголів в всесвітній і рускій історії.

Історична звязь Руси з монгольским світом.

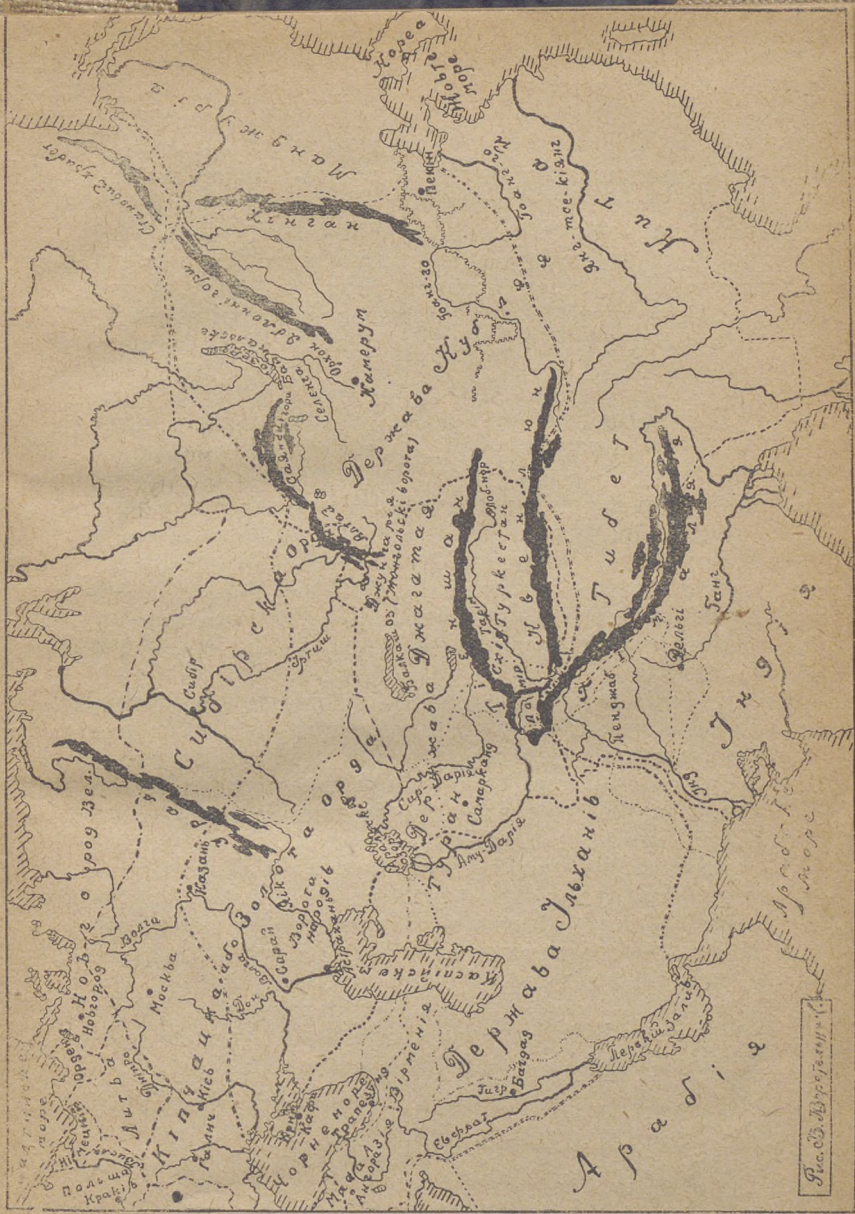
По упадку Кієва в 1240. р. Русь стралила свою політичну независимість. Она опинилась під татарским ярмом і стала частиною світової монгольської держави. Внаслідок сего майже ціла східна Европа, яку занимала руска держава в кієвській добі, перемінилась в великій півостров Азії. Поневолі звернувшись лицем в сторону Азії, рускій народ на довшій час звязав свій історичний розвиток з монгольским світом. Всі важнійші переміни, які переживала побудована Чингисханом держава, безпосередно впливали на долю руского народа. Оче-

видно, що при таких обставинах без знання історії монгольської світової держави, не можна зрозуміти багатьох явищ з історії Русі даної доби.

Географічні відносини центральної Азії.

Почин до утворення світової монгольської держави вийшов із центральної (середушою) Азії. Она складається з цілого ряду височин, до яких належить Тибет, Східний Туркестан або т. зв. таримська височина, Джунгарія і Монголія. Височинне нутро Азії творить для себе окрему цілість, яку майже зі всіх сторін оточують гори о різних назвах. Ітак, з півночі йдуть алтайські, саянські і яблоніві гори, зі сходу гори Хінган, а з полудня величезний ланцюг гімалайських гір, які зігнутиим луком відділяють центральну частину Азії від передньої Індії. По середині сього височинного континенту (суші) простягаються гори Квен-Люн. Се найдовший гірський ланцюг, котрий сягає в глибину Китаю аж до р. Гоанг-го і становить границю між Тибетом а Східним Туркестаном і Монголією. Рівнобіжно з тим ланцюгом йдуть гори Тіен-Шан, які з північної сторони замикають таримську кітловину. Всі три названі ланцюхи: Гімалая, Квен-Люн і Тіен-Шан беруть свій початок від височини Памір, котра лежить більше, як 4.000 м. понад рівнем моря і тому називається „кришею світа“.

Із височинного нутра Азії можна вийти лиш через Джунгарію, яку з полудня замикають Тіен-Шан, а з півночі алтайські гори. Зато Джунгарія має отверту дорогу на схід, в сторону Монголії, а на захід, в сторону Турана й західної Сибіри,

1. Карта всевѣтной монгольской державы

якої продовженем являється східно-європейська низина. Через Джунгарію або т. зв. „монгольські ворота“, виходили із центральної Азії монгольські племена на низину Туран, а потім посувалися через кіргізькі степи в сторону Європи. Сюди вдиралися они через низину, яка простирається між Уралем а Каспійским морем і становит другі „ворота народів“.

Монгольські племена і їх характеристика.

Окрайні гори не допускают до центральної Азії більшої кількості атмосферичних опадів. Тому лиш над ріками і у стіп гір, де частійше падають дощі, можна управляти рілю. Переважна часть середущой Азії представляє собою пустиню і степ. Не диво, що від дуже давних часів населене сего краю занималося майже виключно випасом худоби і вело кочівниче жите.

З місця на місце пересувалися поодинокі монгольські племена, часто перемішувалися з собою і в протягу короткого часу як лявіна з'єдналися в більші громади, або розбивалися на дрібні части. В широких степах, де на кождім кроці чоловікови угрожає опасність, кождий мусів числити виключно на власні сили, привикати до голоду й холоду та власним промислом здобувати для себе добичу. Тому під впливом твердих условій жита монголи загартовали свою волю і розвинули воевничій характер.

Темучин - Чингисхан як будівничій держави.

Воевничим духом ви-значалися головно ті монгольські племена, котрі кочували на просторі

від балкашского до байкальського озера. Довший час они жили окремим житєм і в історії не відгравали ніякої ролі. Доперва Темучин об'єднав їх під своєю верховною властью, як Чингисхан, т. є. великій хан, накинув їм свою желізну волю і повів до борби с сусідними осілими народами.

Воєнні походи Чингисхана йшли по тій лінії, яку вказували гори. Як звісно, гімалайські гори простираються в рівнолежниковім напрямі і з полудневої сторони становят непроходиму стіну, котра загороджує дорогу до багатой Індії. Таку саму роль сповняють на півночі алтайські і саянські гори, відділяючи нутро Азії від рідко заселеной сибірской низини. Під проводом свого неустрашимого полководця монгольські племена посувалися або на схід, в сторону Китая, або на захід, в напрямі Європи. Гонимий ненаситною жадобою власти й добичи, Темучин не знав відпочинку. Перед его очима миготіла картина світової держави, яку створити він уважав за ціль свого життя. Безпощадний супроти ворога і неустрашимий в борбі, він дряв на саму думку, що неожидана смерть може помішати довершеню его великого діла.

В часі побуту в Самарканді в 1220. р. Темучин спровадив з північного Китая славного філософа—монаха, з яким він розговори на різні теми та пробував дістати від него чудесний напиток безсмертности, щоби в той спосіб обезпечити задумане діло.

В протягу короткого часу (1206—1227) Чингисхан зумів при помочи кочівничих племен створити велику державу, яка опиралася з полудня на горах Квен-Лян і простиралася від побережа Тихого Океана до Чорного Моря. Се була сві-

това держава в правдивім сего слова значіно з осередком в Монголії, де лежала столиця, г. Каракорум.

Головним помічником Темучина в організації здобутих просторів був Ілі-чу-тсай, тунгуз родом, але ознакнений з високою китайською культурою.

Державна організація носила чисто воєнний характер. Всі мужчини ділилися на десятки, сотні, тисячі. На чолі тих громад стояли десятники, сотники і тисяцкі. Більше число війська понад 10.000 воїнів носило назву „тьма“. Начальники тьми, т. зв. „темники“, находилися під безпосередною властью хана і нераз відгравали важну роль в сторії монголів.

Для воєнної цілі служили також дороги й мости, які будовав Ілі-чу-тсай при помочи китайських інженерів. Они облегчували перехід війська, а звязуючи величезні простори в одну цілість, давали можливість розвитку торгівлі між Европою а Азією.

Культурний уровень монголів був низкій, чо го доказом була їх примітивна релігія, т. зв. шаманізм. Ся релігія основувалась на культі померших і на вірі в тревалу звязь, яка заходит між духами предків а живими людьми. Лиш монгольські жреці—шамани уміли заклинати духів, внаслідок чо го они були окружені великою почесью.

Ісповідуючи так примітивну релігію, монголи відносилися з великою терпимостью до інших релігій. Се облегчало долю покорених народів, бо під властью Чингисхана они могли жити своїм життям і були обовязані лиш платити означену данину.

В особі Ілі-чу-тсая найшли підбиті народи правдивого опікуна. Сей окитайщений тунгуз своїм впливом нераз охороняв їх перед жорстокістю Чингисхана, а маючи повне зрозумінє для культури, повздержував Чингисхана від непотрібного нищення культурних памяток. Свою організаційну працю він продовжував також за наслідників Темучина.

Наслідники Чингисхана і їх заслуги. Смерть Темучина, яка наступила 18. серпня 1227. року в часі єго побуту над горішним бігом р. Гоанг-го, є сповита тайною. Одні

2. Чингисхан на престолі і єго сини.

говорять, що він помер природною смертю, вичерпавши свої сили в воєнних походах, інші подають,

що отруїла його одна із жінок. В кождім случаю зі смертю Темучина зійшов в могилу чоловік, якій являється правдивим феноменом в історії і своєю желізною волею повернув колесо історії в іншу сторону.

а) **Огдай (Угедэй)**
(1227—1241).

Перед своєю смертю Темучин назначив своїм наслідником молодшого сина Огдая (Угедая), якій визначався найбільшою енергією й спосібностями. Сей великій хан в часі свого панованя (1227—1241) не лиш зумів сохранили єдинство монгольської держави, але довів її до найбільшого територіяльного розвитку. Під його проводом відбувся великий похід на Китай, якого північна часть разом зі столицею Пекіном (1234 р.) стала добычею кочевиків. В слідуючій році вирушили многочисленні полчища монголів на Європу. Верховний провід обняв внук Темучина, Батий. Татари зруйнували не лиш цілу Русь, але також Польщу й Угорщину та дійшли до р. Одри і середнього бігу р. Дуная. Батий, якому дуже сподобалася наддунайська низина з її буйними степами, хотів з своєю ордою поселитися в Угорщині, щоби звідси, по приміру гуннів і аварів, атакувати полудневу й західну Європу. Плянам Батия помішала смерть Огдая, якій дня 11. грудня 1241. р. в столиці Каракорум закінчив своє жите.

З моментом смерти великого хана, по обычаям монголів, автоматично кінчилися всі воєнні походи і начальники поодиноких орд спішили на загальні збори або т. зв. курултай, для вибору нового володаря. Тому Батий з весною 1242. р. припинив воєнний похід і днем та ночью спішив

до Азії. Згідно з волею Огдая верховна власть перейшла в руки його наймолодшого сина, в імени котрого управляла державою найстарша вдова по в. хані.

б) **Куюк (1246—1248).** В часі своєї регенції, яка тревала кілька літ, ханша старалася забезпечити престол для свого сина і ловкою дипломатичною ігрою осягнула свою завітну ціль. Загальні збори начальників в 1246. р. вибрали великим ханом єї сина, Куюка, якій пановав два роки (1246—1248).

в) **Мангу (1251—1259).** Борба за верховну власть на якійсь час задержала територіяльний ріст монгольської держави. Доперва, коли минула криза і в 1251. р. вступив на престол воевничій Мангу, зачалися нові війни на Сході і на Заході. Під проводом Гулягу, наймолодшого брата в. хана, монголи опановали Персію, знищили багдадській каліфат, а здобувши в 1258. р. Багдад, вирізали в пень майже ціле его населенє. Потім они заняли Сирію і доперва в Єгипті в 1260. р. були задержані в своїм дальшій поході.

Рівночасно другий брат вел. хана, Кубляй, здобув цілий Китай і став его намісником.

г) **Кубляй (1260—1294).** Сповняючи уряд намісника, Кубляй пізнав і полюбив китайську культуру до такої степені, що коли по смерті Мангу в 1260. р. став великим ханом, сейчас переніс столицю з Каракорум до Пекіна. Переміна столиці мала беременні наслідки для світової монгольської держави. Монголія, яка

дотепер була осередком держави, стала звичайною провінцією китайської імперії, внаслідок чого універсальна держава Чингісхана поділилася на 4 більші самостійні держави з окремими династіями і відрубною культурою.

**Розвал світової
монгольської держави.**

Хотя Кублай титулював себе великим ханом, власть його простиралась дійсно лиш над деякими областями, як Монголією, Китаєм, Манджурією і Корею. Ядром его держави став Китай. Внаслідок сего монголи поступенно затрачували свій племінний облик і з часом пересякли китайською культурою до такої степені, що зірвали звязь з прочими частями колишньої держави Чингісхана.

Майже рівночасно на західних окраїнах монгольського світа повстала друга держава Іль-ханів, якої основателем був Гулягу (†1265). Підставою єї став багдадській каліфат, а іменно Мезопотамія, Іран, Вірменія і часть Малої Азії. Хотя монголи в часі війни з багдадским каліфатом поголовно убивали осіле населенє і через знищенє каналізації замінили пребогату Мезопотамію в пустиню, всетаки они показалися безсильними супроти висшої культури і вже незадовго, за панованя Ахмеда, прийняли магометанску віру.

Самостійне становище здобула також Орда Батия (†1256.), яка під назвою Кіпчацкой або Золотой Орди поселилась в чорноморсько-каспійских степах. Під властью Батия і его наслідників находилась Русь і західно-сибірська низина. Монголи Золотой Орди вели в степах кочівниче жите, часто нападали не лиш на рускі землі, але також

на сусідні краї, як Угорщину, Польщу й Литву і завдяки тому довшій час оборонилися перед чужими впливами. Дперва за хана Узбека (1312—1341) Золота Орда прийняла магометанську віру.

Лиш населене держави Джагатая (одного із синів Чингисхана) зберегло монгольській характер з примітивним шаманізмом і кочівничим способом життя. Она занимала степозі або пустинні простори від Квен-Льону до алтайских гір, від Пенджабу до р. Аму-Дарії. Там найдовше жила традиція Чингисхана.

Таким способом світова монгольська держава від смерті єї будівничого, Темучина, существовала дуже коротко (1227—1260), на що зложилися ріжні причини.

Причини упадка. Держава Чингисхана зане-
а) **Географічні условія.** мала такої простір, як дві часті світа: Европа й Австралія, разом взяті. Простір єї обчислюють на 17·5 міліонів км². Так великої держави до появи монголів еще не було в історії. Про єї розміри свідчат слідуочі цифри. Універсальна ассирійська держава мала 900.000 км², перська—5·6 міліонів км², держава Александра Великого—5·3 міл. км², римська—5·4 міл км², арабській каліфат—10 міл. км². Лиш найновіші світові держави, як Росія (22·6 міл. км²) і Велика Британія (29 міл. км²) своїм простором перевишають державу Чингисхана. Надмірний ріст території при тодішних примітивних средствах комунікації не давав можности добре управляти державою з одного й далеко положеного центра, яким був г. Каракорум в Монголії. По смерті в. хана

Куюка (†1248) треба було чекати кілька літ, заки з далеких кінців держави зібралися поодинокі начальники і вожди для вибору нового хана Мангу (1251 р.).

Не диво, що при таких умовах накази вел. хана приходили за пізно і силою фактів власть его ставала номінальною, підчас коли чим раз більше росло значіне начальників поодиноких провінцій.

В географічних умовах лежала перша причина розвала монгольської світової держави.

б) Родовий принцип, як основа державного устрою. Темучин уважав цілу державу за власність свого

рода. Опираючись на тім принципі, єще за свого життя він поділив єї на уділи між своїх синів, над котрими сам, як великий хан, виконував верховну власть.

Перед смертю він назначив одного сина своїм наслідником з титулом великого хана і обовязком стояти на сторожі єдинства держави.

Державний лад, опертий на родовім принципі, нагадує сеніорат в славянських землях. По тим самим причинам він заключав в собі зерно будучого розкладу світової монгольської держави. Власть великого хана зависіла від личних его прикмет і черпала свою силу в авторитеті головного родоначальника. Як довго між монголами жила память про Темучина, власть великого хана, як его наслідника, була сильна. В міру того, як меркла память про Темучина і розмножувався его рід, росли амбіції поодиноких членів сего рода. Они старалися здобути для свого уділу, т. зв. „улуса“,

независиме становище, внаслідок чого власть великого хана з часом стала номінальною, а світова монгольська держава розбилася на поодинокі частини.

в) Низкий рівень культури. До розвала універсальної держави Чингисхана найбільше причинився низкий культурний рівень монголів. По волі Темучина монголи заняли становище пануючої верстви, а осередком держави, мимо її величезного територіального розвитку, полишилася даліше Монголія зі столицею в г. Каракорум.

Но Темучин добре розумів то, що монгольські племена лиш під воєнним оглядом мають перевагу над підбитими осілими народами. Хотя для підготовки кадра урядників він приказав учити синів монгольської шляхти, однак, щоби в масі піддержати воєвничий дух, заборонив монголам мешкати в селах і городах, а приказав даліше вести кочівничий спосіб життя. Управою рілі й ремеслом занималися лиш покорені народи.

Установлений Чингисханом порядок, в силу котрого в одній державі жили кочевники побіч осілих народів і мали над ними власть, не був природний і на довшій час не міг удержатися. Се предвиджували деякі із полководців Темучина еще в часі найбільших тріумфів его оружя. Коли була занята північна часть Китая, один полководець радив Темучинову вирізати в пень осіле китайське населенє і орну землю Китая замінити в степи. де монголи могли би вести кочівниче житє. Думку сего полководця перевів потім в житє Гулягу, якій зруйновав Мезопотамію і замінив її в пустиню,

але мимо сего варварского поступка не охоронив монголів перед впливом висшої культури.

На дворі великого хана в г. Каракорум вже від половини XIII. ст. жили представителі різних віроісповідань, як християнського, магометанського і буддйського, супроти котрих показався безсильним примітивний шаманізм. Монголи станули на роздорожу. Відповідно до того, яку релігію вони приймуть в недалекій будуччині, зависів дальший розвиток всесвітної історії.

Найкрасшу почву для місійної праці на терені монгольської держави мали християни. Уже папа Іннокентій IV. навязав зносини з монголами і 1245. р. вислав до них посольство, до якого належав францісканец Іван Плано Карпіні. Посли були наперед у Батия, а відтак вирушили в далеку подорож до г. Каракорум, куди зайшли в момент вступлення Куюка на ханській престол. Куюк прийняв послів вічливо і, коли они вертали, передав їм письмо до папи.

Нове посольство до вел. хана Куюка знярядив в 1249. р. французкій король, Людвик IX. Святий, якій одушевлявся ідеєю освободження Святої Землі з рук магометан і против них шукав союзника у татар. Французке посольство, на жаль, не застало Куюка в живих (†1248) і в 1251. р. з нічим вернулося з далекої подорожи.

Великі хани, як Куюк, Мангу і Кубляй, склонялися до християнської віри. В західній Европі розширилася навіть чутка про Куюка, будто він став християнином. Мангу часто присутствовав на християнских богослуженнях, які відбувалися в г. Каракорум, і навіть окрестився, але се зробив він лиш в тій цілі, щоби через окрещене здобути чудесну

силу. Єго наслідник, Кубляй, в 1269. р. просив папу о присланє до Пекіну 100 зах.-європейских учених. Папа післав лиш двох домініканців, які налякалися трудностей подорожи і з дороги завернули домів.

Християнскій світ пропустив відповідний момент для розширення своєї віри на великих просторах Азії. Одною із головних причин неудачи був роздор в лоні християнскої церкви.

З початком XIII. ст. хрестоносці опановали Візантію, внаслідок чого грецка церква находилася в повнів упадку і в ділі навернення монголів не могла проявити ширшої діяльності. Папство вело завзяту борбу з цїсарством і, хотя в тій борбі осягнуло повну побїду, само захиталося в своїх основах і незадовго попало в зависимість від Франції, переносячи свою резиденцію з Риму до Авініону (1309—1377 р.). Великою перешкодою в місійнім дїлі Риму було також стремленє папства до гегемонії над світом. Се не подобалося великим ханам, які стреміли до той же ціли.

Монголи, які не могли полишитися при своїм шаманізмі, по якимсь часі попали в круг впливів буддійского і магометанского світа. Одна їх часть на Заході, іменно в державі Ільханів і Золотій Орді приняла магометанску віру, що головно для християн мало погубні наслідки, бо магометанскій світ, вскріплений припливом нових сил, перейшов від оборонительного до наступательного становища.

Послїдний хрестоносний похід під проводом Людовика IX. Святого закінчився в 1270. р. неудачею, після чого західна Европа не лиш заперестала думати про освободженє Святої Землі, але

сама була приневолена боронитися перед грізним наступом магометанского світа. Друга часть монголів, які жили на Сході, приняла буддійську віру і китайську культуру. Так поділилися монголи на релігійній і культурній почві, внаслідок чого упала універсальна монгольська держава.

Последня проба відбудови держави Чингисхана.

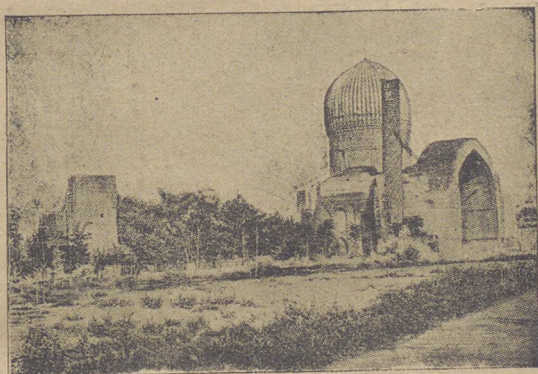
В тім часі, коли монголи поступенно розпливалися серед чужих народів під впливом їх висшої культури, в одній державі Джагатая населенє зберегло первісний

3. Тимур на престолі.

спосіб життя і в звязи з тим воєнничій дух. Не диво, що з тої держави вийшов почин до відбудови світової держави Чингисхана. Сего діла піднявся Тимур. Він хромав на ногу і тому називався Тимур-ленком або Тамерляном. Осягнувш в 1369.

р. начальну власть в Туркестані, ціле своє жите він провів на воєнних походах і з своїми полчищами перейшов величезні простори від р. Нілю до Китаю, від г. Дельгі і Константинополя далеко на північ аж до стін Москви. Він опановав державу Ільханів, відтак накинув свою верховну власть Кіпчацкій або Золотій Орді; а коли здобув цілу Персію, напав на Індію і заняв г. Дельгі. З величезною добичею в 1399. р. вернувся Тамерлян до своєї столиці, Самарканду і по короткім відпо-

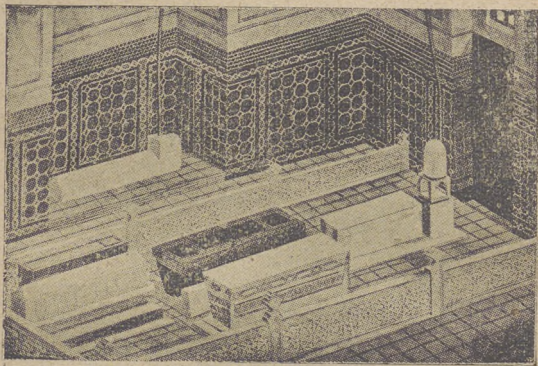
4. Мошея в Самарканді.

чинку^ю вирушив^{ши} до Малої Азії против турків-османів. В битві під Ангорою в 1402. р. він побідив і взяв в полон їх султана, Баязеда, котрого, по неудачній утечі, замкнув в желізній клітці і обвояв по городам. Очередь прийшла на Сирію і Єгипет, які також підчинилися єго желізній волі.

При помочи меча Тамерлян з'єднав під своєю властью три часті колишньої держави Чингис-

хана, а іменно: державу Джагатая, Ільханів і Золоту або Кіпчацку Орду.

Він визначався нечуваною жорстокістю. В часі походу будував цілі піраміди з людських черепів, а по опанованю г. Дельгі в Індії приказав в однім дні убити понад 100 тисяч полонених. При кінці свого життя Тамерлян задумав предприняти похід на Китай, щоби й сю частину колишньої держави Чингисхана підчинити своїй волі, але по дорозі тяжко захорував і незадовго помер. Тіло

5. Гробниця Тімура і его рідні в Самарканді.

его похоронено в г. Самарканді в величезній мошеї, якої купол, побудований із палених цегол, визначається небуденною красою. В склепіню сеї мошеї знаходяться гробниці Тамерляна і его рідні. Гробницю Тамерляна прикриває чорно-зелена плита з тріщиною по середині. Побожні магометани, які відвиджували гріб великого завоевателя, із тріщини

забирали маленькі відколки каменя, вважаючи їх за найлучше средство против всякой хвори.

Поява Тамерляна, якого особа в многих случаях нагадує Чингисхана, була великим, але рівночасно послідним в історії взривом монголів-кочевиків. З його смертю величезна держава розпалася і монголи раз на все зійшли з арени все-світної історії.

Значінє монголів в всесвітній і рускій історії.

В освітленю переважної часті істориків монголи представлялися майже виключно як руйнуюча сила. На ту їх відємну оцінку вплинули головно жорстокі сцени, якими проважались напади кочевиків на осілі народи. Лиш деякі історики підчеркують не тільки руйнуючий характер, але також положительну сторону монголів.

Треба пам'ятати, що кочевики явились на історичній сцені в той момент, коли Азія (Китай, багдадскій каліфат і т. д.) і ціла Європа переживали процес внутрішнього розкладу. Народи охопив релігійний фанатизм, якій зазначився не лиш в завзятій борбі християнського й магометанського світа, але проявлявся навіть в лоні самої християнської церкви.

Соперництво між римскою а грецкою церквою довело до упадку Візантії, до чого причинилися найбільше хрестоносці. Борба папства з цісарством підважила основи середновічного ладу. Універсальна ідея, олицетворена папством і цісарством, стратила свою силу, уступаючи місце партикулярному порядку. Ціла Європа, а з нею

Русь і Польща, переживала процес політичного дроблення і погрузилася в стан анархії.

Серед таких обставин явився Чингисхан. В межах своєї величезної держави він об'єднав м'ячем різні народи і наглядно пригадав всім, що мимо расових і релігійних різниць чоловічество становит одну велику родину. Завдяки універсальній монгольській державі оживились взаємні зносини між народами і в ослаблений організм чоловічества влились нові сили.

Чингисхан руководився приципом повної релігійної терпимости. В його столиці, г. Каракорум, перебували представителі різних релігійних напрямів, а зіткнувшись на нейтральній почві, вели з собою оживлену дискусію. Внаслідок сего зменшалась ненависть між народами, бо они училися шанувати чужі релігійні пересвідчення. Таким способом двір Чингисхана явився першою школою релігійної терпимости, яка нині вважається головним здобутком правдивої культури.

Хотя самі монголи стояли на низкім культурнім уровни, через утворенє універсальної держави відіграли роль посередників між ученими різних країв. На дворі великого хана перебували не лиш китайські, але й арабські учені. Сюди заходили рівнож європейці і вступали на службу вел. хана.

Маємо відомости, що за панованя Кубляя якійсь німець був будівничим машин, призначених для облоги, а становище головного ювилера займав Буше (Voucher) з Парижа! Совітником сего вел. хана був венеціянець, Марко Поло (+1323.), якій майже 20 літ перебував в Пекіні. Вернувшись в 1295. р. морскою дорогою через Індійській Океан, Трапезунд і Константинополь до Венеції,

він описав свої вражіння з подорожи, при чім згадує навіть Ціпангу, т. є. „Японію. „Подорожи Марка Поля“ становят найстарші відомости європейців про далеку Азію і тому значно причинилися до розширення їх світогляду.

Велику роль відіграла монгольська держава також в економічному життю народів. Завдяки об'єднанню великих просторів під властью одного володаря були налажені правильні торговельні зносини західної Європи з далекими окраинами Азії. Через Візантію і Трапезунд провадив в глибину Азії торговельний шлях, якій дав можливість італійським городам, а в першу очередь Венеції вести торгівлю навіть з Пекіном.

Не менше значінє мала універсальна монгольська держава для руского народа. Хотя она як метеор скоро блиснула і погасла на всесвітнім історичнім горизонті, всетаки в протягу короткого часу свого существованя она освітила ту дорогу, по якій потім пішов розвиток руского народа. Находячись під панованєм монголів, рускі князі й бояри були приневолені лично складати чолобитню великим ханам і відбувати далеку подорож аж до Монголії. При тій нагоді они по раз першій пізнали терен Азії, що для будучности Руси мало велике значінє. Коли по якимсь часі Русь укріпла і скинула з себе татарске ярмо, она звернула свій меч в сторону Азії і, йдучи слідами Чингисхана, поступенно підбивала кочевиків під своє панованє. Таким способом начеркнені Чингисханом границі стали головним тереном політичної експанзії руского народа в нових і новійших часах.

2. Русь під пануванем Золотої Орди.

Причина поневолення Руси. — Золота Орда в добі її розцвіту. — Політичний порядок північно-східної Руси. — „Ордынський виходь“. — Вплив татарщини на жите руского народа. — Роль церкви в часі народного горя. — Розвал Золотої Орди і його наслідки.

Причини поневолення Руси. Із всіх європейських країв лиш одна Русь перейшла під владу татар. Се сталося по різних причинах.

а) матеріальна руїна. В часі походу на Русь татарська Орда під проводом Батия (1237—1241) як ураган зметала все, що по дорозі зустріла, повсюди сіючи смерть і знищене. З винятком Новгороду Великого, котрий завдячував своє спасення географічному положенню і ранньому весняному розливу ріки, всі інші міста стали добычею азійських кочевиків. Під їх ударом лягли в руїну в першу чергу важливі міста північно-східної Руси, як Рязань, Коломна, Володимир над Клязьмою, Суздаль і др., а потім міста південно-західної Руси, як Чернігів, Переяславль, Київ, Володимир волинський і Галич. Трудом багатьох поколінь накопичені багатства пропали безслідно, спалені огнем або розхищені татарами.

б) вилюдненє руской землі. Матеріальні втрати, які понесла Русь в часі Батиевого походу, болючо дали відчутися з тієї причини, що рівночасно погинула маса населення і внаслідок сього забракло рук до праці. Татари не щадили населення. Вони убивали жителів поголовно

без різниці віку і пола або забирали їх в полон. Монах Плано Карпіні, котрий в 1246. р. переїзжав через Русь, оповідає, що в пребогатім і колись многолюднім Києві по татарським нападі полишилось всего около 200 домів. Як страшно пострадало кievське населенє, про то свідчит факт, що людські черепи й кости довшій час валялися по доокрестним полям. В г. Володимирі волинським, по словам літописця, не лишилось ні одного живого чоловіка, а всі церкви були переповнені трупами. Подібна доля стрінула Галич. Житє спасли лиш ті, котрі успіли утечи в ліси або гори Карпати.

в) обезсилене руского організма.

Як через надмірний вилів крови нидіє організм одиниці, так внаслідок головної різні і смерть найбільше талановитих і енергічних людей ослаб організм руского народа. Страх і апатія (байдужність) охопили всі верстви населеня. Колишня богатирська сила руского народа, як се прекрасно сказано в билині, окаменіла на довшій час.

В часі безпримірної катастрофи, яка навістила Кіевську Русь, найнижші верстви населеня добровільно піддавалися татарам, надіючись на скору переміну суспільного устрою. Налякані рухом тих „татарских людей“, князі з найдальших кінців руской землі спішили з поклоном до Батия, щоби при помочи хана обезпечити свою власть. Таким способом Кіевська Русь з єї буйним і різнородним житєм упала, а рускій народ склонив голову перед татарським наїздником.

г) географічне положенє.

До поневоленя Руси татарами в високій мірі

причинилося негодіне географічне положенє. Із всіх європейських країв Русь найдалше була висунена на Схід і від перших початків свого державного життя була виставлена на постійні напади кочевиків. Она принимала на себе всі їх удари, заслоняючи собою цілу Европу перед наступом Азії. Недогідне географічне положенє рішило про долю Руси, коли в найблизшій єї сусідстві поселилася т. зв. Золота або Кіпчацка Орда.

Золота Орда в добі єї розцвіту. Слово „Орда“ є турецького походження і буквально означає „воєнний табор“. Так називався Сарай, т. є. столиця Батия, положена над Ахтубою, одним із многочисленних рамен р. Волги в єї долішнім бігу. Магометанські архітектори занялися будовою і прикрасою сего города, котрий з причини нагромадження многих богатств називався „Золотою Ордою“, т. є. золотим табором. Сею назвою означали також всіх Батиевих татар, які змішалися з камскими болгарями і останками половців. Призвичаєні до кочівничого життя татари поселилися в чорноморско-каспійских степах. Всі ті простори перед татарским нападом занимали половці, котрих магометанські писателі називали кіпчаками. Внаслідок сего Золота Орда називалася також Кіпчацкою Ордою. Тому що основатель єї Батий († 1256) підчинявся верхонній власти монгольского великого хана, Золота Орда була частиною держави Чингисхана аж до єї розвала (1260). Доперва в другій половині XIII. ст. она здобула повну независимість.

По смерти Батия ханом Золотой Орды став его брат Беркай (Берге). Хотя він сам принял маго-

метанську віру, своїм підданим полишив повну ре- лігійну свободу. За панованя сего хана в 1261. р. було основане в Сараю руске єпископство і пере- ведена загальна перепись руского населеня для опреділеня висоти данини.

Незадовго по смерті Беркая запановали в Золотій Орді неурядиці або, як говорят наші літо- писці, „замятня“. Найбільший вплив здобув тоді темник Ногай, якого іменем татари називалися ногайцями.

До давнішого блеску і могутности привернув Золоту Орду доперва хан Узбек (1312—1341), кот- рий не лиш сам прийняв магометанську віру, але накинув єї своїй Орді. Від того часу Золота або Кіпчацка Орда виступає в східній Європі в харак- тері авангарда (передной сторожи) магометанского світа. Слід згадати, що часи панованя Узбека бу- ли послідною пробою внутрішнього обєдиненя Зо- лотої Орди. В другій половині XIV. ст. она попала в хронічний стан анархії, із якої вже ніколи не двигнулася.

Політичний порядок північно- східной Руси.

Сараї був не лиш місцем осідку хана, але на якійсь час став політичним осередком руской землі. Із всіх руских князей найскорше прийшов до Батия з поклоном кн. Ярослав Всеволодович. За єго приміром пішли інші князі, не виключаючи галицкого князя Дани- ла. Від того часу тільки той міг виконувати кня- жеску власть, хто від хана получив ярлик, т.є. гра- моту на княженіє. Кождий князь був обовязаний лично їхати до Сараю і відновляти ярлик при кож- дій переміні на ханскім престолі.

В доказ ласки Батий назначив Ярослава Всеволодовича великим князем володимирским. Він сказав: „Ярославе! будь ти старшій над всіми рускими князями!“ Если давніше великокняжеска власть була тісно звязана з г. Кієвом і переходила в руки найстаршого або найсильнішого в роді Рюриковичів, в часі татарского лихоліття про долю великокняжеского титула рішала виключно воля хана. Завдяки тому сповнилася завітна мечта Андрея Боголюбского. Місце Кієва заняв г. Володимир над Клязьмою, а центр політичного життя з полудня т.є. з над Дніпра пересунувся на північ, до сточища Волги. Ярослав Всеволодович був приневолений еще їхати з поклоном до великого хана в Монголії. Коли він вертав із г. Каракорум, по дорозі помер (1246), а разом з ним погибли від голоду многи его бояри, котрих кости, розкинені по кіркізских степах, оглядав звісний Плано Карпіні. Хотя Русь стала „улусом“, т. є. волостью хана, політичний порядок полишився майже той сам, якій був в кієвській добі. Русь ділилася на ряд менших і більших княжеств, над котрими безпосередню власть задержала стара династія Рюриковичів.

Перенесене великокняжого престола з Кієва до г. Володимира над Клязьмою не мало ніякого значіння, бо великій князь наряду з іншими князями також був зависимий від хана. А власть хана на Руси не всюди була однаково сильна. Рускі землі, висунені далеко на захід, менше відчували тягар татарской неволі. Очевидно, що при таких обставинах власть володимирского великого князя не простиралась на далекі полуднево-західні землі. Великій князь не мав значіння навіть в східній Русі, хотя г. Володимир над Клязьмою вже по своему

географічному положенню повинен стати її природним осередком. Се пояснюється многими причинами місцевого характера.

В північно-східній Русі кождий князь володів на правах „вотчинника“. Він уважав княжество за свою „вотчину“, т. є. за приватну власність, котрою розпоряжався по своїй волі і ділив між своїх синів. Не родове старшинство, але воля кожного нануючого князя мала рішаюче значінє. Внаслідок сего в північно-східній Русі в часі татарского лихоліття найбільше розвинувся той удільний порядок, котрому початок дало звісне завіщанє Ярослав Мудрого. Дробленє уділів дійшло там до такого розвитку, що побіч володимирского князя, який титулював себе великим князем „всея Русі“, в поодиноких уділах появилися великі князі, як тверські, ярославські і т. д. Кождий князь дорожив передовсім своїм уділом. Навіть тоді, коли він получив від хана ярлик на великокняжий володимирський престол, звичайно сидів в своїм удільнім княжестві, а г. Володимиром управляв як частиною своєго личного майна. Такий стан не міг підняти авторитета в. князя навіть в очах найблизших сусідів і тому процес політичного дробленя північно-східної Русі все поступав наперед. І, як не дивно сказати, при таких обставинах одиноким звенем, обєднуючим Русь в одну політичну цілість, була власть хана.

„Ордынській виходъ“. Не одні лиш ярлики, т. є. грамоти на право княженія були видимим знаком зависимости Русі від татар. Рускі князі були обовязані в разі потреби давати татарам помічні відділи війська, котрі разом з татар-

скими полчищами йшли на війну під проводом князей або назначених ханом воєвод. Коли Золота Орда була ще частиною світової монгольської держави, рускі війська повнили службу навіть в далекій Монголії. Один китайській літописец подає грамоту в хана, котрий благодарив руску гвардію за єї вірну службу. Наконец, хан виступав в роли найвисшого судьи і рішав всі спори між рускими князями.

Руске населенє найбільше відчувало татарську неволю під оглядом економічним. Кождий житель від десятого року житя платив данину, зложену зі скір диких звірів, як білого медведя, бобра, чорного лиса і т.д. Крім того татари накладали податки на всі роди промислу і приневолювали населенє кормити всіх членів ханского посольства, яке приїжджало на Русь, доставляти підводи і т.д. Всі ті тягарі в цілім їх обємі називалися „царева дань“ або „ордынській виходъ“.

Для опредїленя висоти данини татарські чиновники, т. зв. „численники“ перезодили поголовну перепись руского населеня. Звичайно татари з гори продавали данину азїятским купцям, котрі потім під опікою і з помочью татарских чиновників, т. зв. баскаків стягали єї з руского населеня в далеко більших розмірах. Горе тому, хто не заплатив данини в означену пору! У такого чоловіка забирали дітей, а єго самого били палками або брали в неволю. Відзвук страданій руского народа з тих часів находимо в старинній народній пісні:

Брали дани невыходы,
Царски невыплаты:
Сь князей по сту рублей,

Съ боярь по пятидесяти.
У котораго денегъ нѣтъ,
У того дитя возьмутъ;
У кого дитяти нѣтъ,
У того жену возьмутъ;
У кого жены-то нѣтъ,
Того самого головою возьмутъ.

**Вплив татарщини
на жите руского народа.**

Коли за хана Узбека Золота Орда приняла іслам, татари зачали виступати в роли борців за віру Магомета. Тоді значно обострилися відносини між руским народом а татарами на почві релігійного соперництва. Подібна борба велася на піренейскім півострові між тамошним християнским населенем а арабами, як ісповідниками науки Магомета.

Таким способом християнскій світ боровся з магометанами рівночасно на двох противоположних кінцях Европи. Ріжниця заходила лиш та, що коли населене піренейского півострова много користало з високой культури арабів, рускій народ в борбі з татарами лиш затратив значну часть своего культурного доробка з кіевской доби.

Особа хана, котрому підчинялися всі татари, була окружена божескою почестью. Кто дістав дозвіл явитися перед єго лицем, переходив між два огні, бо, по вірованям татар, огонь нищив всяке зло, а тим самим обезпечував хана від нечистой сили. В часі авдієнції всі падали на коліна і нераз накривали свою голову, щоби своїм зором не викликали хориби у хана. Се обоготворене особи хана мало потім вплив на двірскій церемоніял московских царей.

Жерелом всякої влади була воля ханів, котрі вивисшали і звергали князей з престола. Не диво, що в тих тяжких часах під впливом татарщини ідеалом стала груба, матеріальна сила. Рускі князі боролися з собою не лиш мечем, але хитростью, підкупом і лестью перед ханом. Они забули про загальне добро Руси і потонули в своїх личних, мілких інтересах до такой степені, що, як справедливо замітив один з істориків, в своїм егоїзмі й злобі розірвали би Русь на дрібні куски, як би не боялись звисаючого над їх головами твердого татарского кулака.

Видане Чингисханом звичаєве право, яке обовязувало всіх тарарских підданих, визначалося жорстокостью. Оно признавало лиш кару смерти і тілесні кари, що мало поганий вплив на руске законодательство. До руского права, котре в часах політичної незалежності було звисне з гуманности, під впливом татарских звичаїв вийшли питки, кнут і кара смерти.

Тоді закорінилися серед руского народа численні пороки, котрі не перевелися аж по нинішний день. Преклоненє перед грубою матеріальною силою, лєсть, обман, хабарництво, грубі форми товариского житя, пиянство і т. д. — ось богате наслідство татарского лихоліття. До огрубіня обичаїв не менше причинилося затворництво жінок, яке було введене в висших верствах руского населеня в часах татарской неволі.

Ввиду того, що татари в часі побуту на Руси часто забирали в полон дівчата і жінки, богатші рускі люди замикали свої дочки і жінки в теремах, де они перебували здалека від товариства мужчин. Всі пири й товарискі сходини відбувалися

без жінок, внаслідок чого мужчини не зважали на товарискі форми і віддавалися безпримірному п'янству.

Вплив татарщини зазначився також в одягу і полишив свої сліди в рускій мові. Тоді попали в рускій словар многі татарські, турецкі і перські слова, які через часте уживанє набули право горожанства. Найбільше число тих слів вяжеться з назвою ріжних частей одягу, як нпр. халат, кафтан, жупан, сарафан і т. д., або з воєнним ремеслом, нпр. богатир, атаман (татар. одаман), кош (табор), кошевий, курінь (полк), асаул, козак, караул, барабан, сагайдак (сагдак), бунчук, ясир.

Турецкого або татарского походження є рівнож слова: базар, арбуз (карпуз), пай, ямщик, таможня і т. д.

Найстрашнішим наслідком татарского панования був упадок просвіти й культури. Населене було приневолене боротися головно за своє матеріяльне существованє і потонуло в мраці неграмотности до такой степени, що навіть князі не уміли читати і писати.

Роль церкви в часі народного горя.

В добі татарского лихоліття лиш церков була одиноким ясним лучем на темнім рускій горизонті. По приміру Чингисхана, хани Золотой Орди довшій час руководилися принципом релігійной терпимости. Они освободили руске духовенство від всяких данин і надавали митрополитам ярлики, т. є. грамоти, в яких під угрозю смертной кари забороняли нищити богослужебні книги, ікони і т. д. Все то они робили свідомо для того, щоби духовні не проклинали ха-

нів, а молили Бога за них і за все їх племя й благословили їх“... .

Завдяки щасливим обставинам православне духовенство могло свобідно сповняти свої обов'язки, а церков в тих тяжких часах була правдивим убжищем руского народа. Користаючи з свого упривілейованого становища, руске духовенство брало в опіку переслідоване населенє, по своїм силам ширило між ним просвіту; і в наболівші серця вливало віру в лучшу будучність. Об'ясняючи татарске ярмо як Божу кару за гріхи народа, оно учило руске населенє терпеливо зносити всі тяготи татарского лихоліття і здержувало від передвчасних та нерозумних виступів.

Розвал Золотой Орди і єго наслідки.

Повних сто літ, а іменно від зруйнованя Кієва до смерти Узбека (1240—1341)

Золота Орда представляла собою грізну силу. В той період часу рускій народ найбільше відчув татарске ярмо.

Доперва по смерти Узбека Золота Орда попала в довготривалий стан анархії і з кождим роком замітно клонилася до упадку. На ханскім престолі змінялися володарі так часто, що в протягу кількох літ (1357—1362) по очереди панувало аж 6 ханів! Дійшло до того, що не лиш численні потомки Чингисхана, але навіть поодинокі темники проголошували себе независимими володарями своїх округів. Могуча Золота Орда розбилася на ряд маленьких частин. Тоді, правдоподібно, повстали окремі ханати навіть в кієвській землі і на Поділю.

Розвал Золотой Орди мав великі наслідки

для східної Європи. Користаючи з ослаблення татар, Литва і Польща заняли західно-руські землі аж по Дніпро і над тими просторами утвердили свою владу.

Північно-східні рускі землі дальше полишилися під татарским панованем. Обєднися до круги нового свого центра, Москви, они постепенно накопляли свої сили, щоби в відповідний момент скинути з себе постидне татарске ярмо. Так довершився поділ Руси на дві часті: західну Малу Русь і східну Велику Русь, що являється найважнішим наслідком татарского лихоліття.

3. Судьба західно-руських земель.

а) Литва як осередок Малої Руси.

Литовські племена і їх патріархальний устрій. — Початки державної організації. — Гедимин як будівничий литовської держави. — Перші рускі землі під панованем Литви. — Кейстут Гедимінович і його борба з хрестоносцями. — Ольгерд Гедимінович і його діяльність на Сході. — Опановане Чернігівщини, Київщини, Поділя і Смоленска. — Західно-руські землі як основа могутності Литви.

Найскорше освободилися від татарского ярма західно-руські землі. Користаючи з „замятні“, яка настала в Золотій Орді, і опираючись на оружній силі литовців, населене Західної Руси добровільно й радо переходило під пановане Литви. Волею судеб ставши головним ядром західної або Малої Руси, Литва в протягу короткого часу пере-

дуже давних часах они заняли великий простір від побережа Балтійского моря до середущого бігу р. Оки. В численних курганах, розсіяних по калужській губернії, еще дотепер находят предмети литовской культури. Вдершись глибоко в територію східної Європи, литовці стали сусідами фінських племен. Безпосередню звязь литовців з фінами перервали доперва готи, які в II. ст. по Христі пересунулися з над Балтійского моря в сторону чорноморських степів. В утворену готами прогалину правдоподібно вже тоді ввійшли славяни і від того часу безпосередно зіткнулися з литовськими племенами.

Литовська територія була покрита численними озерами, болотами й лісами. Она давала можливість легкого существованя, бо в лісах було много диких звірів, в дуплах дерев пчоли складали мід, а ріки й озера були переповнені рибою. Ловецтво, пасічництво і риболовство, а по части управа рілі були головним занятєм литовців. Приковані до свого місця осідку, они вели примітивний спосіб життя і довшій час в Європі були незвісні. Доперва, коли в XI. ст. литовці зачали нападати на сусідні землі, про них заговорили рускі, а потім польські і німецькі літописці.

Політична організація литовців була дуже слаба. Подібно, як колись славяни, они ділилися на численні племена. Між долішним бігом Висли і Німана жили прусаки, над правим берегом долішнього Німана мешкали жмудини, лівий беріг західної Двини занимали жемгала, а правий летгола. Над середущим Німаном поселилися властиві литовці (Аукстоте), а над Бугом і Нарвою по р. Німан ятвяги. Над племенами, котрі жили своїм

окремим житєм, панували князьки (гікаї або кунігаї).

Одиноким чинником, якій об'єднав різні литовські племена, була релігія. Між литовськими богами головне місце займали 3 боги, а іменно бог грому й огня, Перкунас, бог озер і рік, Атрімкос, і володар підземелля, Поклюс. Перкунаса (слав. Перун) представляли литовці як мужа з червоним лицем і кучерявою бородою. В руці він держав камінний молоток, а на голові корону, із якої виходили огненні лучі. На честь сего бога палився „вічний огонь“, котрий розводили і піддержували

7. Перкунас.

8. Атрімкос.

жрекині, т. зв. вайделотки. Попіл із сего огня, по вірованям литовців, заключав в собі чудесну лічничу силу. Кто погіб від удару грома, той уважався за щасливого, бо Перкунас покликував его до неба.

Богом озер і рік був Атрімкос. Его представляли в виді вужа з людською головою, яку прикрашала корона.

Над підземельем панував Поклюс (слав. пе-

кло). Се був старик з сивою бородою і головою, обвиненою в полотно.

Литовці почитали сонце, місяць, звізди, деякі звіри й птиці, а також вужа, якого уважали за опікуна хати і домашнього хозяйства. Коли вуж погиб, із его товщу робили свічку і запалювали єї в часі бурі. Они вірили, що запалена свічка збере вужів з цілою Литви для оборони загроженого хозяйства.

Литовці приносили богам жертви коло високого дуба або в гаю, в котрім не вільно було косити траву ні рубати дерева. Головна святиня, т. зв. Ромове або Румнове („місце тишини“) находилася в Прусії, правдоподібно на самбійскім півострові. Там жив головний жрець, Криве-Кривейто. Сей уряд займав звичайно один із найстарших жреців до кінця свого житя. Коли він почувався нездібним, добровільно зрікався власти і звичайно кінчиз своє жите на кострі.

Хотя Криве - Кривейто мав загальний надзір над вайделотами, т. є. жрецями всіх литовских племен, власть его показалася недостаточною для оборони Литви перед зовнішними ворогами.

Початки державной організації. Вже з початком XIII. ст. явилися при устью західной Двини німецкі колоністи, які задумали навести летголу (латишей) на християнску віру. В тій цілі основано в г. Ризі архієпископство, а для его охорони в 1202. р. повстав рицарскій орден меченосців. Ті т. зв. „братя военной служби Христа“ (*Fratres militiae Christi*) мечем ширили Христову віру між латишами.

Подібну задачу сповняв другій німецкій ор-

ден Пречистой Діви Марії, якому мазовецькій князь, Конрад в 1226. р. надав Хелмно і Нішаву для оборони Мазовша перед прусаками. Сильний відділ хрестоносців в 1228. р. прійшов до Польщі, а занявши відтак Нішаву й Хелмно, зачав систематично підбивати Прусію.

Смертельна опасність, яка майже рівночасно загрозила литовским племенам з півночі і полудня, побудила їх до організації власної держави. Сего важного діла піднявся Мендовг або Міндове. Занявши Чорну Русь над лівим берегом горішнього Німана, Мендовг накинув литовским князькам-кунігасам свою верховну власть, а щоби відобрати меченосцям предлог до нападів на литовські землі, прийняв з Риму християнску віру. Папа Іннокентій IV., прислав єму королівску корону, якою Мендовг короновався в 1253. р. рівночасно з галицким князем Данилом. Між обома королями панувала згода, яку вскріпило подруже Шварна, сина Данила з дочкою Мендовга. Хотя Мендовг при кінци життя покинув християнску віру, однако незадовго погиб від руки свояка, Довмунта. Заслуги Мендовга для Литви є великі, бо він першій показав своєму народови дорогу до забезпечення своєї незалежності при помочи державной організації.

**Гедимин як будівничій
литовской держави.**

Литовска держава, яка була ділом енергії одного чоловіка, по смерті Мендовга захиталася в своїх основах. Тимчасом орден Преч. Діви Марії опановав Прусію аж по р. Німан, а вирізавши в пень єї жителей литовского походження, заселив край німецькими колоністами. В 1308. р. хрестоносці підступом забрали Польщі

Поморе і на побережжю Балтійського моря утворили мілітарну (війскову) німецьку державу, якої столицею був Мальборг (Марієнбург—замок Марії), положений над долішнім бігом р. Висли. Заклучивши тісний союз з меченосцями, орден хрестоносців звернув всі свої сили против Литви.

Серед таких обставин виступив Гедимин (1316—1341), якій став властивим будівничим литовської держави. Він опять обединив Литву і для її оборони побудовав ряд замків, як Троки і Вильно. Троки лежали серед озера на острові і вже по своїй природі були недоступною твердиною. Вильно, положене над р. Вілією, завдячувало свій початок старинній святині, в якій горів вічний огонь і де палили тіла визначних литовців. До сеї святині переніс свою резиденцію Криве-Кривейто, коли хрестоносці опановали цілу Прусю. З тим фактом числився Гедимин і недалеко святині побудовав г. Вильно, котре було не лиш осередком релігійного життя литовців, але також столицею їх держави.

Перші рускі землі під панованем Литви. Уже першій будівничій держави, в князь Мендовг, не ограничився до етнографічної території литовського племені, але заняв Чорну Русь з городами Волковийск, Слоним, Новгородок і Гродно. Слідами его пішов Гедимин, котрий володів не лиш Чорною Руссю, але також Полоцкою землею. Крім того, через подруже свого сина, Ольгерда, з витебскою княжною, Марією Ярославною, він підготовив почву для занятя Витебска. І, дійсно, по смерти свого тестя, Ольгерд Гедиминович в 1320. р. став князем Витеб-

ска. Таким способом Біла Русь з городами Полоцком і Витебском вийшла в склад литовської держави. Гедимин заняв також Підляшє з г. Дорогичином та Мельником над р. Бугом і туровопінську землю або Полісе над р. Прип'яттю, де посадив свого сина, Наримунта. Ряд руських земель, як Полоцк, Витебск, Чорна Русь, Підляшє і Полісе, неначе вінцем окружив властиву Литву і значно вскріпив сили молодой держави.

**Кейстут Гедиминович
і його борба
з хрестоносцями.**

Гедимин погіб в 1341. р. від руки хрестоносців в часі облоги одного замка. Кілька літ по его смерті (1341—

1345) тревав на Литві стан непевности аж до того момента, коли верховну власть обняли два енергічні Гедиминовичі, Кейстут і Ольгерд. Они жили з собою в найлучшій згоді, бо оба носили великокняжескій титул, а програма їх діяльности і сфера впливів від самого початку була точно определена.

Кейстут Гедиминович був тісно звязаний з Литвою і Жмудью. Хотя многі із его рода покинули литовских богів і прийняли християнську віру, він до кінця своего життя полишився вірним завітам своїх предків і послідний із литовских князей був похоронений по поганському обичаю.

Вірною его подругою була Бірута, дочка жмудина, Видимунта, яка перед своїм подружєм як вайделотка доглядала вічного огня. Хотя Кейстут був поганином і фанатичним сторонником литовської старини, мимо того визначався великою гуманностью і милосердієм супроти побідженого ворога. Під тим оглядом він перевисшав многих за-

хідно-європейських рицарів, як се ствердив польський історик, Длугош в слідуючих словах: „Кейстут—поганин, але він муж славний; між всіми Гедиминовичами він визначався добрим розумом і дотепом а, що найважнійше, був чоловіком обрзованим, гуманним і правдомовним“.

Викований, як моноліт, з одноцільного матеріяла, Кейстут в протягу цілого свого житя (+1382) сповняв славу, але й тяжку задачу оборони Литви перед наступаючими німецькими рицарами. Пів столітя велася під его проводом безпримірна в історії борба між закованими в желізо і заосмотреними в найлучші технічні средства німецькими рицарами, а слабо вооруженими литовцями, котрі горіли горячою любовью до вітчизни і завзято боронили своєї свободи.

Коли німці наглядно пересвідчилися, що за одним ударом не успіют опановати Литву, они змінили свою воєнну тактику. Побудовавши вздовж литовської границі ряд твердинь, они нападали на литовські землі неожидано і з невеликими відділами, рік-річно палили села, забирали людей в полон або убивали безпощадно. В той спосіб они хотіли виссати із Литви житеві сили, щоби потім заняти єї легко, як зрілий овоч.

Під проводом Кейстута литовці боронилися завзято. Они також побудовали оборонні замки і часто нападали на землі хрестоносців. Оконечний вислід борби, яка безпощадно велася на жите й смерть, був такий, що мимо своєї технічної переваги німці були задержані в своїм поході на литовські землі і не могли посунути своїх посілостей поза р. Німан.

**Ольгерд Гедиминович
і його діяльність
на Сході.**

В тім часі, коли Кейстут ціле своє жите посвятив обороні Литви і Жмуди перед хрестоносцями, брат єго, Ольгерд, коштом руских земель будовав на Сході могутчу литовску державу.

В противенстві до Кейстута, якій постійно перебував на Литві і з крові та кости почував себе литовцем, Ольгерд вже від молодих літ перебував на Русі і всеціло проникся єї культурою. Як муж витебской княжни Марії Ярославни, він став в 1320. р. князем Витебска і всі свої діти з першого подружа окрестив в православній вірі.

Друга єго жінка, а дочка тверского князя, Александра Михайловича, Уляна, була також рускою княжною.

Як оповідают північно-руські літописці, Ольгерд перевисшав всіх своєю мудростью. Він говорив на многих языках, не пив ні вина, ні меду, ні пива, але днем і ночью думав про добро своєї держави і розширенє єї границь. Свої военні походи він умів приготовляти в так строгій тайні, що навіть єго воїни не знали, куди поведе їх полководець. „И таковою хитростью искрадываша многи земль, поималъ многи грады и страны поплѣнилъ; нѣ столько силою, елико мудростью воеваше. И бысть отъ него страхъ на всѣхъ и превзыде княженіемъ и богатствомъ“.

**Опанованє Чернигівщини,
Кієвщини, Поділя
і Смоленска.**

Користаючи з того, що Кейстут приняв на свої плечі весь тягар борби з хрестоносцями, Ольгерд звернув всю свою енергію на Схід, щоби

опанувати всі рускі землі і об'єдинити їх з Литвою під своєю верховною властю. Для переведення сеї політичної програми момент був відповідний, коли по смерті хана Узбека (†1341) підупала Золота Орда.

Добичею Ольгерда стала Чернигівщина, котра в тім часі ділилася на ряд княжеств. В однім із них, а іменно в Брянску (над горішнім бігом р. Десни в 1355. р. пановав кн. Василь на основі ханського ярлика. Коли по єго смерті вибухло повстанє „лихих' людей“ і наступило „опустѣніє града“, Ольгерд заняв Брянск, а потім легко підчинив своїй волі всіх інших чернигівських князей, як Новосельських, Одоєвських, Воротинських і др.

Очередь прійшла на Кієвщину, де від звісного Батиевого похода правдоподібно панували окремі князі під зверхністю хана. В 1331. р. в Кієві був князем Федор, при боці котрого урядовав татарській чиновник—баскак. Ольгерд здобув Кієв і прогнав татарского ставленика, кн. Федора, а на кієвскім престолі посадив свого сина, Володимира Ольгердовича.

Тяжща була справа з опануванєм Поділя. Орда, якій підчинялася подільська земля, не кочувала, але постійно перебувала на однім місці і успіла вскріпити там свою власть. Начальниками Орди були темники. Они справовали сей уряд наслідственно і тому в літописях називалися „отчичами и родичами Подольской земли“. Від початків свого панованя татари зруйнували всі подільські укріплені городи і тому, як говорить літопись з XIV. ст., на Поділю „не былъ ни оденъ городъ, ни деревомъ рубленый ни каменемъ будованый“. Населене було обовязане платити данину, котру збирали місцеві „атаманы“ і передавали баска-

кам. Коли в 14. ст. подільська Орда відділилася від Золотої Орди і внаслідок сего ослабила свої сили, Ольгерд завдав татарам в 1363. р. страшне поразенє над Синими Водами (нин. Синюха, лівий доплив р. Бога) і заняв Поділе. Заряд сеї землі він віддав 3 братаничам, а іменно: Юрїю, Александру і Константинови Корїатовичам. Корїатовичі порозумілися з місцевими атаманами, побудували ряд кріпостей, як Бакоту, Смотрич і Каменец подільській і в той спосіб забезпечилися перед новим нападом татар.

В сферу литовских впливів попало також смоленське княжество. Загрожене зі сторони Москви, оно еще в 1341. р. получило поміч від Ольгерда і князь его став васалем Литви.

**Західно-руські землі
як основа
могучости Литви.**

Битва над Синими Водами в 1363. р. ствердила рішучу перевагу Литви над татарською Ордою в тих руских землях, які були положені на захід від Дніпра. Коли порівнаємо дату коронації Мендовга в 1253. р., яка була першою пробою будови литовської держави, з датою битви над Синими Водами в 1363. р., увидимо, що в протягу одного столітя (1253—1363) в східній Європі виросла могутча литовська держава. В момент смерти Ольгерда (+1377) она простиралась від Балтійського до Чорного моря, від р. Оки, горішнього Сейму і Угри далеко на захід по р. Буг. Корінні литовські землі занимали всего $\frac{1}{10}$ часть цілого простора держави, а $\frac{9}{10}$ становили рускі землі, які вінцем в виді двох перстенів окружали властиву Литву. Внутрішній перстень втварили такі землі, як Витебск, Полоцк, Минск,

Чорна Русь, Підляше і Полісе, а зовнішній перстень складався з Смоленської землі, Чернігівщини і Поділя. Таким способом, в склад литовської держави ввійшли майже всі рускі землі, положені на захід від р. Дніпра, з давню столицею Руси, Києвом. І хоча та держава в XIV. ст. дальше називалася литовскою, в дійсности руске населене переважало там в такій степені, що сміло можна було назвати її литовско-русим княжеством.

Розвиткови могутчой литовско-руской держави пособляли ріжні причини. Руске населене відосилося до литовских князей з повним довірем і уважало їх не за завосвателей, але за своїх освободителей від постидного татарского ярма. Силою оружія були заняті лиш деякі рускі землі, а переважна їх часть ввійшла в склад литовської держави на підставі подружя Гедиминовичів з рускими княжнами, або в силу договора, на основі котрого литовській великій князь обов'язався давати „оборону“, а рускій князь обіцяв „покору“, або, виражаючись иншими словами, признавав литовского вел. князя своїм сувереном (зверхником). Литовські князі не нарушали внутрішнього устрою руских земель, бо руководилися принципом: „мы старины не рухаемъ, а новинъ не уводимъ“. Згідно з тим принципом они полишали руских князей з роду Рюриковичів в їх княжествах, а там, де показалася потреба, на місце Рюриковичів ставили князей з рода Гедимина. Великій князь литовскій мав над всіми князями верховну власть і під тим оглядом займав становище давного великого князя кievського.

Литовці прийняли живцем організацію Кіевської Руси і завели її на цілім просторі своєї дер-

жави. Навіть в корінних литовських землях уживали руских термінів на означенє урядів, як „городничій, намѣстникъ, тивунъ, конюшій, ключникъ“ і т. д., що свідчит про рускій вплив на литовську адміністрацію. Руске слово „бояре“ в значіно воїнів—земледільців здобуло собі право горожанства в цілій державі. Від руских научилися литовці воєнного ремесла, а передовсім будови городів—кріпостей.

Найлучшим доказом культурной переваги руского елемента був факт, що на цілім просторі литовської держави урядовим язиком був не литовській, але рускій язик. По руски говорили на великокняжескім дворі й на рускім язичі видавали державні документи та грамоти. Члени княжеского рода принимали православну віру і часто женилися на руских княжнах. Вже Войшелк, син Мендовга, окрестився по православному обряду і так перенявся духом Христовой науки, що власть над Литвою передав Шварнови, а сам вступив до монастиря.

Одним словом, Литва, котра розширила свої границі далеко на Сході, сама попала в орбіту впливів руской культури. Тим обьясняется, що руске населенє не лиш добровільно, але й радо переходило під власть Литви, бо в державі оно занимало рівнорядне становище з литовцями. Кажалось, що в короткім часі Литва сповнит важну історичну задачу обєдинення цілої Руси. Єсли так не сталося, причина заключається в тім, що політична програма Ольгерда встрітила серіозну перешкоду з двох сторін: Польщі і Москви.

б) Борба за територію галицько-володимирського княжества.

Наслідки культурного відчуження галицько-володимирської Русі — Закарпатська Русь по татарським нападів. — Консолідація Польщі і її порозуміння з Угорщиною в справі Галича. — Початок трагедії Галицької Русі. — Перший військовий похід Казимира III і його значіння. — Польсько-угорська коаліція і її боротьба з Литвою. — Поділ галицько-володимирського княжества в 1366 р. — Організація Галицької Русі за Казимира III. — Останній галицький князь, Володимир Опольський і його реформи.

Наслідки культурного відчуження галицько-володимирської Русі.

Ідея політичного об'єднання Русі, яку в 14. ст. здійснювала Литва, не була нова. Она жила в княжеских часах і в першу чергу воодушевляла галицько-володимирських князів, як Романа Мстиславича „самодержца всея Русі“ і його сина та наступника, короля Данила.

По причині нападу татар Романовичі не досягнули своєї цілі. Всі стремління Данила, щоб за допомогою Рима й західної Європи скинути татарське ярмо, закінчилися повною невдачею. Не диво, що наступники Данила змінили свою політичну програму. Вони перестали думати про об'єднання Русі, бо така програма викликала би новий конфлікт з могутньою татарською Ордою, а за те свої сили присвятили укріпленню галицько-володимирської держави. В війнах з Польщею й Угорщиною Романовичі досягнули деякі успіхи. Вони зайняли на якийсь час Люблин і Закарпатську Русь.

Но всі ті територіяльні здобутки не рівноважили великої страти, яку потерпіла галицько-волинська держава через радикальну зміну своєї політичної ідеології. Она відчувилась від прочих частей Руси і випустила із своїх рук велику ідею об'єднання Руси. Внаслідок сего роль галицько-волинської держави переняла на себе Литва і вже в половині XIV. ст. заняла важне становище на землях західної Руси.

Ярким доказом відчуження було основане окремою галицькою митрополією (1303. р.) і заведенє латинської канцелярії на княжескім дворі. Коли в 1323. р. вимер рід Романовичів, наслідником їх став не Рюрикович, но Пяст, Болеслав Тройденевич, по своїй матери Марії внук Юрія I. Він прийняв православну віру і ймя Юрія II.

Галицько-володимирське княжество за часів Юрія II. було окружене сильними державами, як Угорщиною, Польщею, Литвою і татарською Ордою. Положене погіршали еще внутрішні відносини, бо могуча боярська верства ограничала свободу рухів князя. Мимо тяжких умов Юрій II. розвинув енергічну діяльність. В 1332. р. оженився з Євфемією, дочкою Гедимина (друга дочка сего князя Альдона була женою Казимира III.) і в той спосіб обезпечився перед Литвою. Союз з орденом хрестоносців давав ему можливість шасховати Польщу. Наконець, по політичним мотивам Юрій II. опять прийняв католицьку віру і ширив єї в своїй державі, щоби вирвати у західних сусідів предлог до частих нападів.

Рівночасно Юрій II. занявся перебудовою державного устрою. Місто тисяцких і воєвод, які були майже незалежні від князя, він установив

палятинів і значно обмежив їх владу. Допустивши галицьке боярство до участі в управі державою, Юрій II. завів сенат по образцу західної Європи. До сената належали лиш визначніші представителі галицько-руських бояр, як Дмитро Детко, котрий потім в галицькій історії відіграв важну роль, надворний судья Ходько і Юрій Лисий. Впливи їх нейтралізували многі чужинці, як Михайло Гелерарович, Ал. Молдавович, Борис Кракуля, чех Ходор Отек і др., котрих князь іменовав воєводами в важніших городах, нпр. у Львові, Белзі, Луцку і т. д.

Юрій II. зацікавився також міщанством, яке могло стати опорою его влади. В тій цілі в 1339. р. він надав г. Сяноку німецьке або т. зв. магдебурске право.

Всі названі реформи вскріпили владу князя, про що свідчить факт, що в деяких актах, виданих в р. р. 1334—1339. Юрій II. титулує себе „съ Божьей ласки приржденный князь“. Ціль була достигнута, але за дорогу ціну. Втягнена в орбіту впливів західної Європи, галицько-волинська держава еще більше відчужилась від руского світа. Галицькі бояри, відсунені від влади в користь чужинців, сильно негодовали, як свідчить уступ в річнику Тржаски: „Говорят, що він (Юрій II.) був дуже нахальним князем для своїх підданих, поривав і безчестив їх сестри та жінки і окружався чужинцями, як чехами і німцями.“ Внутрішні відносини гал. володимирского княжества обострилися до такой степени, що найближші сусіди, як Польща й Угорщина, серіозно чинилися з недалеким вибухом революції і вже наперед приготовляли план занятя тої землі.

Закарпатська Русь по татарським нападі.

Одним із головних претендентів до галицької землі була

Угорщина. Єще за панованя Арпадів она нераз старалася заняти Галич і заокруглити свої посілости по ту сторону Карпат. Заохотою в тім ділі для угорських королів був факт, що вже від часів Святополка в їх руках находилась Закарпатська Русь, яка безпосередно граничила з галицьким княжеством. Границя йшла хребтом карпатських гір. Ціла погранична лінія на значнім просторі була покрита густими лісами і рідко заселена, бо угорське правительство по стратегічним мотивам заборонило вирубувати ліси. На полудневих збочах Карпат, т. є. з угорської сторони находилися засіки, укріплені валами, ровами й частоколами. Через засіки можна було перейти до сусідних країв долинами рік, де й були т. зв. ворота. Тут при воротах стояли земляні й деревляні укріплення, які боронили сторожа, зложена не лиш з руських, але також з печенігів і половців або т. зв. куманів.

Система оборони пограничної карпатської лінії при помочи лісів і засік не забезпечила Угорщини перед нападом татар. Татари легко опрокинули сю оборонну лінію, а вирізавши в пень залогу, в 1241. р. вдерлися на угорську низину. Тим обьясняется, що по татарським нападі угорське правительство місто засік, які стратили своє значінє, побудовало ряд замків на недоступних місцях. Така система оборони краю показала ся лучшою, бо ворожі війська не могли передвигатися в глибину краю так довго, доки не здобули оборонного замка і не забезпечилися перед нео-

жиданим ударом. Від того часу зачала заселятися гранична полоса Карпат. Правительство роздавало ліси монастирям і духовним та світським достойникам, котрі в власнім інтересі старалися стягнути як найбільше населеня і заселити пусті простори.

В 1301. р. вимер рід Арпадів. Заходами папи засів на угорськiм престолі син сицилійського короля, Карло Роберт з роду Анжу (1307—1342). Нового короля не хотіли признати деякі угорські вельможі, між котрими головну роль відогравав карпато-руській воєвода Петро Петрович (Pető Péter). Сей надзупан земплинської і ужської столиці в порозуміню з іншими вельможами в 1314. р. підняв повстанє против нової династії Анжу і запросив на угорській престол галицького князя Льва II. Повстанці не одержали помочи в відповіднім моменті і потерпіли пораженє, а Петро Петрович стратив уряд і свої посілости. В 1320. р. він еще раз звернувся до населеня з горячим призивом до борби, але й тим разом програв справу.

Всі ті події звернули увагу нової династії на Закарпатську Русь, яка в тих часах була значно заселена й становила неначе міст в сторону Галицької Русі. Але коли Угорщина відновила свої історичні претенсії до Галича, на дорозі своєї експанзивної політики зустріла соперника зі сторони Польщі.

Консолідація Польщі і її порозумінє з Угорщиною в справі Галича.

Як на Русі Ярослав Мудрий в 1054. році, так в Польщі, Болеслав III. Кривоустий перед своєю смертю в 1138. р. завів

сеніорат. Наслідки сеніората були погубні. Одноцільна польська держава розпалася на ряд самостійних княжеств (в полов. XIII. ст. аж 23), які об'єднювала лиш церковна організація з гнзненским архієпископом на чолі. Очевидно, що при таких обставинах Польща не тільки не могла вести активної зовнішньої політики, але не мала сили оборонитися перед татарами.

Доперва в другій половині XIII. ст. зачалася внутрішня консолідація, яка по довгих і тяжких усилиях довела до політичного об'єднання Польщі. Видимим знаком сего була коронація Володислава Локетка в 1320. р. на польського короля. В той спосіб Польща щасливо поборолла тяжку недугу удільного періода своєї історії. Се сталося в тім часі, коли внаслідок борби з папством захиталося римске цісарство німецького народа, а в сусіднім галицько-володимирским княжестві в 1323. році вимерла мужеска лінія Романовичів.

Відбудова польської держави не обійшлася без поважних територіяльних страт. Орден хрестоносців по опанованю цілою Пруссії в 1308. р. підступом заняв польске Поморє і відрізав Польщу від Балтійского моря. Всі заходи Володислава Локетка, щоби мирною дорогою, а потім мечем відобрати Поморє, не принесли успіха. Син і наслідник его, Казимир III. Великий (1333—1370) також почувався безсильним супроти могутчої мілітарной держави, якою в тих часах став Орден хрестоносців. Тому по приміру Литви, яка коштом Руси вскріпила свої сили для борби з хрестоносцями, Польща за Казимира III. старалася також розширити свої границі на Сході, щоби потім з новими силами звернутися против Ордена.

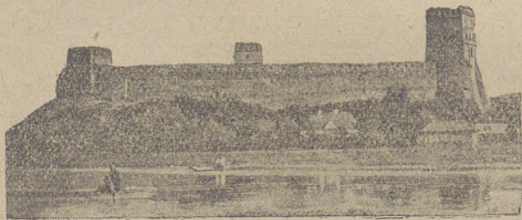
Найлучшій терен для польской експанзії представляло галицко-володимирске княжество, бо там пановав шурин Казимира III., Юрій II. з роду Пястів і Польща мала до тої землі давні історичні права. В виду того що на тій території від давна перехрещувалися інтереси Польщі й Угорщини, Казимир III. старався дипломатичною дорогою усунути всі перешкоди і в відповідний момент забезпечити собі поміч Угорщини, а по крайній мірі єї вічливу нейтральність. Підстава до польско-угорского порозуміння була підготовлена еще за панованя Володислава Локетка, котрий видав за муж за Карла Роберта свою дочку, а сестру Казимира, Єлисавету. Із сего подружжя походив Людвик. Опираючись на родинній звязи, Казимир III. на з'їзді в Вишеграді в 1339. р. заключив з Карлом Робертом договір, на основі котрого польска корона переходила на династію Анжу в тім случаю, если би Казимир III, не полишив мужеских потомків. Нема ніякого сумніву, що так важна постановка, котра відсувала династію Пястів від польского престола в користь рода Анжу, мала на ціли забезпечити Польщі свободу рухів в справі галицко-володимирского княжества. Таким способом галицка проблема стала головним звеном, яке на довшій час обединило Польщу й Угорщину на терені зовнішньої політики, що впрочім незадовго ствердили події.

Початок трагедії Галицкой Руси

Конфлікт, який протягом довшого часу нарастав між Юрієм II. і галицким боярством, в 1340. р. найшов свою трагічну розвязку. В часі свого по-

буту в г. Володимирі волинскім Юрій II. погиб від поданої йому отруї. Отруя була так сильна, що тіло покійного князя розпалося на части. На вістку про смерть Юрія II. в різних городах держави товпа нападала на католиків і чужинців та безпощадно убивала їх, в той спосіб виражаючи свій протест против чужеземного засилья. Се сталося 7. цвітня 1340. р. і від того дня зачинається трагедія Галицкой Руси.

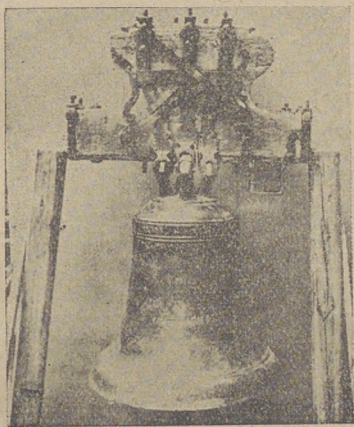
Правдоподібно на снові попередно уложе-

9. Замок Любарта в Луцку.
(Із Укр. Загаль. Енциклопедії.)

ного плана бояри запросили на галицко-володимирській престол Любарта Гедиминовича, який оженився з галицкою княжною і при окрещеню одержав християнске ймя Дмитра. На таке рішене бояр вплинуло не лиш посвоячене Любарта—Дмитра з родом Романовичів, но також симпатії населеня західной Руси до Литви. Побіч двох визначнійших Гедиминовичів, Ольгерда і Кейстута, як третій висунувся в 1340. р. Любарт Гедиминович, котрого ймя тісно звязалося з найтрагічній-

шою картою історії галицко-володимирской Руси. Без всякой перешкоди Любарт заняв Волинь і її столицю г. Володимир, а над галицким княжеством розпростер лиш свою номінальну зверхність, полишаючи фактичну власть в руках бояр. Що Любарт-Дмитро пановав в галицкій державі, про то свідчит памятка, яка збереглася у Львові аж

10. Звін Любарта — Дмитра в соборній церкві св. Юра во Львові.
(Із Укр. Загаль. Енциклопедії.)

по нинішній день. На звоні в соборі св. Юра у Львові поміщається слідуоча напись: „Въ лѣто 6849(1341) сольянь бысть колоколь сїи святому Юрю при князи Димитриі игуменом Евфимьемъ. (понижше) А писалъ Скора Яковъ“. Між галицкими боярами заняв перше місце б. дорадник Юрія II,

Дмитро Детко. Він титулював себе: „provisor seu capitaneus terrae Russiae“ (опікун або начальник Руской землі).

Першій воєнний похід Казимира III. і його значіє. Плани галицького боярства наразі були переведені в жите навіть мимо нежданого наїзда Казимира III. На вістку про смерть Юрія II. польській король рішив пімстити смерть свого шурина і вже 20. цвітня 1340. р. з невеликим війском явився на Галицькій Руси. Він обляг і заняв Львів, але тут не задержався довго. Прийшла вістка, що галицькі бояри з Дмитром Детком і Данилом з Острова на чолі візвали на поміч татар. Тому Казимир III. покинув Львів, спаливши замок і забравши з собою полонених та багатий княжескій скарб. В княжескім скарбі находилося много золота й сребра, а також дві корони і золоті крести, між котрими один заключав в собі частицю животворящего креста.

Причина, по котрій Казимир III. рішився на відворот, незадовго показала ся вповні оправданою. Уже зимою 1340/41. р. многочисленні татарські полчища ударили на Польшу, загналися аж до Люблина і доперва в часі переправи через Вислу були задержані в своїм поході. Кааимир III. і Дмитро Детко заключили потім з собою мир і зобовязалися під присягою, що взаімно на себе не будут нападаги. Згадку про той договір находимо в грамоті, яку в 1341. р. Дмитро Детко надав торуньским купцям. Сей проводир галицького боярства виступає там в характер! независимого володаря, називаючи давнійших галицьких князей

своїми предками. В грамоті він зазначає, що тепер (1341) він живе з Казимиром III. в мирі, а визваний дияволом роздор вже не має місця. Що Дмитро Детко в імені Любарта кілька літ управляв галицькою державою, про то свідчить факт, що в 1344. р. Людвик угорській звернувся в справі кошицьких купців не до Казимира III., але до Дмитра Детка.

Таким способом перший похід Казимира III. не удався, бо его відбили місцеві галицькі бояри при помочи татарської орди. Інтересно, що сучасні рускі жерела замовчали про напад Казимира III., правдоподібно уважаючи его за дрібний епізод в польсько-руських відношеннях. Доперва в історичній перспективі показалося, що сей перший похід Казимира III. в 1340. р. не був лиш актом мести за смерть шурина, але одним із етапів добре обдуманой акції. Се був початок великої і кровавой борби за галицько-володимирське княжество, яка тревала майже пів столітя і закінчилася повним упадком політичної независимости Галицькой Руси.

Вже по кількох роках Казимир III. предприняв новий похід, вислідом котрого було заняте сяночкою землі. О тім можна заключати з грамоти з 9. мая 1345. р., в якій Казимир III. надав сандецьким горожанам право свобідного переходу з товарами із Санча через Біч, Жмигород і Сянок на Русь.

**Польсько - угорська коаліція
і єї борба з Литвою.**

Доперва в 1349. р. зачалася на більшу скалю війна за галицько - володимирське княжество. Казимир III. вибрав догідний момент, коли литовці в 1348. р. потер-

пили страшне поражене в борбі з хрестоносцями над правою притокою Німана, р. Стравою. Обезпечившись дипломатичною дорогою від нападу татар, осеню 1349. р. він обрушився всіми своїми силами на Любарта Гедиминовича. Польські війська заняли Львів, Белз, Бересте і Володимир волинський, но лиш на короткій час. Любартови поспішили з допомогою его брата Гедиминовичі, відобрали г. Володимир і Белз, та з своєї сторони приготувалися до походу на галицьку землю.

Казимир III. наглядно пересвідчився, що власними силами не вирішит галицької проблеми, бо против него станула ціла Литва. Він оглянувся за союзником і найшов его в Угорщині, де тоді пановав его сестринок, Людвик з роду Анжу. Дня 4. цвітня 1350. р. заключено в Будимі договір, на основі котрого Людвик відступив Казимиру III. всі права до Галицької Русі, но в тім случаї, если би Казимир III. полишив по собі мужеских потомків, він застеріг для себе й своїх наслідників право викупа тої землі за 100 тисяч fl. Будимський договір тісно в'яжеться з постановою вишеградского з'їзда (1339. р.), в силу котрої по безпотомній смерті Казимира III. рід Анжу мав право засісти на польськім престолі. Обі держави, Польща і Угорщина, солідарно виступили против Литви, а папа в 1351. р. призначив на ведене війни чотиролітню десятиз з всіх польських дієцезій.

Результати польско-угорского порозуміння обнаружилися вже в 1351. р. Любарт попав в полон, а угорське військо під проводом короля Людвика вдерлося аж на територію берестейско-дорогичинської землі. Ситуацію спас Кейстут. Перед Людвиком притворився він готовим прийняти християн-

ску віру в латинськiм обрядi i обiцяв, що позволит основати на Литвi римо-католицьку епархiю, а сам стане вiрним союзником Угорщини. Обi сторони вскрипили договiр присягою. Людвик присягнув на крест, а Кейстут, по поганському обичаю, на кровi бика, якого для сеї цiли убили. По договору Любарт Гедиминович вийшов на волю, а Кейстут разом з Людвиком поїхав на Угорщину, щоб там окреститися. По дорозi Кейстут утiк на Литву i зiрвав договiр, но своїм ловким пiдходом освободив брата Любарта.

Менше щасливі для коалiцiї були воєнні операцiї в 1352. р., якi велися довкруги г. Белза. Воєвода сего города Дрозд нарочно вiв переговори цiлу недiлю, щоби за той час укрiпити замок. Коли вiн спустив воду з рiки до ровiв крiпости i покiнчив всi необхіднi роботи, тодi вiдказався вiд дальших переговорiв. Зачалася довга облога. Польскi й угорскi вiйска поносили великi страти, бо воїни були приневоленi по шею стояти в водi. В часi борби погиб племянник Людвика, а сам король, поцiлений в голову, звалився з коня. Щоби спасти свiй престиж, Людвик вiдступив вiд облоги пiд умовою, що воєвода виставит на мурах Белза угорську хоругву.

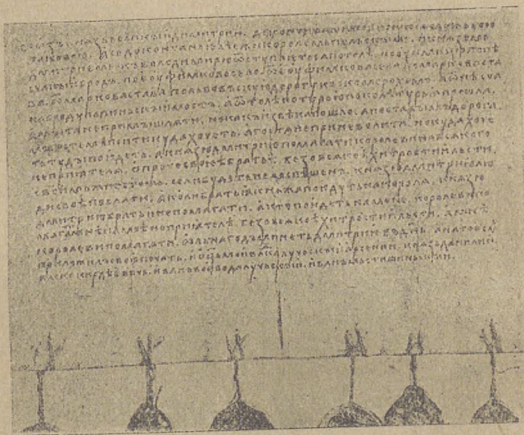
Поворот Людвика на Угорщину також не обiйшовся без пригоди. Коли вiн ночував в Карпатах в селянськiй хатi, якiсь iз руских галичан в ночi пiдпалив хату i приневолив короля чим скорше утiкати на Угорщину.

Вiйна закiнчилася в 1352. р. перемирiєм, в силу котрого галицке княжество заняв Казимир III., а волинське Любарт Гедиминович.

Поділ галицко-володимир-
ського княжества в 1366. р.

Поділ галицко-во-
лодимирського княже-
ства між обі воюючі

сторони не вдовольнив ні Казимира III. ні Любарта Гедиминовича. Оба противники приготовлялися до нової війни, очікуючи відповідного моменту. Коли в 1363. р. Ольгерд завдав татарам велике поразенне над Синими Водами і заняв Кієвщину й Поділе, татари уважали Литву за дуже небезпечного суперника й тому радо заключили з Казимиром III. союз, до котрого приступили також хрестоносці.

11. Перемирна грамота Любарта 1366. р.
(Із Укр. Загаль. Енциклопедії)

Приневолена боронитися на кілька фронтів Литва в 1366. р. стратила в користь Казимира III. ряд городів, як Белз, Холм і Володимир волинській,

Договір, якій в 1366. р. підписав Любарт, був для Литви некорисний, бо Галицка Русь без Белз і Холма, а зато з Володимиром волинским перейшла під панованє Польщі.

Воснна кампанія з 1366. р. була послідним успіхом Казимира III. в єго борбі за галицко-володимирске княжество. При кінци своєго панованя він занявся будовою замка в Володимирі волинским, на що не жаловав матеріяльних средств, справедливо уважаючи сей город за важну стратегічну базу для опанованя цілою Волини. Но так не сталося. По смерти Казимира III. Великого (†1370) Любарт легко заняв г. Володимир, бо начальник кріпости Петраш Турській налякався великого війска і піддався добровільно. Любарт приказав знищити побудований поляками володимирській замок і таким способом зліквідовав панованє Польщі на Волини.

Організація Галицкой Русі за Казимира III.

Казимир III. старався всіми средствами закріпити свою власть на здобутій галицкій території. В тій ціли він не лиш будовав численні замки, як у Львові, Перемишли, Сяноці, Галичі, Любачеві, Теребовлі і тд., но завів відповідну організацію.

Уважаючи Галицку Русь не за частину польской держави, але за своє личне майно, він титуловав себе „Dominus et heres terrae Russiae“ (пан і дідич руской землі). Заступником короля був „генеральний староста руской землі“ (capitaneus terrae Russiae generalis), котрий мав осідок на низшим замку у Львові й в імени короля управляв цілим краєм. З огляду на виімкове положенє краю,

власть старости була дуже широка, не лиш адміністраційна, но також воєнна й судебна. З виїмком Сянока, де також урядовав староста, во всіх інших городах були воєводи.

Крім централістичної організації, яка була конечна для забезпечення панованя Казимира III. на галицькій землі, рівночасно були переведені великі зміни соціального характера. Не довіряючи рускому населенню, котре піддержувало Любарта, Казимир III. колонізовав Галицьку Русь, в першу

12. Казимир III.
Великий.

очередь перемиску і львівську землю. Він спроваджував колоністів із Польщі і сусідних держав, щедро роздаючи їм великі земельні посілости. І так, в 1354. р. король надав Янови Пакославови, дідичу з Стожиск, цілий ряшівській округ за то, що як посол до татарської Орди удачно сповнив поручену єму місію.

Землю получали не лиш поляки, но також чужинці, як німці, чехи, мадяри, волохи і др.

Подібно як в Польщі, шляхта діставала земельний наділ на правах наслідства „iure hereditario“, але з деякими застереженнями. Всі наділені землею мали обовязок не тільки лично відбувати воєнну службу, но також присилати відповідне число вооружених людей. Без згоди короля они не могли продати землі і мали обовязок постійно жити в Галицькій Русі. Завдяки колонізації Казимир III. міг числити в кожний момент на відповідне число вооруженої сили,

Много уваги посвятив король міщанству. На території Галицкої Русі знаходився ряд городів ще з княжеских часів, як Львів, Перемишль, Сянок, Галич, Тербовля, Белз, Буск, Коломия, Стрий, Дрогобич, Самбір, Ряшів, Жидачів, Ширец, Бібрка, Вишня, Мостиска, Рогатин, Ярослав, Підгайці, Любачів і т. д. Внаслідок непомірного розвитку боярської верстви всі ті городи не відгравали важнішої ролі. Доперва Казимир III. увільнив міщанство від переваги бояр і, щедро надаючи німецьке або т. зв. магдебурське право, утворив із городів замкнену общину з відповідними правами і привілеями. Населення городів складалося переважно з чужинців, а завдячуючи свій розвиток Казимиру III., було його вірною опорою.

В своїх політичних стремленнях Казимир III. всегда находив не лиш моральну, но й матеріальну піддержку зі сторони папи. Оцінюючи велике значіння католицизма, в письмі з 1351. р. він предлагав папі основати на здобутій території латинську митрополію з 7 єпископськими катедрами. Сей план не був переведений за його пановання по тій причині, що основане латинської митрополії нарушало права любушських єпископів, котрі ще від 1257. р. получили духовну юрисдикцію над всіма католиками Галицкої Русі.

Хотя Казимир III. піддержував колоністів-чужинців, рівночасно не легковажив місцевого руского населення і старався перетягнути на свою сторону в першу очередь могуче галицке боярство. Він потверджував права бояр до земельної власности, о скілько они предложили документи з княжеских часів на право володіня землею або свідків „сосіди околичный“.

Рускі бояри засідали в совіті короля в часі его поїздки по Галицкій Русі, а найбільшу роль між ними відгравав багатий Ходко з Библа або Бибельській, пан величезних посіlostей на просторі від Добромиля до Мостиск.

Руководячись принципом релігійної терпимости, Казимир III. не переслідував православних, які становили компактну масу галицко-руського населення. Щоби відгородити галицку православну церкву від посторонних впливів і підчинити її під безпосередній нагляд держави, він задумав основати окрему галицку митрополію. Задача була облегчена, бо еще в 1303. р., т. є. за князя Юрія I. повстала галицка митрополія, яка доперва за часів Любарта в 1349. р. була знесена постановою патріяршого собора. Перед своєю смертю Казимир III. вислав до Царгорода єпископа Антонія з грамотою, в якій просив патріярха висвятити его на галицкого митрополита: „Поставте Антонія митрополитом, — писав король до патріярха — щоби не щез і не пропав закон русинів. А як не буде Божой ласки і вашого благословенія на сего чоловіка, то потім не жалуйтеся на нас: прийдецца крестити русинів на латинску віру, як не буде на Русі (галицкій) митрополита, бо земля не може бути без закона“.

Патріярх вволив волю Казимира III. В 1371. р., т. є. в рік по смерті короля Антоній як галицкій митрополит обняв власть над перемискою, холмскою і володимирскою єпархіями.

**Послідній галицькій князь
Володислав Опольській
і его реформи.**

З роком 1370. в Польщі перестала панувати династія Пястів. Згідно з постановою вишеградського з'їзда (1339. р.) вступив на польській престол Людвик, якій був угорским королем і сестрінком Казимира III. Так завершилась польско-угорська унія, котра, однак, не мала прочной підстави, бо у Людвика рівнож не було синів. Дбаючи лиш про добро Угорщини, Людвик задумав прилучити Галицку Русь до Угорщини. Свій план він перевів осторожно й хитро. Щоби не викликати у поляків невдоволення, він постановив для легшой оборони перед Литвою на якійсь час відновити давнє галицке княжество. Помічником в переведеню сего плану був его свояк Володислав Опольській, котрий еще від 1359. р. перебував на угорским дворі й займав там високе становище „палатина угорского королівства“. В 1372. р. Людвик передав Галицку Русь „в заряд по вічні часи“ Володиславу Опольському (*perpetue ad gubernandum et conservandum*).

Хотя новий галицькій князь складав Людвигу як своєму суверену присягу вірности, мимо того мав широку власть над повіреною ему територією. По своїй волі він іменовав всіх урядників, на чолі котрих стояв генеральний староста, був начальним вождем війська і чеканив власну монету. На одній стороні монети находився герб Червоной Руси, т. є. лев, стоячий на задних лапах, а докруги напись: „*Vladislaus Dux*“, а на другій надпись: „*Ludovicus rex Hungariae*“, що вказувало на суверенні права угорского короля. Во всіх документах виступав Володислав в характері князя

і уживав титулу: „Opoliensis terrae, Vielunensis terrae, Russiae terrae dominus et haeres perpetuus et unicus“, або по руски: „Опольской земли і Велунской земли і Руской Господарь и дѣдичь вѣчный землямъ тымъ самодержецъ князь“.

Новий князь старався по приміру Казимира III. заселити галицку землю і тому щедро надавав земельні посілости „iure feudali“, т. є. на февдальних правах.

Шляхта, наділена землею, була обов'язана разом з родиною постійно перебувати на Русі, з кожного дворища платити до княжеского скарбу по 2 гроші, лично відбувати воєнну службу і доставляти означене число воїнів. Князь як сузерен мав обов'язок дбати про єї матеріяльне забезпеченє і тих, котрі попали в полон, викупував своїм коштом.

За панованя Володислава Опольского нахлинула до Галицкой Руси велика маса чужинців, як чехів, угрів, а передовсім німців із Шлеска, котрих князь окружав спеціальною опікою і надавав їм найвисші уряди. В перемискім повіті поселилася тоді звісна родина Гербуртів, які в 1374. р. одержали Доброміль, Старяву, Хирів і т. д. Визначну роль відгравали також деякі галицкі бояри, як звісний Ходко Бибельскій, і духовні достойники: галицкій митрополит Антоній і перемискій єпископ Іларіон. Послідні із них принимали участь в генеральних судах, а їх імена поміщалися в документах на першім місци. На дворі кн. Володислава Опольского був окремиий „kniaźni pisar“ для виготовленя руских документів. Функції сего писаря сповняв Костко Белестрашицкій.

Щедро надаючи городам магдебурске право,

Володислав Опольській спеціальною опікою окружив Галич і на его відбудову призначив частъ своїх доходів. Населене сего города еше за часів Казимира III. в 1367. р. получило магдебурске право і громадилося у підніжя замковой гори, на котрій стояв побудований Казимиром деревяний, а від 1621. р. мурований замок.

З іменем Володислава Опольского звязана організація латинской церкви на території Галицькой Руси. Она була переведена на основі папской буллі з 13. лютого 1375. р. „*Debitum pastoralis officium*“. Любушській єпископ стратив свою юрисдикцію над католиками в Галиції Руси, а власть его переняв галицькій архієпископ, якому підчинялися єпископи в Перемишли, Холмі й Володимирі волинськім. Володислав Опольській щедро вивіноував галицьку митрополію латинского обряду і старався о перенесенє єї з Галича до Львова, що наступило доперва в 1414. р. за Володислава Ягайла.

Відновлена галицька держава существовала всего кілька літ (1372—1378). В 1378. р. Людвик надав кн. Володиславу Опольскому добринську землю, а Галицьку Русь як звичайну провінцію прилучив до Угорщини. Кн. Володислав згодився на таку заміну і окремим документом звільнив населене Галицькой Руси від зложеної єму присяги вірности. Виїзжаючи із Галичини, він забрав з собою старинну ікону Божой Матери візантійской роботи, яку по переказам малював апостол Лука. Ся чудесна ікона, котру Володислав Опольській помістив на Старій Горі в Ченстохові під олікою монахів павлинів, пізнійше відіграла важну роль в історії Польщі.

З роком 1378. закінчилася доба державного життя Галицької Русі. По довголітній війні, яка велася між Польщею а Литвою, сей край заняла Угорщина. Но судьба хотіла, що Галицька Русь, котра в половині 14. ст. связала собою дві держави, Угорщину й Польщу, при кінци того ж столітя стала одним із важніших чинників заключеня польско-литовської унії.

4. Москва і її роль в північно-східній Русі.

Москва в початках свого розвитку. — Географічне положення і його користи. — Митроп. Петро Ратненський і його заслуги в ділі возвишеня Москви. — Троїцько-Сергієвська Лавра і її культурне значіння. — Іван Калита в ролі будівничого московської держави. — Литовско-московське соперництво.

Москва в початках свого розвитку. В своїм стремленю до об'єдиненя Русі Литва встрітила серйозну перешкоду не лиш зі сторони Польщі, но й Москви.

Перша історична вістка о Москві відноситься до 1147. р. Літописець подає, що в тім році кн. Юрій Довгорукий післав послів до свого союзника Святополка Ольговича з просьбою: „Приди ко мнѣ, братъ, въ Москову“. В тих часах Москва була селом і належала до суздальського князя, котрий часто відпочивав там в часі своєї подорожи до Києва. Вже Юрій Довгорукий окружив московській дзир деревляними стінами (початок московського

Кремля) і як говорить літопись під 1156. р., „заложи градъ Москву“.

Новооснований город не відгравав ніякої ролі. Лиш князі з молодшої лінії поселялися в Москві на короткій час, щоби покинути її при першій нагоді. Столицею удільного княжества стала Москва доперва в часі татарской неволі, коли по смерті Александра Невского (†1263) поселився там молодший его син Данило Александрович, властивий родоначальник московских князей.

Географічне положення і его користи.

Навіть при кінці 13. ст. ніхто не міг предвидіти, що московське княжество, котре довший час полишалось в тіні і ничім не відрізнялося від сусідних удільних держав, незадовго відиграє превелику роль історичну в життю цілого руського народа. Оно розвинуло свої сили доперва в протягу 14. ст. завдяки своєму знаменитому географічному положенню і ловкій політиці московских князей.

Москва занимала горішнє сточище Волги. Положена над притокою Оки, Москвою, она була окружена в тих часах рядом удільних княжеств, як смоленским, ярославским, ростовским, нижегородским і рязанским. Користи такого географічного положення були очевидні. Сусідні княжества принимали на себе удари ворогів, а заслонюючи собою Москву, забезпечували її мирний розвиток. Населенє радо поселялося в московськім княжестві, бо там почувалося безпечно і, крім того, могло легко розбогатіти. Важний торговельний шлях, який переходив через Москву, давав населеню і его князям можливість здобути обильні матеріальні сред-

ства. В тім напрямі працював молодший син Данила, Іван Калита (1325—1341). Народна легенда оточила его славою милосерного князя. Він постійно носив з собою „калиту“, т. є. мішочок з грішми, щоби на кождім кроці давати милостиню убогим. В дійсности кн. Іван Данилович був дуже ошадний, навіть скупий, і високо цинив свою „калиту“ як символ матеріального богатства.

Митроп. Петро Ратненскій До возвишення Москви найбільше причинився митрополит Петро Ратненскій.
і его заслуги
в ділі возвишення Москви.

По зруйнованю Кієва в 1240. р. населене масово покидало полудневу Русь і переселялось в далекі краї північно-східної Руси. Незадовго навіть кієвскій митрополит Максим з цілим крилосом покинув Кієв в 1299. р. і переїхав до г. Володимира над Клязьмою. Внаслідок того, що центр не лиш політичного, но також церковного життя Руси пересунувся на далеку північ, галицко-волинскій князь Юрій І. в 1303. р. постарався в Царгороді о дозвіл основаня окремой галицкой митрополії і як кандидата вибрав побожного монаха Петра з над Рати (недалеко Рави Руской). Висвячений на галицко митрополита Петро Ратненскій, хотя був галичанином родом, не осів в Галичі, но предвиджуючи недалекій его упадок, поселився в г. Володимирі над Клязьмою. Там здобув собі славу доброго пастиря. Він часто їздив до Орди, щоби перед ханом боронити населене, і визначався так великою побожностю і милосердієм, що сучасні клялися его іменем, а по смерти православна церков зачислила его до лику святих. В однім із своїх

поученій св. Петро так писав до підчиненого собі духовенства: „Будьте истинными пастухами вашего стада, а не простыми наёмниками, которые молоко съѣдаютъ и волну снимають, а о самихъ овцахъ не имѣють попеченія“.

Митроп. Петро жив в дружбі з Іваном Калитою і часто перебував в Москві. Один із его наслідників, митроп. Кипріян (1376—1406) в своїм творі п. з. „Житіє св. Петра“ оповідає, що Петро Ратненській перед смертю захоочував Івана Калиту до будови храма Успенія Пресв. Богородици в Москві. Він говорив: „Если, сину, мене похорониш і воздвигнеш храм Богородиці та мене послукаєш в своїм городі, сам прославишся між другими князями і прославятся сини твої та внуки, а город сей буде славний між всіми рускими городами. Святителі будут жити в тім городі, руки его взйдут на плечі ворогів его, а мої кости тут будут положені“.

Пророческі слова Петра сповнилися. В побудованім Успенскім соборі були зложені моці митроп. Петра (†1326), а наслідник его Теогност раз на все покинув г. Володимир над Клязьмою і вібрав Москву як свою резиденцію.

Ось так уроженец Галицкой Руси, в котрій всегда жила сильна традиція единства Руси, переніс ідею собираня руских земель далеко на північ і закріпив єї в стінах московского Успенского храма.

Поставлений „на свѣщницѣ высоцѣ свѣтити всей земли русской“, Петро Ратненській став опікуном Москви й цілої Руси. В часі небезпеки й народного горя рускі люди з молитвою зверта-

лися до сего святителя, уважаючи єго за „страж земли русския“.

Перенесенє митрополичой резиденції до Москви мало велике значіне. Московські князі всегда могли числити на моральну піддержку найвисшого архієрея руской церкви. Ввиду того, що по церковним ділам приїзжали до митрополита духовні й світські люди навіть з далеких кінців руской землі, в Москві неначе в огнищі сходилися всі лучи церковного житя Руси. Москва, а за єї приміром ціла північно - східна Русь покрилася многочисленними церквами і монастирями, м'ж котрими найбільшу славу здобула Троїцко-Сергієвска Лавра.

**Троїцко-Сергієвска Лавра
і єї культурне значіне.**

Троїцко - Сергієвска Лавра своїми початками нагадує історію онованя Кієво-Печерской Лаври. Основатель сего монастиря, св. Сергій Радонежскій (род. 1313. р., †1391) в своїй молодости носив ймя Вартоломея і був сином богатого ростовского боярина. Внаслідок татарских набігів отец єго зубожів і, покинувши Ростов, переселився до г. Радонежа в московській області, де перебував до кінця свого житя.

Молодий Вартоломей хотів йти в пустиню, щоби посвятитися Богу, но на велику просьбу своїх стареньких родителєй відложив свій намір. Доперва коли померли родителі, він зрікся свого наслідства на користь брата і пішов в темний ліс, віддалений о 66 km на північ від Москви. В лісі побудовав Вартоломей маленьку деревяну церков під покровом св. Тройци, побіч котрої замешкав в келії як монах Сергій. Про побожного чернця рознеслася слава далеко й широко по рускій землі. Туди при-

ходили монахи і недалеко церкви будували для себе келії. Так повстав монастир, котрого першим ігуменом був св. Сергій Радонежскій.

Монахи, не виключаючи ігумена, жили в великім убожестві. Они рубали дрова, носили воду і самі шили одяг, а кормилися лиш хлібом і водою. Місто свічок в церкві нераз горіла лучина. Окружений ореолом святости, Сергій Радонежскій

13. Троїцько-Сергієвска Лавра.

до глубокой старости (+1391) мирив і судив людей, а князей благословив на всі їх важніші діла.

В часі, коли Кієво - Печерска Лавра лежала в розвалинах, на далекій півночі блеском слави засяла Троїцько-Сергієвска Лавра. Она стала розсадником нових обителей, між котрими найбільше прославився оснований в 1397. р. Білоозерскій монастир. Поселяючись в диких дебрах, де до сих пор не поступила нога чоловіка, монахи в високій

степени причинилися до колонізації північно-східної Європи. Довкруги монастирів радо поселялося населенє, бо там оно находило всегда матеріяльну й моральну поміч. Монастирські бібліотеки і школи були в тих часах одинокими огнищами просвіти й культури. Сучасне руске общество належито оцінило культурну працю монахів, як се видно із поученя Сарайского епископа Матей. „Любіть монастирі, — говорит еп. Матей — бо се доми святих і пристанища всего міра. Коли вийдете там, побачите ігумена, якій пасе стадо своє, і чернців, котрі страха Божія ради єму не противлятсья. Там увидите, як один із них підніс руки до гори і серцем лине до престола Божого, а другій плаче і лежить на землі; один як раб працює, а другій стоїт в церкві неначе окаменілий і мертвий, засилаючи до Господа молитви за весь мір. Заходіть до тих святих місць, посылайте туди своїх дітей і запрошуйте іноків до свого дому благословенія і поученія ради“...

**Іван Калита в роли будівничого
московской держави.**

В два роки по
смерти митр. Пе-
тра Ратненского

(†1326) Іван Калита здобув титул великого князя. А сталося се при таких обставинах. Жестокое поведене й здирства татарских чиновників довели населене Твери до розпуки. Оно напало в 1327. р. на татарских послів і поубивало їх. Тверській великій князь Александр рішив боронитися мечем перед татарами і в тій ціли просив сусідних руских князей о поміч. Призив его полишивсья голосом вопіючого в пустині.

Рускі князі дрожали перед могучим ханом

і навіть не думали про яку небудь оружну борбу. Сей момент використав Іван Калита для того, щоби знищити свого суперника і коштом Твери вскрипити Москву. Він притворився вірним союзником хана, а получивши від него 50 тисяч війська, безпощадно знищив тверське княжество. По словам літописця „просто рещи, всю землю Русскую по-

14. Вооруженє руских війск 14. ст.

ложиша пусту“, Потерпівши поражене, в. князь Александр поїхав до хана, щоби просити о пощаду, но в Орді найшов смерть.

Тверське повстанє вскрипило Москву. В нагороду за уділену поміч хан надав Івану Калиті титул великого князя. Сей титул полишився від р. 1328. постійно при московських князях, котрі завдяки тому заняли перше місце в північно-східній Русі.

Велико-княжескій титул мав для московських володарів не лиш моральне, но також матеріальне

значіне. В початках татарської неволі хани безпосередньо стягали з Русі данину при помочи своїх урядників. Коли се показалося непрактичним, они поручили сю задачу великому князю володимирському, а відтак від 1328. р. московському Івану Калиті. В точно означенім часі Іван Калита платив ханови із своїх средств „выходъ“, т.є. данину в висоті, яка була определена договором, а потім сю суму для себе стягав з північно-східних земель. В противенстві до татар, котрі збирали данину поголовно, т. є. з кожного жителя, московській вел. князь накладав податки на промисл і збирав данину по сохам, т. є. по скількості орной землі.

В виду того, що татари получали точно данину, они не тільки не нападали на рускі землі, но навіть заперестали переводити перепись населеня. По раз першій відотхнув рускій народ від насильства і грабежей татарской орди, як се підчеркнув літописец в слідующих словах: „Бысть оттолѣ (1328) тишина велика по всей Русской Землѣ на сорокъ лѣтъ и пересташа татарове воевати землю Рускую“ ..

Збираючи данину на цілій території північно-східної Русі, Іван Калита умів і татар вдоволити і свою касу наповнити. За накопичені матеріальні средства він куповав у сусідних князей землі і тою дорогою значно увеличив своє княжество. Крім того, збірка данини мала еще загальнійше значіне. Она стала могучим орудієм в ділі обединеня Русі.

Північно-східна Русь, яка політично була роздроблена, під оглядом фінансовим становила одиницю, вповні зависиму від Москви. Як не мечем, то рублем міг в. князь московсків в кождий момент знищити своего противника.

З чувством правдивої гордості оглядав Іван Калита вислід своєї довголітньої праці. Мало кому звісна Москва за єго княження не лиш стала осередком цілої Русі в області церковного життя, но завдяки великокняжескому титулу і збірці данини розпостерла свою політичну владу над цілою північно-східною Руссю. Процес роздроблення Русі на атоми був задержаний і північно-східна Русь вступила в русло об'єднательної ідеї. А умирав Іван Калита в 1341. р., т. є. в тім часі, коли далеко на полудневім заході захиталося галицько-волинське княжество і упадав послідний бастион Київської Русі. В політичнім житю Русі наступила така зміна, як в природі, коли в часі катаклізму в однім місці западається, а в другім виринає суша із моря. На полудневім заході западалася галицько-волинська держава в історичну безодню, а рівночасно на північнім сході виступила на історичну арену незвісна Москва і твердою рукою обняла провід в політичнім житю руського народа.

Діло Івана Калити дальше вели єго сини — Семен і Іван. Семен Іванович (1341—1353) розумів, що лиш об'єднанням Русі можна скинути татарське ярмо і тому супроти поодиноких князей поступав безпощадно в такій мірі, що удостоївся призвища „Гордий“. Глибоку віру в повну перемогу руського народа він передав братам в своїм завіщаню. Він писав: „По благословенію нашого отця, якій приказав нам жити в згоді, також я приказую вам, своїй братії, жити в мирі; не слухайте лихих людей, які будут сорити вас; слухайте отця нашого владикау Алексія і старих бояр, які отцу нашому і нам хотіли добра. Пишу вам то слово для того,

щоби не перестала пам'ять родителів наших і наша, „чтобъ свѣча не угасла“.

Процес об'єднання північно-східної Русі значно поступив наперед за наслідника його і брата, Івана Івановича, котрому хан передав найвисшу судейську власть над всіми князями. Дперва по смерті Івана Івановича (†1359) захиталася гегемонія Москви, коли на престол вступив його десятилітній син Дмитро Іванович. Хан надав великокняжескій титул суздальському князю. Но завдяки митр. Алексію, котрийвилічив жену хана з тяжкої недуги і в Орді здобув великій вплив, а також багатим дарам московских бояр хан оп'ять віддав великокняжескій престол Дмитру Івановичу (1363—1389) і від того часу утвердилося становище Москви в північно-східній Русі.

Литовско-московске соперничество. В міру того, як росла і розвивалася Москва, назривав конфлікт з Литвою, котра в дотеперішнім своїм тріумфальнім поході по руским землям не зустрічала еще майже ніякої перешкоди. Політична програма, яку Кейстут і Ольгерд виразили в простих словах: „ціла Русь попросту повинна належати до литовців“ (*omnis Russia ad Letuipos deberet simpliciter pertinere*), заломилася дперва над берегами р. Волги. Між Москвою а Литвою зачалосся довголітне соперництво о вплив на поодинокі удільні рускі держави; як Смоленск, Новгород Вел. і Твер. Вислід був такий, що лиш в смоленскім княжестві Литва осягнула рішучу перевагу над Москвою. Інакше представлялася справа Новгорода Вел. і Твери.

В Новгороді В. перехрещувалися литовско-московські інтереси вже від половини 14. ст. Видимим знаком того було повстанє двох партій, з котрих одна заявлялась за Литвою, а друга тяготіла в сторону Москви. Коли в 1347. р. московській в. князь Семен Гордий заняв Новгород Вел. і полишив там свого намісника, Ольгерд напав на новгородську землю під предлогом, що посадник Остафій Дворянинцов назвав его „псом“. Налякані новгородці убили посадника і на якійсь час знова піднявся там престиж Литви.

Завзята борба велася також о вплив на Твер. За панованя Александра Михайловича в Твери мав перевагу Ольгерд, бо він оженився з єго дочкою. Коли по смерти Александра власть обняв, єго син Михайло Александрович, він відновив борбу з Москвою за великокняжескій титул, надіючись на поміч свого шурина Ольгерда. І дійсно в 1368. р. Ольгерд несподівано напав на Москву і обляг Дмитра Івановича в Кремлі. Три дні стояли литовські війська під мурами Кремля, но єго не здобули. Вертаючи на Литву, Ольгерд в страшний спосіб знищив московській край, як се підчеркнув літописець: „Се же первое зло отъ Литвы створися окаянно и всегубительно“. Незадовго, бо вже в 1370. р. по раз другій псявилися литовські війська під Москвою, но й тим разом Кремля не здобули.

Союз тверського князя з поганскою Литвою, котра так безпощадно нищила руску землю, викликав велике обуренє серед всіх князей північно-східной Руси. Сей настрої використав московській в. князь Дмитро Іванович і змобілізував около 19 князей против Твери. Він заняв в 1375. р. майже ціле тверське княжество, а Михайла Александро-

вича осадив в Твери. Повних п'ять неділь відбивав тверській князь всі атаки ворогів, уповаючи на скору поміч Литви. Литовські війська, правда, явилися, но налякавшись великої сили московського князя і його союзників, подалися назад і полишили Михайла Александровича його власній долі. Нещасний князь мусів покоритися і заключив з Москвою мир, на основі котрого не лиш відказався від союзу з Литвою, но признав себе „молодшим братомъ“ московского в. князя, або иншими словами признав гегемонію Москви.

Очевидно, що в війні, яка велася між обома державами, симпатії митрополита були по стороні Москви. Тим об'ясняється, що Ольгерд, по приміру Казимира III. Великого, старався основати окрему митрополію для литовской Руси. Він написав в 1371. р. до царгородского патріярха письмо, яке наглядно освітлює литовско-московські відносини. „По твоєму благословенію — писав Ольгерд — митрополит по нинішній день благословляє їх (москвитян) на пролите крови; при отцах наших не було таких митрополитів, як сей митрополит. Він благословляє москвитян на пролите крови, до нас не приходит і до Кієва не приїжає. А хто поцілує крест для мене і до них утече, митрополит знімає з него крестне цілованє. Чи буває таке на світі, щоби знімати крестне цілованє? Митрополит повинен благословити москвитян на то, щоби помагали нам, бо ми за них воюємо з нїмцями. Ми зовемо митрополита до себе, а він не приходит до нас: дай нам другого митрополита на Кієв, Смоленск, Твер, Малу Русь, Новосиль і Нижній Новгород“.

На кілька місяців перед своєю смертю Оль-

герд осягнув свою ціль. В 1367. р. патріярх висвятив Кипріяна, якій став митрополитом литовско-русской церкви. Таким способом при кінци 14. ст. православна руска церков, котра являється чутким барометром політичних відносин Руси, поділилася на три части: московску, литовску й галицку митрополію.

Церковний поділ не тревав довго. Коли в 1378. р. в Москві помер митр. Алексій, за згодою в. князя Дмитра Івановича Кипріян заняв его місце, переніс свою резиденцію з Києва до Москви і обединив литовску та московску митрополію під своєю властью. Зі смертю митр. Антонія (†1391) була знесена також галицка митрополія.

Кипріян став митрополитом всея Руси в правдивім сего слова значіню і осів в Москві, що вказувало на вскріплене становища московской держави.

ГЛАВА II.

Народини нового порядку.

1. Куликовска битва як зворотна точка в історії східної Європи.

Москва а Золота Орда за княження Дмитра Івановича. — Вибух війни. — Битва на Куликовім полі в 1380. р. — „Задонщина в князя господина Дмитрія Івановича“. — Історичне значінє куликовскої битви.

**Москва а Золота Орда
за княження
Дмитра Івановича.**

Хотя за княження Дмитра Івановича Москва з оружєм в руках загородила Литві дорогу до північно-східної Русі, рівночасно сама була зависима від татарскої орди. Своє самостійне становище она зазначила доперва з тим моментом, коли рішилась на першій оружній виступ против татар. До сего так важного виступу приготовлявся старанно Дмитро Іванович і в договорі з 1375. р. забезпечив собі поміч навіть тверского князя. „Чи будемо в мирі з татарами, чи дамо „выходъ“ або не дамо, то зависит від нас. Єсли татари підут на нас або на тебе, будемо битися разом, а єсли ми підемо на них, то й тобі йти з нами разом“.

Нема сумніву, що вже тоді виринула думка про оружну борбу з Золотою Ордою, яка в тих часах розкололася на дві часті. Одна часть находилася під властью Міріда, а друга під управою Абдула, в імени котрого пановав темник Мамай. Настала анархія. Поодинокі татарські відділи нападали і грабили Русь. Коли они приблизились до московской держави, Дмитро Іванович не допустив їх до нутра і в битві над р. Вождю розбив

15. В. князь Дмитро Донскій.

на голову. Відносини між татарами а Москвою обострилися еще більше, коли темник Мамай проголосив себе ханом. Він рішив пригадати руским князям часи Батия і призивав татар до походу такими словами: „Підемо на руского князя і на всю силу рускую, як то було за Батия, знищимо християн, спалимо церкви і закон їх вигубимо“.

Сей момент рішила використати також Литва, щоби розбити свого грізного суперника. Наслідник Ольгерда і его син, в. князь Ягайло заключив з Мамаєм союз против Москви і обіцяв вже 1. вересня 1380. р. з'єдинитися з татарским війском.

Дмитро Іванович не дармовав. Він візвав всіх руских князей до спільной борби з татарами

16. Сергій Радонежській благословляє в. князя Дмитра перед куликовскою битвою, (Картина А. Новоскольцова).

і найшов відзвук на цілій Русі. Крім одного рязанского князя Олега, всі прочі князі поспішили Москві з допомогою. Ціле населене приняло вістку про війну з татарами з найбільшою радістю. Навіть ігумен Троїцько-Сергіївскої Лаври, преп. Сер-

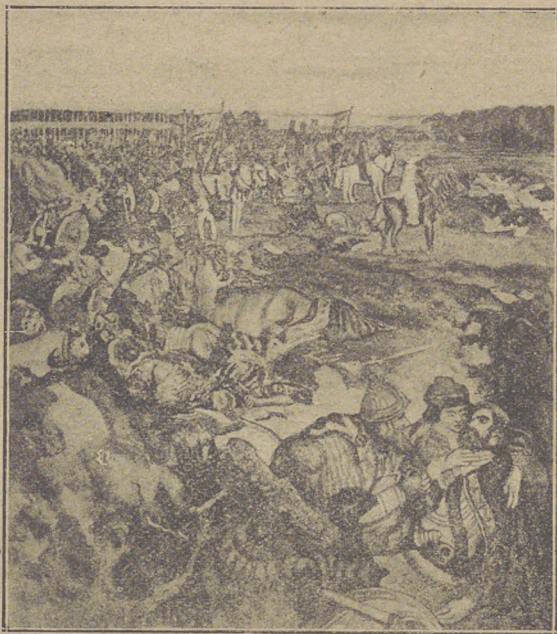
гій Радонежській не лиш благословив Дмитра Івановича на війну, но до бою вислав двох великанів - монахів: Пересвіта і Ослаб'ята. Війна, на котру рішився московській великій князь, приняла характер всенародної і релігійної борби.

Битва на Куликовім полі в 1380. р.

Велика на ті часи руска армія, яка числила до 150 тисяч людей, зібралася коло г. Коломни, звідки вирушила навстрічу татарам. Она переправилась через р. Оку і звернулася над Дон. Коли Дмитро Іванович получив вістку, що Ягайло з литовцями спішит татарам на поміч, рішив не допустити до з'єдинення ворожих військ і дав приказ, щоби всі рускі князі сейчас ночью переправилися через Дон. Приказ в. князя був точно виконаний і ще перед сходом сонця дня 8. вересня 1380. р. рускі війська заняли велику рівнину, т. зв. Куликове поле, яке простиралося недалеко правої притоки Дона, невеликої річки Непрядви. Татар ще не було видно. За той час рускі воїни клякнули і молилися горячо. В. князь Дмитро Іванович обізвав війська і заохочував їх до бою. Коли незадовго на горизонті появилися перші татарські відділи, він дав знак до бою такими словами: „Бог нам прибіжище і сила!“

Завзята була борба і кров текла потоками. Побіда стала перехилитися на сторону татар. Одиноким щастем для руских було то, що не всі їх війська були втягнені в бій. В недалекім лісі помістив Дмитро Іванович значний відділ війська під проводом свого стрийного брата, Володимира Андреевича і волинского боярина, Дмитра Боброка. Кн. Володимир Андреевич, коли увидів, що

перемагають татари, з нетерпінням рвуться до борби. Но більше досвідчений воєвода Дмитро Боброк здержав його від сего нерозважного кроку сліду-

17. Куликовська битва 1380. р.
(Картина Н. Некрасова).

чими словами: „Єще не можна, вітер дує нам в лице“. Доперва під вечер вийшли рускі війська із засідки і свіжими силами ударили на ворога. Роз-

сіяні на великім просторі татари не ожидали такого удару. Охоплені страхом они дрогнули і в найбільшій безпорядку стали утікати, кидаючи оружжє. Рускі війська гнали татар далеко і убивали безпощадно.

Побіда була повна, хотя окуплена дорогою ціною. Із великої руской армії полишилося всего 40 тисяч в живих. Довго не могли найти на побоевищі в князя Дмитра Івановича. Він лежав непритомний під вітками зрубаной берези в зігнутім від ударів панцирі, но без рани. Радісно витало населене вертаючого з воєнного похода великого князя як свого спасителя і в честь одержаної побіди назвало его „Донским“.

**„Задонщина в князя
господина
Димитрія Івановича“.**

Як колись в кїевській добі походи руских князей против кочевиків прославились не лиш в народних піснях—билинах, но й в книжнім письменстві („Слово о Полку Игоревомъ“), так рівнож битва на Куликовім полі найшла відзвук в численних „Сказанїяхъ о Мамаевомъ Побоищѣ“ і в поемі п.з. „Задонщина (похід за Дон) великого князя господина Димитрія Івановича и брата его князя Володимера Ондрѣевича“.

Задонщина, якої автором був Софонія, „старец (іерей) рязанец“, раньше боярин родом із Брянска, повстала з кінцем XIV. або початком XV. ст. Она зачинається слідуючими словами: „Снидемся, братія и друзи и сынове русскіе, составимъ слово къ слову, возвеселимъ русскую землю. Лудчи (лучше) бо нам, братіє, начати повѣдати иными словесы отъ похвальныхъ сихъ отъ ны-

нѣшнихъ повѣстій похвалу великаго князя Дмитрія Ивановича и брата его князя Владимира кievскаго. Начати повѣдати по дѣломъ и по былинамъ. Не проразимся мыслію надъ землями, помянемъ первыхъ лѣтъ времена, похвалимъ вѣщаго Бояна, в Кіевѣ гораздна чудца. Тотъ бо вѣщій Боянъ, воскладая своя златыя персты на живыя струны, пояше русскимъ княземъ славу: первому князю Рюрику, Игорю Рюриковичу, Владимиру Святославичу, Ярославу Володимировичу.

Здѣ (тутъ) же помянемъ сего великаго князя Дмитрія Ивановича и брата его Владимира Андреевича, правнуковъ святаго князя Владимира Кіевскаго, ихъ же помянемъ и похвалимъ пѣснями и гуслеными буйными словесы, занеже ихъ было мужество и желаніе за землю русскую и за вѣру христiянскую“.

Як видно із сего вступу, автор Задонщини уважав московскаго великаго князя Дмитра Ивановича за правнука Володимира Великаго, а его подвиги на Куликовім полі за общеруске діло, бо сей князь боровся „за землю русскую и за вѣру христiянскую“.

Головний герой сеї поеми Дмитро Иванович в своїй промові до своїх союзників еще раз підчеркнув своє і всіх східно-руських князей походжене від кн. Володимира Великаго. „Братья моя милая, рускіе князи! гнѣздо есми князя Владимира Кіевскаго...“ Описавши куликовску битву, яка закінчилася побідою Руси, автор дає вислів своєї радості в таких словах: „Возмутишася рѣки, потоки, озера. Кликнувь дивъ по всѣмъ землямъ, велить грозна послушати. Шибла слава къ морю, къ желѣзнымъ вратомъ, къ Риму и ко Орначу и

кѣ Кафѣ и ко Царю граду, что Русь поганыхъ одолѣша... Уже по русской землѣ прострѣся веселіе и буйство, вознесѣся слава русская на поганыхъ... Уже бо грозы великаго князя текут по всей землѣ". Дмитро Ивановичъ попрощавъ на Куликовѣмъ полѣ героївъ, голови свої положившихъ „за святѣя церкви, за землю русскую, за вѣру христіанскую", і вѣзавъ брата своего, кн. Володимира Андреевича до повороту „во свою землю залѣскую, кѣ славному граду Москвѣ, и сядемъ брате, на своемъ княженіи. А чти (чести) есми, брате, добыли и славнаго имени. Богу нашему слава".

Авторъ Задонщини уложивъ планъ поеми по образцу „Слова о Полку Игоревомъ". Він забирає цілі фрази і порівняння з Слова, зручно звязуючи давню кієвську добу і кієвських князей з новим центромъ русской землі, Москвою і її князями, а в першу очередь з Дмитромъ Ивановичемъ Донскимъ.

**Исторично значіне
куликовской битви.**

Мамай не успѣвъ вже пимстити нанесеного ему пораженья. Він стративъ в Орді ханскій престолъ в користь своего соперника Тохтамиша, а самъ приневоленый утікати до Кафи, незадовго погибъ від руки генуенцівъ.

Побѣда на Куликовѣмъ полѣ в 1380. р., на жаль, еще не принесла рускому народу повной свободы. Уже в 1382. р. неждано напавъ на Русь Тохтамишъ, а заставши Дмитра Ивановича неприготованого до вѣйни, приблизився до самой Москви, спаливъ єї, а на Русь наложилъ данину і якъ заложника взявъ до Сараю сына Дмитра, Василя. Еще повнихъ сто лѣтъ повисло надъ рускою землею татарске ярмо.

А мимо всего куликовска битва має епохальне значінє в історії східної Європи. На Куликовскім побоевищі видержав огненну пробу новий політичний порядок, якому початок дала Москва. Під єї проводом обєдинились майже всі північно-східні землі і по раз першій згідно виступили против спільного ворога, щоби спільними силами по многих літах неволі одержати першу блестячу побіду. Всі наглядно пересвідчилились о тій правді, що не політичним дробленєм, но обєдиненєм всіх сил довкруги нового центра Москви рускій народ скине татарске ярмо і відбудує свою державу. В той спосіб на Куликовім полі заломився давний політичний партикуляризм, якій погубив Кієвску Русь, а перевагу взяв обєдинительний курс, котрий став головним знаменем руской історії нових часів.

Другим великим наслідком сеї битви було то, що в очах руского населєня щез ореол непобідимости, яким майже 150 літ була окружена татарска орда. Твердий кулак татарского хана в 1380. р. розімкнувся, внаслідок чого довершився перелом громадного значіня в взаїмних відношенях Азії і східної Європи. Наступ Азії на східну Европу був задержаний, а зачався відворотний процес. В тім часі, коли Золота Орда переживала внутрішні потрясеня і вступала в період дробленя своїх сил, північно-східна Русь під проводом Москви з кожним роком накопляла сили, щоби в відповідний момент не лиш скинути постидне татарске ярмо, но під свою власть покорити татар-кочевиків. Хотя куликовска побіда сейчас не принесла основних перемін в положєню руского народа, однако моральне єї значінє було преве-

лике. Розбитий паралічем рускій народний організм віджив по тій побіді. Не байдужність, но бодрість і віра в лучшу будучність охопили широкі круги руского населеня або, як каже автор Задонщини, „уже по русской землѣ простресе веселіе и буйство, вознесся слава русская поганых“. Зміна настрою була найлучшим залогом недалекого політичного воскресенія Руси.

Таким способом можна сміло сказати, що з битвою на Куликовім полі в 1380. р. кінчилося татарске лихоліте в правдивім слова того значіню і зачався новий порядок на просторах східной Европи.

2. Польско-литовска унія і єї вплив на судьбу руского народа.

Причини польско-литовской унії і єї наслідки. — Окрещенє Литви і прилученє Галицкой Руси до Польщі. — Витовт Кейстутович і єго опозиція против інкорпорації. — Упадок автономних руских княжеств. — Вплив централістичной політики Витовта на судьбу Закарпатской Руси. — Пораженє Витовта над Ворсклею і унія в Вильні. — Війна з Москвою і мир над Угрою. — Грунвальдска битва і єї наслідки. — Городельска унія. — Пропаганда католицизма на західно-руских землях. — Справа коронації Витовта.

Причини польско-литовской унії і єї наслідки.

В куликовській битві, яка в 1380. р. закінчилася пораженєм Мамая і посередно єго союзника Ягайла Ольгердовича, по стороні Москзи брали участь два Оль-

гердовичі, а іменно полоцькій князь Андрей і брянській кн. Дмитро. Сей факт наглядно свідчив о тім, що зі смертю Ольгерда (†1377) закінчилася гармонійна співпраця Гедиминовичів, яка була основою могутости Литви. Костюю незгоди стало завіщане Ольгерда, котрий поминув своїх синів з першого подружжя і передав великокняжескій престол Ягайлу, синові від другої своєї жени Юліяни. Старші Ольгердовичі почули себе обиженими і два із них явно перейшли на сторону Москви.

Незадовго вибухла на Литві нова meziусобиця. Ягайло находився під впливом своєї матери християнки і старався усунути від управи державою ревного сторонника поганской віри, Кейстута. З помощью хрестоносців він побідив і взяв в полон Кейстута і его сина Витовта. Старий князь в 1382. р. погіб в тюрмі на замку в Креві. На Литві розійшлася вістка, що вязень сам наложив на себе руку, але правдоподібно він був удушений по приказу Ягайла. Похорони Кейстута відбулися торжественно в Вильні, де тіло его, по поганському обичаю, спалено на кострі.

Но побіда Ягайла не була повна, бо із тюрми утік Витовт Кейстutowич і найшов прибіжище у хрестоносців. Він обіцяв прийняти християнску віру під умовою, що Орден відкажеться від союзів з Ягайлом. Хрестоносці, котрі старалися як найдовше піддержувати meziусобицу на Литві, окрестили Витовта під іменем Віганда і зачали війну з дотеперішнім союзником Ягайлом в тій цілі, щоби на его місце посадити Витовта як своего васального князя. Потрясена внутрішніми meziусобицями і загрожена зі сторони Москви, а передовсім Ордена хрестоносців, Литва опини-

лась в смертельній опасності. В тім критичнім моменті Ягайло найшов союзника в Польщі, котра також находилася на розпутью.

Наслідник Казимира III. В. († 1370), Людвик з роду Анжу обединив під своєю властью Польщу й Угорщину. Но польско-угорска унія не могла удержатися довго, бо в силу вишеградской постанови з 1339. р. лиш мужескі потомки з роду Анжу мали право до польской корони. Людвик не мав синів і за свого жита всіми средствами старався забезпечити польській престол одній із своїх дочок. В тій ціли він ввійшов в порозумінє з висшими верствами польской суспільности і на з'їзді в Кошицях в 1374. р. надав їм широкі права. В силу кошицкого договора польска шляхта була обовязана платити лиш два гроші від лану і брати участь в воєнних походах лиш тоді, коли ворог напав на Польщу. Если війна велася на чужій території, шляхтич за свою участь получав грошеву нагсроду із державного скарбу. Обязком шляхти було направляти пограничні замки тілько в часі війни, а нові замки будувати лиш на основі рішення ради вельможів. Король міг надавати опорожнені уряди в даній землі лиш місцевій шляхті, вибираючи одного із 4 кандидатів, представлених ему шляхтою той же землі. За то шляхта обіцяла признати одну із дочок Людвика польскою королевою.

Володіючи землею на правах абсолютной власности, польска шляхта була звільнена майже від всіх державних тягарів, т.е. податків і воєнної служби поза межами держави, а опановавши державні уряди, осягнула вплив на політичні справи Польщі.

Коли в 1382. р. помер король Людвик, старша его дочка Марія вступила на угорській престол і вийшла за муж за Жигмонта люксембурского. Молодша дочка Ядвига приїхала до Польщі й в 1384. р. короновалася на „польского короля“. Она була заручена з Вільгельмом із рода Габсбургів, котрі в тих часах не мали значіння. Польські пани, маючи на увазі виключно політичні інтереси, а іменно забезпеченє держави перед Орденом хрестоносців, постановили одружити Ядвигу з Ягайлом. „Начаша ляхове с Кракова — опові-

18. Володислав
Ягайло.

дає литовско-руська літопись — слати ко князю великому Ягайлу, дабы принялъ крещеніе старого Рима и понялъ бы въ нихъ королевну именем Ядвигу себе женою, и сталъ бы в нихъ королемъ у Краковѣ, на всей земли Лядской“.

Переговори довели 14. серпня 1385. р. до заключеня унії в Крєві на слідуєчих условіях.

Ягайло обов'язався окрестити себе і цілу Литву в латинськїм обряді, ожєнитися з Ядвигою і короноватися на польского короля.

Він обіцяв своїм заходом здобути для Польщі утрачені землі (Галичину і Поморє) і, наконец, „на вічні часи присоединити свої землі литовскі й рускі до польской корони“. (*terras suas Lithuaniae et Russiae coronae Regni Poloniae perpetuo applicare*).

Так довершився акт першорядного значіння в історії східної Європи. Без війни, виключно

дорогою переговорів і династичної звязи польска держава розширила свою територію на Схід так далеко, як далеко сягали границі литовско-русской держави. Завдяки кревській унії з 1385. р., яка була великим тріумфом польской дипломатії, Польща осягнула гегемонію, т. є. політичну перевагу в східній Європі на кілька столітій.

**Окрещене Литви і при-
лучене Галицкой Руси
до Польщі.**

З початком 1386. р. Ягайло приїхав до Кракова, де окрестився в латинським обряді і при тій нагоді одержав християнске ймя Володислав. Оженившись з Ядвигою, він короновався на польского короля і дав початок новій династії Ягайлонів, які володіли в Польщі й Литві від 1386—1572. р.

Зимом того же року Володислав Ягайло в окруженю духовних і світских достойників виїхав на Литву і в 1387. р. окрестив весь литовській народ в латинським обряді. Крещене Литви відбулося без всякой перешкоди з ріжних причин. В. князь мав необмежену власть на Литві і его воля була законом для населеня. Литовські бояри радо принимали християнску віру, бо при тій нагоді получили широкі права. Дотепер они находилися в повній зависимости від в. князя і без его дозволу не могли ні розпоряжатися своїм майном ні видавати замуж своїх дочок. Привілесем з 20. лютого 1387. р. Ягайло надав їм право володіти землею дорогою наслідства і розпоряжатися не лиш своїм майном, але також судьбою своєї рідні. Бояри були звільнені від личних послуг в користь князя, а задержали лиш один обовязок военной

служби. Рівнож міщани получили магдебурскє право, а сельскому населеню при крещеню роздавали білі суконні свитки, котрі привіз король із Польщі. В означений день литовці товпою сходилися над рікою Вілією, де священники кропили їх водою, читали над ними молитви й надавали їм християнські імена. По приказу Ягайла загашено святий огонь Зніч, вирубано святі дуби й поубивано вужі. Литва в 1387. р. стала християнскою, а лиш Жмудь полишилася еше в поганській вірі.

Через окрещене Литви в латинским обряді Польща відіграла важну місійну роль на Сході і стала авангардом римо-католицкого світа в східній Европі. Ся роль стала голозним змістом польської політичної ідеології на довгі столітя.

Великі зміни настали внутрі литовской держави. Внаслідок принята християнскої віри в латинским обряді литовці відмежилися від руского світа, під котрого впливом они дотепер находилися. Процес сляння обох народів, стихійно довершавшийся в протягу 14. ст., з 1387. р. був задержаний і між обома народами зачався антагонізм, беременний в наслідки.

В тім самім році, коли Ягайло крестив Литву, Ядвига присоединила Галицку Русь до Польщі й тим самим вивполнила часть другого условія крєвской унії. Она скористала з революції, яка в тім часі вибухла в Угорщині против королевої Єлисавети і єї дочки Марії. З невеликим війском вирушила Ядвига в 1387. р. через Бохню й Гарнів на Галицку Русь. Угорські залози відійшли через Карпати на Угорщину, а галицко-руске населєне, обезсилєне попередною борбою і частими політичними перемінами, не ставило супротивле-

ня. Ярослав і Львів добровільно відчинили ворота перед польською королевою. Один тільки Галич боронився під проводом угорського бурграфа Бенедикта. Облога Галича затягнулася аж до того моменту, коли литовські війська надоспіли з поміччю. Тоді Бенедикт піддався під умовою, що польське правительство затвердит його права до земельних посілостей.

Оружна боротьба, яка майже 50 літ (1340—1387) велася о Галицьку Русь, з 1387. р. закінчилася повною перемогою Польщі. По волі судев до тої перемоги найбільше причинилася Литва, яка ще недавно із-за тої землі ворогувала з Польщею. Лиш Жигмонт люксембурський, котрий як муж Марії пановав в Угорщині, дипломатичною дорогою протестовав против довершеного факта. Спир мала вирішити мішана комісія, зложена з поляків і угрів, но она навіть не зібралася. Доперва на зїзді в Любовли в 1412. р. Ягайло і Жигмонт постановили, що в случаї смерти одного із володарів Галицька Русь ще 5 літ має належати до Польщі, а за той час комісія має вирішити спірну справу. Скорше помер Ягайло (1434) і в силу любовельського договора Червона Русь повинна була належати до Польщі ще до 1439. р. Но в тім періоді часі помер не лиш Жигмонт люксембурський († 1437), но й его наслідник Альбрехт II. з роду Габсбургів († 1439), в виду чого Угорщина не відновила своїх претенсій, а любовельський договір стратив свою силу. Таким способом Галичина від 1387. р. аж до 1772. р. без перерви була нерозривною частиною польської держави.

**Витовт Кейстутович
і його опозиція против
інкорпорації.**

Польсько-литовська унія з 1385. р. накладала на Ягайла обов'язок відобразити для Польщі не лиш Галицку Русь, но й Поморе. Внаслідок сего вістре єї було звернене в першу очередь против Ордену хрестоносців і вибух війни був неминучий. Хотя в інтересі хрестоносців лежало як найскорше обявити війну, доки не укріпилась польсько-литовська унія, они сего не зробили, бо надіялися із нутра розбити небезпечний для себе союз. Між Польщею а Литвою незадовго возникла серіозна распря із-за третого условія крєвської унії, т. є. інкорпорації або присоединеня литовско-руских земель до польской держави. Литовці не хотіли примиритися з тим фактом, що їх держава стала звичайною провінцією Польщі й тому під проводом Витовта зачали борбу за свою независимість.

Витовт видав свою дочку Софію за московского в. князя Василя І. Дмитровича і забезпечив для себе поміч Москви, а в 1389. р. заключив союз з хрестоносцями, котрі під проводом в. магїстра Конрада Валєнрода в страшний спосіб знищили Литву. Щоби перервати звязь Витовта з хрестоносцями, Ягайло і Ядвига на основі договора в Острові (на Чорній Русі) в 1392. р. віддали єму не лиш батьківщину Троки, но також управу литовско-руских земель, очевидно під зверхністю польского короля.

**Упадок автономних
руских княжеств.** Першим ділом Витовта як управителя Литви була перебудова держави. В тих часах Литва складалася із цілого ряда удільних княжеств,

на чолі котрих стояли Рюриковичі або зрушені Гедиминовичі. Князі титулювали себе „князями с Божой ласки“ і були майже незалежні. Як довго жили Ольгерд і Кейстут, своїм авторитетом они об'єднали різні частини держави в одну цілість. По їх смерті угрожала Литві небезпека повного розвала на ряд мілких і незалежних держав. Щоби до сього не допустити, Витовт сейчас по заключеню островської унії старався знищити удільний політичний порядок і укріпити великокняжеску владу.

Початок в тім напрямі був зроблений ще в 1387. р., коли із Полоцького князівства прогнано кн. Андрея Ольгердовича. Потім прийшла черга на Витебск, де аж до 1392. р. жила мати Ягайла, Юліяна з наймолодшим своїм сином Свидригайлом. Коли по її смерті Ягайло віддав управу Витебска своєму уряднику, Свидригайло не лиш не допустив его до Витебска, но уважаючи се князівство за свою родинну власність, убив королівського намісника. Порядок повернув доперва Витовт при помочи оружя. Він увязнив Свидригайла і в оковах відслав до Кракова.

Дальшою жертвою централістичної політики пала Сіверщина. Витовт відобрав кн. Дмитру Ольгердовичу Новгородок сіверській і передав его кн. Федору Любартовичу, котрому ще в 1392. р. забрав его батьківщину Волинь. Но Федор Любартович відказався від нового князівства і найшов убіжище на Угорщині, куди утік також із тюрми Свидригайло.

Около 1393. р. стратив також Володимир Ольгердович кївську область в користь Скиргайла. Найдовше і найенергичніше боронив свого

удільного княжества, а іменно Поділя Федор Коріятович. Він найшов піддержку зі сторони Жигмонта люксембурского, котрий по причині занятя Ядвигою Галицкой Руси був непримиримим ворогом польско-литовской унії і тому брав в свою опіку всі ворожі для Польщі й Литви елементи. Федор Коріятович обсадив города Скалу і Камінець подільській гарнізонами, зложеними із мадярів і волохів, а відтак еще раз поїхав на Угорщину, щоби просити короля о нову поміч. В часі его неприсутности в 1393. р. Витовт здобув всі подільські замки. Західне Поділе з Камінцем подільским, Смотричем, Бакотою, Скалою і т. д. він віддав в заряд Спиткови з Мельштина, а східну часть взяв під свою управу.

Вплив централістичной політики Витовта на судьбу Закарпатской Руси.

Централістична політика Витовта викликала велике невдоволене серед литовско-руских удільних князей. Деякі із них, як

Федор Любартович, Свидригайло і Федор Коріятович схоронилися на територію Угорщини, якої король Жигмонт радо прийняв їх в своїй державі. Одного із них, а іменно Федора Коріятовича він наділив великими земельними посілостями в Закарпатській Руси, віддаючи в его руки мукачевску домінію і уряд бережского надзупана.

В Закарпатській Руси перебував Федор Коріятович аж до своєї смерти († 1414), титулюючи себе „Божією милостью князь Подоліи“ і „паном Мукачева (dominus de Mukach)“. Доперва в 17. ст. повстала легенда, будто він із Подолії спро-

вадив до Закарпатской Руси аж 40 тисяч руского населеня і став князем Мукачева.

По народним перказах кн. Федор Коріятович був основателем монастиря св. Николая в Мукачеві. Коли одного разу він пішов на лови, недалеко Чернечої гори убив страшного „змѣя“. Там мав він в ночи видіне, будто ангел посувався по р. Ляториці й рукою вказував на Чернечу гору, як на одиноке средство спасеня руского народа перед „змієм“. Під впливом сего видіня кн. Федор Коріятович відновив і щедро вивіновав старий монастир на Чернечій горі, котрий незадовго потім став головним осередком релігійного й умового житя Закарпатской Руси.

Не меншу роль в житю карпаторуского населеня відогравав монастир в Грушові, якій существовав еще в часі першого татарского нападу. Завдяки покровительству і заходам синів мармарошского воєводи, Драга й Балиці, сей монастир получив в 1391. р. від царгородского патріярха Антонія IV. „патріяршій надзоръ и защиту“. Безпосередно підчиняючись власти патріярха, грушевській монастир став Ставропигією а его ігумен екзархом, котрий мав надзир над цілим доокрестним духовенством.

Угорщина була строго католицкою державою, в якій православна церков була лиш терпимою. Не диво, що многі визначніші карпаторуси ради почестей і достоїнства покидали православну віру, а приймаючи католицизм, усилили ряди мадярской шляхти. Звісні в історії мадярскі роди, як Kakovcsy (Раков), Palfy (Павлов), Petrovczy (Петров), Komaroczy (Комаров), Eszterhazy (Ештораз) і др., є руского походження.

Серед таких обставин централістична політика Витовта принесла Закарпатській Русі неоцінену користь. Многі рускі й литовські князі православною обрядом із Литви перейшли на територію Закарпатської Русі, а беручи в опіку православну церкву, значно вскріпили місцевий рускій елемент.

**Поразене Витовта
над Ворсклею і унія
в Вильні.**

Кількома сильнішими ударами Витовт знищив удільний порядок литовско-русской держави і об'єднав її під своєю властю. Крім того, він розпостер свій вплив на Смоленск, де в 1395. р. назначив свого намістника, а також на Псков і Новгород Великий.

Енергічна діяльність Витовта встурожила Ядвига і польских панів. З початком 1398. р. Ядвига вислала письмо, в котрім пригадала Витовту, що Ягайло даровав їй литовско-рускі землі як віно і на тій основі належить їй річна данина. Витовт показав письмо литовско-русским князям і боярам, котрі однодушно заявили, що не будут платити данини і на знак незалежності Литви проголосили Витовта „литовским і руским королем“. Так була зірвана кривська унія.

Як незалежний володар Витовт відновив політичну програму Ольгерда і задумав об'єднати під своєю властю цілу Русь. Для здійснення цієї програми надопів відповідний момент. По упадку Мамай в Золотій Орді пановав Тохтамиш. Із-за конфлікту з Тамерляном він стратив престол на користь Тимур-Кутлука, якого головним помічником був мурза Єдигей. Побитий на голову, Тохтамиш в 1395. р. утік на Литву. Витовт радо прийняв хана Золотої Орди і віддав ему лідській за-

мок, а татар его розмістив довкруги Вильна. Тохтамиш заохочував Витовта до походу против Золотой Орди і обіцяв, що коли з его поміччю засяде на ханскім престолі, цілу Русь разом з Москвою віддаст під власть Литви. „Похвалився глаголяще бо Витовт: пойдём и побѣдимъ царя Темиръ Кутлуя, вземъ царство его, посадимъ на немъ царя Тохтамыша а самъ сяду на Москвѣ, на великомъ княженіи, на всей русской землѣ“...

Витовт зачав воєнні приготування, які своїми розмірами нагадували хрестоносні походи. На его просьбу папа Боніфатій IX. візвав західно-європейских рицарів до походу і за участь обіцяв відпущене гріхів. Під командою Витовта зібралося много удільних князей, а навіть деякі польські пани, як Спитко з Мельштина, і хрестоносці поспішили з поміччю. В многочисленній армії, яка була заосмотрена навіть в пушки, находилися також татари, сторонники Тохтамиша. Збірною точкою був Київ. Там переправилися всі війська через Дніпро і зайшли аж над р. Ворсклю (лівобічний доплив Дніпра), де зустрілись з татарами Тимур-Кутлука. Тут поповнив Витовт велику ошибку. Місто сейчас ударити на Тимур-Кутлука, якій чекав на війська мурзи Едигея, він змарновав кілька днів на переговори з татарами.

Тимур-Кутлук через свого посла запитався Витовта:

— „На якій основі ти виступив против мене, если я не забрав твоєї землі?“

— „Господь позволил мені володіти світом; плати данину і будь мені сином!“ — відповів Витовт.

Тимур-Кутлук згодився на се предложене

з виїмком того, щоби на татарських грошах було йма і печать Витовта. Впрочім не зриваючи переговорів, він просив о три дни до надуми. За той час надспіз мурза Єдигей з новою Ордою і сейчас попросив Витовта над р. Ворсклю. Він сказав:

„Удалий княже! Єсли Тімур-Кутлуй згодився бути твоїм сином, се понятно, бо він молодшій від тебе. Але я старшій від тебе і ти повинен бути моїм сином; плати мені данину і прикажи вибивати мою печать на литовских грошах!“

Так обманув в. князя литовского Тімур-Кутлук і єго мурза Єдигей. Обижений Витовт дав війскам приказ зачати битву. Татари Єдигея кинулися утікати і своєю утечею виманили литовські війска із укріпленного табору. Но незадовго положеє змінилося, коли Тімур-Кутлук непомстережено зайшов з заду і татари з всіх сторін окружили війска Витовта. Першій Тохтамиш з своїми татарами кинувся до утечі, а за ним пішли всі прочі війска. Битва закінчилася страшною різнею. Тоді погибли многі князі і вельможі, між ними Спитко з Мельштина, а Витовт, Свидригайло, Тохтамиш і др. лиш утечею спасли своє жите. Вєсь литовській табор попав в руки татар, котрі переслідували утікаючих далеко аж до г. Луцка.

Битва над Ворсклею закінчилася дня 12. серпня 1399. р. повним поражєнем Витовта і єго політичної програми. Щоби спасати своє захитанє становище, Витовт в 1401. р. заключив в Вильню нову унію з Польщею. Ягайло признав Витовта в. князем Литви аж до кінця єго житя, почім великокняжєска власть і всі литовско-руські землі мали вернути до короля Ягайла і Польской Ко-

рони. На основі виленської унії відложено інкорпорацію литовсько-руських земель на час життя Витовта.

Війна з Московією і мир над Угрою. Опершись на союзі з Польщею, Витовт скоро привернув захитаний свій престиж в північно-східних руских землях. В 1404. р. він знова здобув Смоленск і замінив его на звичайну провінцію Литви, а потім розширив свій вплив на Новгород В. і Псков.

Експанзивна політика Литви на Сході довела до війни з Московією, мимо того, що там володів зять Витовта, Василь Дмитрович. В війні, яка тривала від 1406—1408. р., московські війська оминали зустрічі з литовською армією. Поважна небезпека загрозила Литві тоді, коли Свидригайло разом з іншими князями несподівано покинув Витовта і перейшов на сторону Москви. На вістку про зраду Свидригайла сам Витовт з численною армією вирушив против Василя I. і приневолив его до заключення мира, на основі котрого р. Угра стала границею між обома державами. Мир з 1408. р. на довгий час урегулював литовсько-московські відношення, внаслідок чого Литва могла звернути всі свої сили на Захід против Ордену хрестоносців.

Грунвальдська битва і її наслідки. Польсько-литовська унія ставила непроходиму перешкоду для дальшого розвитку Ордену хрестоносців.

Они обманулися жестоко в своїх надіях, що Витовт своєю амбіцією знищить польсько-литовський союз. Полишився самотнім вихід, а іменно оруж-на борба.

Вже в 1409. р. в. магістер Ульрих фон Юн-гінген через своїх послів питався Ягайла, яке становище займе Польща в тім случаї, если би хрестоносці ударили на Литву. Ягайло дав ясну відповідь: „Ворогів Литви уважаємо за наших ворогів. Если ударите на Литву, ми ударимо на вас“. В. магістер відповів: „Дякую за щирість. Волю я ударити на голову, чим на члени. Радше піду походом на Польщу, край многолюдний і багатий, чим на литовські пущі“.

І, дійсно, незадовго заатаковали хрестоносці Добринь. Вибухла війна. По одній стороні боролися хрестоносці, котрим помагали рицари з Німеччини і західної Європи, по другій стороні польсько-литовські і рускі війська, а також деякі чеські відділи під проводом Івана Жишки. Особенно численні були рускі війська, як галицко-волинські, ківсько-сіверські, полоцко-витебські, смоленські і т. д. Війна прийняла характер борби германського і славянського світа.

Ягайло і Витовт з своїми військами вирушили прямо на столицю хрестоносців Мальборг. Хрестоносці укріпили береги р. Дрвенци (правий доплив р. Висли), щоби не допустити ворожой армії на територію Пруссії. Коли нежданно польсько-литовська армія посунулася на північ, щоби обійти жерела р. Дрвенци, хрестоносці покинули свої укріплені позиції і доперва між Грунзальдом а Танненбергом заступили дорогу противнику. Там прийшло 15. липня 1410. р. до рішачоюй борби. Польсько-литовські війська заняли місцевість, покриту корчами, а хрестоносці висше положені позиції. Між обома військами простиралась рівнина.

Першій Витовт зачав битву після татарской

воєнної тактики. Она полягала на тім, що при першій ударі литовсько-руські війська подалися назад, щоби своєю утечею потягнути за собою противника і, задержавшись в відповідний момент, з всею силою ударити на розсіяного ворога. На жаль, показалося, що литовсько-руські війська достаточо не усвоїли собі сеї тактики і тому не задержалися на даний знак. Момент був грізний, бо на вид всего того, що творилося, страх охопив польське військо. Ситуацію спасли три рускі полки із Смоленска. Они задержалися на даний знак і звели отчаянну борбу з хрестоносцями. Про їх рицарській подвиг пише польській історик І. Длугош ось так: „...Одні лиш смоленські рицарі, кріпко стоячи при своїх трьох хоругвах, боролися завзято... А хотя в однім полку більша часть рицарів погибла..., два інші по рицарски боролися, із битви вийшли побідно і потім з'єдинилися з польским війском. Лиш ті три полки в армії Витовта в тім дни покрилися славою“...

Задержавши наступ хрестоносців, они дали можливість полякам приготувитися до бою, а Витовту завернути утікаючі литовсько-руські полки. Дружним ударом польські і литовсько-руські війська нанесли хрестоносцям повне поразенє. На побоевищі погіб в. магістер Ульріх фон Юнгінген зі своєю старшиною, а табор з великим богатством попав в руки побідителєй.

По одержаній побіді польско-литовска армія полишила ся якійсь час на грунвальдскім побоевищі і дала хрестоносцям можливість укріпити Мальборг та стягнути до столиці відповідні війскові сили. Облога Мальборга тревала довго. Коли Витовт по причині великих страт і хороби з своєю

армією відступив від облоги, Ягайло в 1411. р. за ключив в Торуни мир. Хрестоносці віддали Литві Жмудь, полякам заплатили 100 тисяч кіп пражських грошей, но Поморє дальше задержали в своїх руках.

Хотя грунвальдска битва еще не дала Польщі доступа до моря, все таки она має велике значіне. Общими силами поляків, руских, чехів і литовців славянській світ раз на все зломив мілітарну силу хрестоносців і мечем здержав німецькій *Drang nach Osten* (натиск на Схід). Коли незадовго (1413) Ягайло окрестив поганску Жмудь, Орден стратив почву під ногами і рацію свого существованя. бо наглядно показалося, що добрим словом скорше можна повернути поган, чим оружієм і насилієм. Сю тезу про мирний спосіб ширеня християнської віри розвинув і ствердив історичними фактами ректор краківського університета, Павло, син Володимира, на вселенському соборі в Констанції в 1414. р. Всі члени собора признали правильність проголошеної теорії, внаслідок чого они посередно осудили діяльність Ордена. Так потерпіли хрестоносці в короткім часі не лиш під Грунвальдом оружне, но також моральне поражене перед лицем цілого тодішнього світа.

Городельска унія. Грунвальдска побіда значно вскріпила польско-литовску унію, яку в 1413. р. відновлено в Городлі над Бугом на нових основах. Литовці зобовязалися, що в случаї смерти Витовта не виберут собі иншого князя кромі особи, назначеної королем за згодою поляків, а коли би помер король Ягайло без законних наслідників, поляки не виберут нового во-

лодаря без порозуміння з Витовтом і литовцями. Таким способом городельська унія признала литовцям право вибора в князя навіть по смерті Витовта. Місто інкорпорації введено союз, опертий на спільнім порозуміню. Для вирішення інших обцих справ постановлено відбувати обци з'їзди польско-литовских вельмож в Люблині або Парчеві. Крім того, на Литві по польскому образцу введено адміністраційний поділ на воевідства і каштелянії. Но найважнійшою постановою городельской унії було то, що польська шляхта приняла до своїх гербів литовских бояр католицкого віроісповіданя. Лиш они могли брати участь в княжій раді („рада панів великого князя“) і занимали висші державні уряди. Так повстала на Литві нова упривілейована шляхотска верства, яка завдячувала своє становище польско-литовській унії і зовсім природно старалася сохранили сю унію.

Актом городельской унії з 1413. р. були допущені до шляхотской верстви тільки литовці—католики, внаслідок чого рускі православні бояри заняли другорядне становище. В одноцільній литовско-рускій державі, де колись перевагу мала руска культура й православна віра, наступив роздор між боярами католицкого і православного віроісповіданя. Ролі перемінилися. Коли давніше литовці радо принимали православну віру, тепер як католики они уважали себе за щось висшого і з своєї сторони старалися приеднати православне руске населенє для католицкой церкви.

**Пропаганда католицизма
на західно-русских землях.**

Для пропаганди католицизма в межах польско - литовской

держави найбільше заслужився король Ягайло, за що Рим наділив его різними титулами. На вістку про окрещене Литви папа назвав Ягайла „архихристиянским князем“, а на соборі в Констанції в 1415. р. поручив ему місію апостольского вікарія на Новгород Вел., Псков і інші рускі землі. І, дійсно, Ягайло не лиш окрестив Литву (1387) і Жмудь (1413), но ревно піддержував католицизм на західно-русских землях, а передовсім на території Галицкой Руси, де католицьку церков zorganizовав Володислав кн. Опольській. В часі панования Ягайла в 1414. р. латинска митрополія була перенесена з Галича до Львова, а в Перемишли руска катедра віддана католикам. Як оповідає Длугош, в 1412. р. король переїзжав через Перемишль і при тій нагоді почув від німців закид, будто він пособляє „схизматикам“. Щоби очистити себе від всякого підозріння, Ягайло відобрав православним їх прекрасний катедральний собор, побудований еще кн. Володарем Ростиславичем, приказав викинути із него рускі гроби й на его місци посвятити латинску катедру. Се сталося „при гірких риданіях, криках і слезах руских священників і населеня, котре уважало се за крайну обиду і кривду своєї релігії“...

Католицька церков укріпилася тоді також в других західно-русских землях, як в Холмщині, де в 1417. р. zorganizовано окрему латинску епархію, на Волини, де володимирську епархію в 1428. р. злучено з луцкою, і, наконец, на Поділю, де латинській єпископ мав осідок в Камінци подільським. Рускі землі покрилися густою сітью латинских єпископств, які находилися під опікою держави,

а православна церков зійшла на другорядне становище.

Підчас коли Ягайло активно займався пропагандою католицизма, Витовт трактував релігійне питання зі становища державних інтересів. Він підняв опять справу автокефалії, т. є. основана окремою православною митрополією в межах литовської держави.

Коли в 1408. р. помер митрополит „всея Руси“ Кипріян, наслідник його Фотій приїхав до Москви і займався виключно упорядкованем митрополітичних доходів. Він виїзжав також на Литву, но тільки за грішми, що викликало невдоволенє серед духовенства. Користаючи з того Витовт, просив царгородського патріярха, щоби назначив окремого литовско-руського митрополита в особі Григорія Цамблака, братанка пок. Кипріяна. Коли патріярх відказав тій просьбі, Витовт, по приміру Ярослава Мудрого, скликав до литовського Новгородка собор руских єпископів, котрі вибрали митрополитом Григорія Цамблака. Царгородській патріярх і митрополит Фотій не признали сего вибора. Тоді Витовт вислав Григорія Цамблака до Констанції на вселенській собор, щоби там він заключив церковну унію. Коли всі заходи не мали успіха і незадовго (1419) помер Григорій Цамблук, Витовт помирился з митр. Фотієм, котрий управляв литовско-рускою православною церквою аж до кінця свого життя (†1431).

Справа коронації Витовта. Добрі відношеня, які панували між Польщею а Литвою від городельської унії (1413), були нарушені при кінци життя Витовта. В 1429. р. в Луц-

ку відбувся великий дипломатичний з'їзд для вирішення спірних справ між Польщею а Угорщиною, нпр. справи гуситской, молдавской і тд. В з'їзді брали участь Ягайло, Витовт, цісар Жигмонт люксембурській і пр. При кінці нарад цісар Жигмонт предложив Витовту королівску корону. Хотя Ягайло згодився на то предложене, польські пани рішучо запротестовали разом з Збігневом Олесницьким. Они справедливо замітили, що в случаї коронації Витовта вже ніколи не успіют перевести інкорпорації литовско-руских земель, бо „корона в корону не може бути інкорпорована“. На знак протеста они покинули Луцк і потягнули за собою Ягайла. Тоді цісар Жигмонт безпосередно порозумівся з Витовтом і обіцяв прислати ему королівску корону до Вильна, де в слідуючім році мала відбутися торжественна коронація. Но заповіджене торжество не відбулося, бо поляки не перпустили цісарских послів з королівскою короною і зібрані в Вильні гості не увиділи торжественного акта коронації.

Незадовго Витовт занедужав тяжко, а коли потім їхав з Вильна до Трок, нещасливо упав з коня і по двох неділях помер дня 27. жовтня 1430. р.

З особою Витовта, як справедливо замітив Герберштейн, зійшов в могилу „муж, понад котрого Литва не мала більшого“.

3. Становище західно-рускої аристократії в зв'язи з перебудовою польсько-литовської держави.

В. князь Свидригайло і його війна з Польщею. — Межиусобиця на Литві. — Роль рускої аристократії. — Перемога Жигмонта Кейстутовича і його смерть. — Політичні поступки Казимира Ягайловича в користь руского населення. — Межиусобиця в Москві. — Флорентійська унія і початок незалежності московської церкви. — Політика Казимира IV. і його успіхи на Заході. — Відокремлене Закарпатської Русі. — Мукачевське єпископство. — Тяготіне Галицької Русі до Молдавії. — Повстання Мухи. — Тяготіне Литовської Русі до Москви і його причини.

В. князь Свидригайло і його війна з Польщею. По смерті Витовта в 1430. р. литовські і рускі бояри однодушно вибрали Свидригайла Ольгердовича в князем Литви. Був то наймолодший брат короля Ягайла (в момент вступлення на престол числив 60-ий рік життя) і мав за собою бурну минувшість. Він входив часто в союз з Орденем хрестоносців, Жигмонтом люксембургским і Москвою, хочаби розбити польсько-литовську унію. Огірчені неудачною коронацією Витовта, литовські бояри нарочно вибрали в князем чоловіка, котрий забезпечив би повну незалежність Литви.

Радо віддали свій голос на того кандидата також рускі бояри, бо ще перед смертю Витовта Свидригайло як сіверській князь обіцяв, що „піднесе їх віру і з їх радою буде правити“, або, виражаючись іншими словами, зрівнає їх в правах

з католицькими панами. Ягайло, котрий в тім часі був в Вильні, згодився на сей вибір і на знак згоди вложив свій перстень на палець Свидригайла.

Довершеного вибору не признала польська шляхта, яка все думала про інкорпорацію литовско-руських земель. Видячи, що в таких обставинах не може бути річі про інкорпорацію цілої Литви, она захопила з поміччю місцевої шляхти західну часть Поділя з такими городами, як Каме-нец подільській, Смотрич і Бакота.

Сей факт став безпосередною причиною вибуху війни між Польщею а Литвою, внаслідок чого польсько-литовска унія була зірвана.

Воєнні операції, які з початку вели поляки щасливо на території Волини, заломилися около Луцка. Всі атаки відбивав хоробрий Юрша, внаслідок чого облога затянулася аж до пізньої осени. А тимчасом поспішили Свидригайлу з поміччю его союзники, як молдавській господар Александр, котрий напав на Покуте і Поділе, і хрестоносці, котрі ударили на Куяви. Свидригайло не умів використати корисной для себе ситуації і заключив з поляками перемиріє, яке его погубило.

Межиусобиця на Литві. Серед литовців панувало велике невдозолене, бо Свидригайло окружався переважно рускими князями й боярами, як своїми найближшими дорадниками. Литовско-руській антагонізм віджив з всею силою і довів до вибуху революції. Литовські бо-дри звернули увагу на Жигмонта Кейстутовича як представителя литовского елемента і постановили посадити его на великокняжескім престолі. Коли Свидригайло ночував в Ошмянах недалеко Вильна,

дня 31. серпня 1432. р. несподівано напав на него Жигмонт Кейстutowич, а занявши Вильно, Троки і т. д., заволодів корінною Литвою. Свидригайло успів утечи до Полоцка і задержав власть над рускими землями. Литовско-руська держава розколлася на дві часті, як се підчеркнув літописец в слідуючих словах: „Л и т в а посадиша великаго князя Жидимонта Кестоутевича на великое княженье на Вилни и на Троцехъ... и князи Роустии и бояре посадиша князя Швитригайла на великое княженье Роуское“.

Межиусобиця на Литві облегла положене поляків. Они признали Жигмонта Кейстutowича законним в. князем, коли він 15. жовтня 1432. р. в Городні заключив нову польско-литовску унію. На основі городенской унії Литва по смерті Жигмонта мала вернути до Польщі, а лиш Троки полишалися для его сина Михайла, як батьківщина Кейстutowичів. Жигмонт Кейстutowич обіцяв, що не буде стреміти до королівской корони, і віддав полякам на власність не лиш Поділе, но також деякі пограничні волинські городи, як Олеско, Ратно, Ветлин і Лопатин.

Роль руской аристократіі. Руска аристократія ревно піддержувала Свидригайла. Поділя боронив кн. несвізскій Федько, якій з поміччю волохів і татар завдав полякам поразене недалеко р. Мурахви і охоронив східну часть Поділя від польской окупації. На Волини боровся луцкій воевода, кн. Александр Ніс. Рівночасно заатакували Жигмонта Кейстutowича ливонскі рицарі, котрі в 1433. р. в страшній спосіб спустошили Литву.

Кінця війни не дочекався Ягайло. В часі свого побугу в Медиці він в лісі слухав співу соловейка дозго в ночі, перестудився і в 1434. р. помер в Городку, полишаючи по собі 2 синів: Володислава й Казимира. Польским королем став старшій Ягайлович, Володислав, а що в тім часі він мав всего 10 літ, в его імени управляли державою вельможи з Збігневом Олесницьким на чолі.

Щоби відтягнути від Свидригайла руске населене, на котрім він опирався, Жигмонт Кейстувович сейчас по своїм вступленю на престол зробив значні уступки не лиш руским князям і боярам, но також руским міщанам. Відновляючи привілей, яким 22. марта 1387. р. Ягайло надав жителям Вильна магдебурске право, в акті з 1432. р. він підчеркнув, що се право дано „всім виленским міщанам, як римской так і руской віри“. Не без впливу Жигмонта Кейстувовича польські уповномочені короля Ягайла 15. жовтня 1432. р. в Городні видали акт, на основі котрого всі привілеї, попередно надані литовским князям, шляхті й боярам, признано також руским православного обряда і дозволено литовским шляхотским родам прийняти їх до своїх гербів. В акті указано на ціль сего привілея, а іменно щоби „на дальше не було ніякого роздору ні розбрата між тими народами“. Уповномочені привісили наразі свої власні печатки аж до часу, коли король привісит свою королівську печатку. Хотя в науці панує спір, чи король Ягайло в загалі потвердив сей привілей і привісив свою печатку, однако Жигмонт Кейстувович актом, виданим в Троках в 1434. р. затвердив сей привілей з тим застереженєм, що найвисші уряди будут занимати лиш литовські пани католицкого

віроісповіданя і они тільки можут брати участь в польско-литовских з'їздах. В кождім разі руска аристократія получала значні права.

Майже рівночасно польске правительство надало подібні права шляхті православного віроісповіданя в Галицкій Русі.

Хотя Галицка Русь еще від час в Казимира III. Великого належала до Польщі, старорускій устрій сохранився там аж до 1435. р. Сей період часу, коли ся земля управлялася своїми давними законами, називається „часом руского права“ (*tempus iuris ruthenicalis*). Ввиду того, що в польских провінціях шляхта мала далеко більші права, галицка шляхта стреміла до введення на території Галичини польского права. Се сталося доперва на коронаційнім з'їзді в 1434. р., коли Володислав III. Ягайлович зрівнав всю галицку шляхту, не виключаючи православних, з польскою шляхтою і місто обовязуючого дотепер руского права впровадив польске право. Галицка шляхта осягнула вплив на суд, якій дотепер во всіх ділах горожанских і уголовних (карних) належав до старости. Від 1435. р. галицкі суди ділилися на гродські і земські. Гродському суду, до котрого належали всі уголовні діла, проводив староста. Шляхта мала в своїх руках земській суд, в склад котрого входив судья, підсудок і виборні асесори. Крім того, від 1435. р. червоноруска шляхта брала участь в політичних ділах, збираючися на соймки, котрі до 1448. р. відбувалися в Мостисках, а по 1448. р. в Вишні.

Побіда Жигмонта Кейстутовича і его смерть.

Коли рускі вельможі осягнули такі самі права, які мали

католики, они зачали покидати Свидригайла і переходити на сторону его противника. Кн. Александр Ніс піддав Жигмонту Луцк, а кн. несвізкій Федько віддав в руки поляків Кремянец і Поділе під умовою, що в его руках полишится заряд тих земель. Навіть в далекій Смоленску повстав заговор против Свидригайла. Проводирем заговорщиків був митрополит Герасим, котрий завдячував Свидригайлу опорожнений по смерті Фотія митрополичій престол. Він хотів передати Смоленск Жигмонту Кейстувовичу, но его план відкрив смоленській намісник. Митрополита Герасима увязнено і по приказу Свидригайла спалено на кострі.

В тім критичнім положеню Свидригайло рішив закінчити війну одним ударом. Мимо помочи ливонских рицарів дня 1. вересня 1435. р. він потерпів повне поражене в битві над притокою Вілії, р. Святою недалеко г. Вилькомира. Майже всі ливонскі рицарі погибли на побоєвищі, а Свидригайло ледви з житем утік до Полоцка. Там не закрив він довго, бо жителі Полоцка і Витебска за приміром всіх инших руских земель піддалися Жигмонту, котрий побідив на цілій лінії. Свидригайло, як говорить легенда, утік аж до Молдавії, де в протязу 7 літ пас вівці.

Осягнувши повну власть в цілій литовско-рускій державі, Жигмонт Кейстувович старався зломити значіне удільних князей і бояр. Він вязнив і убивав навіть своїх найблизших друзей, а окружав опікою низші верстви. Руско-литовска літопись з 16. ст. т. зв. Биховця, пише: „и онъ же окаяникъ князь великій Жигимонтъ не насытилъ ся. злости своей и мыслить въ сердцу своемъ по діяволу наученію, како бы весь рожай шля-

хецькій погубити и кровь ихъ розлити, а поднести рожай хлопській, псю кровь“.

Напружені відносини між Жигмонтом а литовско-руськими вельможами довели до катастрофи. Заговорщики, на чолі котрих стояли кн. Чарторийські, виленській воєвода Довгїрд і троцькій Лелюш, перекупили довіреного слугу князя, кїєвлянина Скобейка і при єго помочи убили Жигмонта Кейстутовича. Оповідають, що заговорщики перевезли на княжескій замок в Троках вооружених людей на возах, наладованих сіном, і що до кімнати князя вдерлися підступом. Жигмонт мав усвоєну медведицю. Підглянувши відповідний момент, заговорщики зачали шкробати до дверей. В. князь в тїм пересвідченю, що медведиця добувається до комнати, відчинив двері і трагічно погиб в вербну недїлю 1440. р.

Політичні уступки Казимира Ягайловича в користь руського населеня.

По смерти Жигмонта Кейстутовича литовско-руські вельможі покликали на престол молодшого сина Ягайла, Казимира. Хотя поляки післали на Литву Казимира в характері королївського намісника, литовці проголосили єго в. князем і фактично зїрвали польско-литовську унію в тїм часі, коли король Володислав III. став угорским королем і відновив давний союз між Польщею і Угорщиною.

Казимир Ягайлович як в. князь литовській відступив від централістичной політики Витовта і привернув давнійші рускі княжества. Він віддав Волинь Свидригайлу з титулом в. князя, а на кїєв-

скім престолі посадив кн. Олелька Володимировича, котрий вже з початком 1441. р. титулював себе ківським „государемь-отчичемь“. Постепенно майже вся литовска Русь опинилась під управою руской аристократії.

Межиусобиця в Москві. Політичні уступки в користь руской аристократії зробив Казимир Ягайлович внаслідок свого непевного положення в Литві, де против него виступив як соперник син убитого в. князя, Михайло Жигмонтович. Бурне десятилітє (1430-1440), яке пережила Литва від смерти Витовта до убійства Жигмонта Кейстуовича, а також претенсії Михайла Жигмонтовича до литовського престолу спасли Московску Русь від постороннього вмішательства в тім часі, коли она також пережила внутрішні потрясеня.

Василь I. Дмитрович (1389-1425) полишив від своєї жени, а дочки Витовта Софії одинокого сина, котрий під іменем Василя II. (1425-1462) вступив на престол сейчас по смерти свого отца і без перешкоди володів так довго, доки жив его могучій протектор і дідо, в. князь Витовт. Дперва потім виступив з претенсіями до московского престолу Юрій Дмитрович, удільний князь Галича над р. Костромою, во ймя права старшинства в роді і дав початок межиусобиці, яка тревала 20 літ (1430-1450). Так зачався конфлікт між старим порядком родового наслідства і новим обичаєм вотчинного наслідства від отца до сина.

Представителями старого порядку був Юрій Дмитрович і его два сини, Василь Косой і Дмитро Шемяка. Москва переходила з рук до рук, а про-

тивники розправлялися з собою жестоко. Коли в одній борбі Василь Косой попав в полон, по приказу Василя II. Василевича був осліплений. Мстителем его був Дмитро Шемяка, котрий в 1446. р. неожидано заволодів Москвою, взяв в полон Василя II. і его також осліпив. Межиусобиця закінчилася побідою нового порядку наслідства, бо духовенство стануло по стороні Василя II.

**Флорентійська унія і початок
независимости
московской церкви.**

В часі княження Василя II. Василевича зайшов ряд внішних подій, які для цілої

Руси мали велике значінє.

Занявши майже цілий балканській півостров, турки османські загрозили самому Царгороду. Щоби получити поміч від західної Європи і тим способом спасти себе від турецької неволі, греки задумали заключити з Римом церковну унію. В переговорах, які в тій справі велися в Флоренції на вселенськім соборі, брав участь також рускій митрополит Ісидор. Він був наслідником Герасима і мав власть не лиш над литовско-рускою, но й московскою православною церквою. Коли по своїм приїзді до Москви Ісидор заявив желанє їхати на собор до Флоренції, Василь II. по довгій надумі згодився на то, но рівночасно перестеріг митрополита такими словами: „Смотри же і приноси нам древне благочестіє, яке ми прийняли від Володимира Святого, а нового й чужого не приноси, бо ми не приймемо его“. Так сталося. На соборі в Флоренції в 1439. р. греки заключили з Римом церковну унію, на основі котрої признали папу головою церкви. Ісидор получив чин

кардинала і як уніят вернувся до Москви, де в часі літургії поминав папу. Ув'язнений по приказу Василя II., він утік із тюрми, короткій час перебував на Литві й незадовго виїхав на постійний побут до Риму. Руска церков полишилася без митрополита.

В виду того, що царгородській патріарх формально признавав папу головою церкви, в Москві зібрався в 1448. р. собор єпископів і на власну

19. Митрополит Ісидор.
(Із Заг. Укр. Енци.)

руку вибрав та висвятив нового митрополита в особі єпископа Іони. Таким способом московська церков стала фактично незалежною від царгородського патріарха.

Греки обманулись в своїй надії, що при помочи папи і західної Європи зуміють спасти Царгород від упадка. На прозив папи не відозвалася західна Європа. Один тільки польський король Володислав III. Ягайлович, котрого мадяри в 1440. р. запросили на угорській престол, зачав війну з турками, но в битві коло Варни на побережю Чор-

ного моря в 1444. р. потерпів страшне поразенє і сам погіб на побоевищі, внаслідок чого полувив призвище „Варненскій“ (Warneńczyk).

Осмілені побідою турки під проводом султана Магомета II. в 1453. р. осадили Царгород зі сторони моря й суши, здобули его, перенесли сюди свою столицю, а церков св. Софії перемінили на мечет. Послідній візантійскій цїсар Константин XI. погіб в уличній борбі. Так упало в 1453.р. візантійске цїсарство, яке в протягу довшого часу було головним огнищем культури для полудневих і східних славян.

Всі ті події утвердили становище Москви, як одинокой держави, котра твердо стояла на сторожі чистоти православної віри. Не даром прославлявся Василь II. Василевич „какъ всея рускія земли утверждєніе а греческія вѣры подтверждєніе и поддержатель“.

Незадовго Москва вступила на шлях своего могучого розвитку і в тім напрямі не встрітила ніякой серіозной перешкоди, бо найблизшій сусід, литовскій в. князь і польскій король Казимир IV. Ягайлович всю свою увагу звернув на Захід і на внутрішні відносини своєї великой держави.

Політика Казимира IV. В Польщі довшій час і его успіхи на Заході. не мали точних відомостей о судьбі короля Володислава III. Ягайловича. Одні говорили, що він погіб під Варною, другі оповідали, що король попав в полон. Три роки пановало в Польщі безкоролівє. Щоби сохранили польско-литовску унію, польскі вельможі покликали на престол одинокого представителя рода Ягайлонів, Казимира Ягай-

ловича (1447—1492). Казимир IV. Ягайлович прийняв польську корону і рівночасно задержав владу литовського в. князя, по раз першій з'єднавши обидві держави персональною унією.

Казимир IV. зломив в Польщі значне духовних і світських достойників, які за часів Володислава Ягайла і його сина Володислава III. Варненського управляли державою під проводом краківського єпископа Збігнева Олесницького. За згодою папи король відобрав капітулам право вибору єпископів і сам по своєму усмотрію іменовав єпископів. Мимо сильної опозиції Збігнева Олесницького він перевів в жите своє право номінації єпископів.

Щоби підорвати значне всесильних світських вельмож, Казимир IV. оперся на дрібній шляхті і в 1454. р. видав т. зв. нішавські статuti, на основі котрих зобов'язався скликати загальне ополчене і видавати нові закони лиш за згодою дрібної шляхти Великопольщі. В тій цілі король скликавав шляхту даної землі на т. зв. земській соймик, а шляхту цілої провінції на т. зв. генеральний соймик. Малопросвічена дрібна шляхта одобряла всі предложеня короля, котрий став абсолютним володарем і по своїй волі управляв державою.

Казимир IV. Ягайлович досягнув значні успіхи в своїй зовнішній політиці на Заході. В 1454. р. він зачав війну з Орденем хрестоносців, яка тривала 13 літ і закінчилася в 1466. р. торуньским миром. Польща заняла Поморє й західну часть Пруссії, а Ордену полишила східну часть Пруссії з тим умовом, що в. магістер буде складати челобитню польському королю. По 150-літній борбі

Орден хрестоносців стратив майже всі свої територіяльні здобутки в користь Польщі, котра заняла цілу область р. Висли від жерел аж до єї устя і забезпечила собі доступ до Балтійського моря.

Завдяки щасливим обставинам син Казимира IV., Володислав засів на престолі в Чехії по смерті тамошнього короля Юрія з Подебраду (†1471), а потім коли в Угорщині помер Матвій Корвін (†1490), осягнув також угорську корону. Таким способом рід Ягайлонів при кінці 15. ст. займав престолі не лиш в Польщі й Литві, но також в Чехії й Угорщині і завдяки тому став наймогутнішим в цілій східній і середущій Європі.

**Відокремлене Закарпат-
ской Руси. Мукачевське
єпископство.**

Важні зміни, які мали місце за панованя Казимира IV. Ягайловича, значно погіршили положене руского населеня не лиш в межах польско-литовской, но й угорской держави.

Як довго пановав в Угорщині Матвій Корвін, він окружав опікою населене Закарпатской Руси. Коли латинске духовенство захопило села мукачевского монастиря й знущалося над руским духовенством, Матвій видав дві грамоти, в котрих не лиш приказав віддати руским монахам забрані села, но поручив начальнику будимского замка розслідити всі жалоби, подані на латинских монахів. Не даром населене Закарпатской Руси прославило Матвія, називаючи єго в своїх карпаторуских сказках чоловіком руской віри.

Обставини змінилися на гірше, коли по смерті Матвія в 1490. р. засів на угорскім престолі Володислав Казимирович, Угроруске духовенство

від давних часів підчинялося власти перемиского єпископа. Спроваджуючи з Галичини богослужебні книги і часто виїзжаючи там по церковним ділам, оно піддержувало оживлені зносини з галицько-руським духовенством. Церковну звязь Закарпатської Русі з Галичиною перервав доперва Володислав Казимирович, заходами котрого було основане окреме православне єпископство в Мукачеві. В своїй грамоті з дня 31. липня 1491. р. король приказав всім карпаторуским парохам підчинятися власти єпископа Іоанна і платити єму часть своїх доходів. Таким способом від 1491. р. Закарпатська Русь відокремилась від прочих руских земель не лиш під оглядом політичним, но й церковним, внаслідок чого она в своїй дальшій історичній судьбі була полишена виключно власним силам.

**Тяготіне Галицької Русі
до Молдавії. Повстанє
Мухи.**

За панованя Казимира IV. Ягайловича виступили прояви невдоволеня зі сторони руского населеня, яке жило в межах польської держави. До Польщі належали тоді дві рускі землі, а іменно Галичина й Поділе, із котрих правительство утворило три воєвідства: руске, белзке (від 1461. р.) і подільске, яке занимало західну часть Поділя. Найважнійше із них „руске воєводство“ повстало на території б. галицького княжества і занимало 4 землі, а іменно львівську, галицьку, перемиску й сяночку. Коли від 1435. р. були введені виборні шляхотські суди і широка земска автономія, потомки колишних галицько-руських бояр поступенно спольщилися і ввійшли в ряди польских магнатских

родів. До колонізації в великій мірі причинилися мішані подружжя і спільність клясових інтересів. При православній вірі і рускій народности полишилися низші общественні верстви, як міщани, селяни й дрібна шляхта. Положене тих верств було тяжке головно в економічній області, бо, як говорить Длугош під р. 1442., „польські барони, получивши від короля городи й села на Русі (Галичина), проганяли звідси давних жителів і дідичів (*antiquos incolas et haeredes*), а ті нуждою доведені до розпуки, утікали до татар і разом з ними нападали та пустошили ті землі, із котрих були прогнані“. Як можна заключати із висше наведених слів Длугоша, перша Галицка Русь викидала із себе елементи, позбавлені землі й куска хліба, із котрих на Сході в степах творилися грізні кадри козаків. Той сам Длугош в звязи з нападом татар в 1469. р. подає першу вістку про козаків. Він говорить: „численне військо татар складалося із біженців, розбійників і вигнанців, котрих своїм язиком називали козаками“ (*irequens Tartarorum exercitus, ex fugitivis, praedonibus et exulibus, quos sua lingua kosakos appellabant, collectus*“).

Другим проявом невдоволення галицко-руско-го населення було тяготінє єго до сусідної Молдавії. Положена в сточищі рік Серета й Прута Молдавія єще в половині XII. ст. під назвою берладского княжества належала до Галича аж до татарского нападу в 1241. р. Коли татарска Орда попала в стан анархії, на названій території в половині 14. ст. повстала окрема молдавска держава. Першій єї „господар“ Драгош (1342—1344) признавав над собою зверхність угорского короля, но єго наслідники старалися здобути повну незави-

симість і довшій час лавировали між могутими сусідніми державами, як Польщею, Угорщиною й Туреччиною. Герб молдавського князства представляв голову вола з рогами, між котрими находилася звізда. З правої сторони був півмісяць а з лівої розета.

До найвисшого розвитку довів Молдавію єї господар Стефан Великий (1457—1505), якій пановав рівночасно з Казимиром IV. Ягайловичем (1447—1492).

Молдавія находилася під впливом Візантії, звідки приняла культуру і православну віру. В першій половині 15. ст. за панованя Александра Доброго (1401—1433) повстало в Сучаві архієпископство, яке мало загальний надзир над релігійним житєм населеня.

Давна політична звязь з галицким князством і православна віра, якої строго придержувалися молдавські господарі, спрямовала симпатії галицко-руського населеня в сторону Молдавії. Ярким доказом того було т. зв. повстанє Мухи.

Господар Стефан Великий приняв на службу руского галичанина Муху, котрий визначався великою хоробростю. Сей воїн разом з татарами часто нападав на Галицку Русь та Поділе і з тих країв забирав велику добичу, яку вносив до скарбу Стефана Вел. Він находив піддержку зі сторони місцевого галицко-руського населеня і в 1490. р. підняв повстанє. Зібравши під своїм проводом около 8 тисяч селян, Муха напав на Покуте, здобув і ограбив Снятин та другі городи й села, а в своїм поході загнався аж по Галич. Тут він переправився через р. Дністер і дійшов до Рогатина.

На вістку про повстанє, яке охопило значну часть руского воєвідства, король Казимир IV. скликав загальне ополченє і просив помочи у хрестоносців. Муха потерпів пораженє і в часі відвороту та переправи через Дністер стратив много війська, но сам успів утечи і дальше організовав напади на польську територію. Грізного ватажка погубила доперва любовниця. Она видала єго в руки поляків, котрі вивезли Муху до Кракова і кинули до тюрми, де він незадовго закінчив жите.

Повстанє Мухи в 1490. р. наглядно вказувало на невідраднє положенє низших верств галицько-руского населеня. Подібний фермент невдоволеня зазначився також на Литві серед тамошньої руской аристократії.

Тяготіне литовской Руси до Москви і єго причини.

Почуваючи себе непевно на литовскім престолі, Казимир Ягайлович в початках свого панованя зробив уступки рускому населеню і навіть признав Іону митрополитом всея Руси. Но потім укріпивши своє становище в Польщі й Литві, він повів иншу політику і по приміру Ольгерда та Витовта старався основати в межах польско-литовской держави окрему православну митрополію, котра була би независима від Москви. Свій намір він перевів в жите в 1458. р., коли за згодою папи Ісидор відказався від власти руского митрополита в користь своего ученика Григорія. На ту зміну радо згодився Казимир IV. Ягайлович і, признавши Григорія кievским митрополитом, підчинив єму всі православні епархії польской і литовской держави. Хотя неза-

довго митр. Григорій відступив від унії і признав власть царгородского патріярха, литовска Русь з роком 1458. на довшій час зірвала церковну звязь з Московскою Русью і колишня одноцільна руска митрополія поділилася на ківевску і московску.

Казимир IV. з часом відобрав також всі політичні уступки, котрі колись зробив рускій аристократії. По приміру Витовта він старався знищити удільні рускі княжества і замінити їх на звичайні провінції. Свою централістичну політику зачав від волинского княжества. Коли там в 1452. р. помер кн. Свидригайло і литовські війська обсадили замки, щоби забезпечити Волинь перед посягательством поляків, Казимир IV. не іменовав нового волинского князя. Він управляв Волинью посредством старости і маршалка, на перемену роздаючи ті уряди литовским і руским панам. Із удільного княжества Волинь перемінилася в звичайну литовску провінцію.

Очередь прийшла на ківевске княжество, коли там в 1470. р. помер кн. Семен Олелькович. Він полишив сина Василя й брата Михайла Олельковича. Як оповідає Длугош, ківевскій князь Семен Олелькович перед своєю смертю подаровав Казимиру IV. свій лук і улюбленого коня, на котрім відбував часті походи против татар. В той спосіб він хотів пригадати королю свою вірну службу, надіючись, що родина его буде окружена королівскою опікою і ласкою. Но так не сталося. Вірний своїй централістичній політиці, Казимир IV. скасовав удільне ківевске княжество і місто князя установив там в 1471. р. звичайного намісника в особі литовця Мартина Гаштовта. Два рази відгоняли ківевляни Мартина Гаштовта і просили ко-

роля, щоби назначив як князя одного із своїх синів або кого ни будь иншого, если не грецкой, то латинской віри. Всі стараня ківлян полишилися без успіха. Казимир IV. іменовав Семена Оленьковича слудчим князем, а ківлян під угрозою тяжких кар приневолив прийняти Мартина Гаштовта як свого намісника.

Кієв, котрий колись був „матерью руских годів“, в 1470. р. перестав бути удільним княжеством і заняв становище звичайного воевідського города. Останки руской державности в межах Польщі й Литви з кінцем XV.ст. були ліквідовані.

По довгих і гірких опитах західно-руска аристократія пересвідчилася наглядно, що від закінчення польско-литовской унії закінчилася верховодяча її роль на руских землях в межах литовской держави. Процес ліквідації руской державности завершився в другій половині XV. ст., коли волинске і ківське княжества перемінилися в звичайні провінції.

Така політика викликала сильний антагонізм між литовским і руским населенем, про що доносив московській агент своєму правительству в коротких а ядерних словах: „наша (литовска) Русь велмися з Литвою не любять“. Уважаючи Казимира IV. за головного виновника свого упадка, литовско-руські князі православного віроісповідання зорганізували заговор на жите короля. Головними проводирами заговорщиків були сестрінок матери короля Софії, кн. Іван Юрієвич Гольшанській, кн. Федор Більській і кн. Михайло Оленькович. Они рішили напасти на Казимира IV. в часі ловів і убити его, щоби потім відорвати рускі землі аж по р. Березину і прилучити до московского вели-

кого княжества. Заговор відкрив кївській намісник Іван Ходкович і в саму пору перестеріг Казимира IV. щоби відложив лови. В часі весіля кн. Федора Більського були увязнені заговорщики, із котрих кн. Іван Гольшанській і Михайло Олелькович свою смілість заплатили житєм (їм відрубано голову). Лиш одному кн. Федору Більському удалося утечи до Москви і спасти своє жите. Се сталося дня 30. серпня 1481 р.

Хотя виновники потерпіли заслужену кару, однако як повстанє Мухи ствердило симпатії галицко-руского населеня до Молдавії, так заговор Олельковичів відкрив грізне для Литви явище, а іменно тяготінє литовской Руси в сторону Москви. Про такій настрої руского населеня знав Казимир IV. і, коли в 1476. р. грозив вибух війни з Москвою, він перестерігав литовских вельмож такими словами: „Нехай Литва не поривається до війни з тим (московским) князем, бо він сильний і вскріпився великими побідами й богатствами, а они не можут числити на русинів великого княжества. Прецінь знають добре самі, що они (русини) на них (литовців) озлоблені по причині релігійной ріжниці і, коли дійде до війни з Москвою, постараються приготувити литовцям не побіду, но погибель“.

4. Будова великоруской держави під проводом Москви.

Упадок незалежності Новгороду Вел. і його наслідки. — Вінчане Івана III. з Софією Палеолог і його політичне значіння. — Кінець татарської неволі. — Княжеский Судебник Гусева. — Культурні зносини з західною Європою. — Срець жидовствующих і її розвиток. — Фермент в області церковного й політично-суспільного життя. — Політична програма Івана III. Строгого.

Упадок незалежності Новгороду Великого і його наслідки.

В однім із новгородських монастирех жив побожний монах, Михайл Клопський. Коли в 1440. р. по-

сїтив єго новгородській архієпископ Євфимий, монах сказав до владики:

— „А сегодня велика радість в Москві.

— Отче! Яка радість?

— У великого князя московского уродився син, якому дали ймя Іван. Він знищить обичаї новгородской землі й принесе гибель нашому городу“.

Пророчі слова Михайла сповнилися. По смерті Василя II. вступив на московській престол Іван III. Василевич, котрий в протягу свого довоглітнього панованя (1462—1505) не лиш завоював Новгород Вел., но знищив удільний порядок північно-східної Руси і на єго розвалинах побудовав могутчу великоруску державу під проводом Москви.

Вже від давна боролися в Новгороді Великім дві політичні партії. Одна із них опиралася на простонародьє і склонялася в сторону Москви а друга боярска партія шукала помочи Литви про-

тив посягательств Москви. Проводирами литовської партії були сини посадника Ісаака Борецького і посадниці Марти Борецької. Вони заключили з Казимиром IV. Ягайловичем договір, в силу якого король накинув новгородцям князя в особі Михайла Олельковича, но рівночасно зобов'язався зберегти всі права і свободи новгородської республіки.

20. Іван III. Василевич Строгий.

На вістку про перемогу литовської партії Іван III. в 1471. р. виступив війну новгородцям як „віровідступникам“, котрі до латинства пристали. Новгородці не отримали від Казимира IV. обіцяної допомоги. Приневолені числити виключно на власні сили, вони згуртували велику масу людей без всякого розбору переважно таких, котрі, по словам літописця, від роду не їздили верхом. Величезне (40 тисяч), но зле організоване і ще гірше озброєне новгородське військо потерпіло на берегах р. Шелони страшне поразення. Много, бо около 12 тисяч, загинуло на полі бою, а ще більше потрапило в полон, між ними посадник Борецький, якого Іван III. наказав убити. Мимо всього литовська партія була ще сильна і приготувалася до оборони. Дотепер коли Іван III. замкнув довіз збіжжя до Новгорода В., під впливом голода простонароддя підняло повстання. Тоді новгородський архієпископ Теофіл в оточенні старшини виїхав до устя р. Шелони, проби зложити чолобитну Івану III. Новгородці зобов'язалися заплатити 15.500

рублей контрибуції, зірвати всякі зносини з Литвою і висвячувати архієреїв в Москві.

Коли Іван III. в кілька літ пізніше зачав другу війну і побідив новгородців, він поставив дуже тяжкі условія, які завдали смертоносний удар незалежності новгородской республіки. „Хотимъ государства въ Великомъ Новгородѣ такого же, какое у насъ.. въ Москвѣ, вѣчевому колоколу не быть, посаднику не быть, а государство все намъ держать“. Дня 13. січня 1478. р. новгородці присягнули Івану III. як своєму государю. Вічевий звін, котрий був символом новгородской свободи, перевезено до Москви, а кілька тисяч найвишнійших новгородских родин по приказу Івана III. переселилися в глибину московской держави, уступаючи місце боярским дітям і купцям із Москви і других городів. „Господинъ Великій Новгородъ“ склонив голову перед Москвою і став єї звичайним пригородом. Внаслідок сего границі Москви розширилися так далеко, як далеко сягали новгородскі колонії, т. є. до берегів Ледовитого Океана.

З упадком Ноогорода Вел. всі інші удільні держави стали легкою добычею Москви. В 1485. р. упало тверске княжество майже без всякого сопротивлення, бо тверскі бояри покинули свого князя Михайла Борисовича і перейшли на сторону Москви. Михайло Борисович найшов прибіжище в Литві, де, по словам Казимира IV. Ягайловича, „в хлібі й соли єму не відказали“. Між иншими посілотями він получив Печи-Хвосты на Волини, а по переказам єго дочка вийшла заміж за одного із Радивилов.

Під владсть Москви перейшла також значна

часть Рязани. Таким способом удільна система північно-східної Русі упала під ударом твердої руки Івана III., котрому „всі рускі князі поклонилися служили“.

Вінчанє Івана III. з Софією Палеолог і его політичне значінє.

Авторитет Івана III. в північно-східній Русі значно піднявся не лиш через щасливі війни, но

також через подружє з візантійскою царівною.

Тома Палеолог, якій був братом посліднього візантійского цїсаря Константина XI., по упадку Царгорода в 1453. р. найшов убіжище в Римі. Его дочка Софія виховувалася там під опікою папи Павла II. в дусі флорентійской унії. Коли померла перша жена Івана III., тверска княжна Марія, папа задумав видати за него Софію Палеолог в тій надії, що під єї впливом Москва прийме церковну унію. І, дійсно, вже в 1472. р. Софія приїхала до Москви в товаристві папского легата, кардинала Антонія, обвінчалася з Іваном III., но Москва церковной унії не прийняла. Друге подружє Івана III. вскріпило его становище. Московскій в. князь уважав себе наслідником візантійских імператорів і в тій ціли додав візантійскій герб, т. є. двуголового орла до московского герба, представляючого Георгія Побідоносця в борбі з драконом. Окруживши себе величавим двірским церемоніялом, він поводився з удільними князями й боярами як монарх і всякій непослух карав так безпощадно, що получив призвище „Строгий“.

Конец татарской неволі.

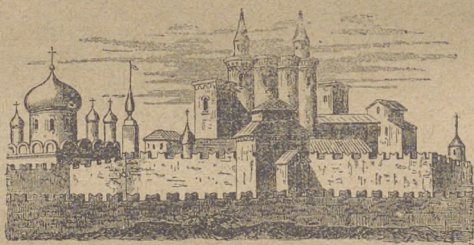
Говорят, що Софія Палеолог як візантійска царівна не хотіла примиритися з тим фак-

том, що муж її був підданим татар. Она наклонила мужа до зверження татарського ярма. Коли одного разу татарські послы прийшли до Москви за даниною, Іван III. роздер басму (портрет хана), кинув її на землю й подоптав ногами, а татарських послів прогнав із столиці серед радісних окликів населення. Хан Ахмат рішив пімстити нанесену йому обиду і, заключивши военний союз з Казимиром IV., вирушив походом на Москву. В тім критичнім моменті Іван III. намовив хана кримської Орди до нападу на Литву, щоби увязнити литовські війська, а сам заступив дорогу татарам над Угрою, яка впадає до Оки з лівого берега. Переділені рікою Угрою, ворожі війська простояли на своїх позиціях кілька місяців, не осмілючись атакувати себе взаємно. Коли наступили морози й ріка покрилася льодом, московські війська подалися назад. Татари думали, що они хотят їх обійти, і тому відступили також в степи, де незадовго Ахмат погіб в борбі з ногайцями. В 1480. р. т. є. рівно 100 літ по куликовській побіді московській в. князь перестав платити татарам данину, що було видимим знаком освободження Москви від татарського ярма.

Княжескій Судебник Гусева.

Коли Москва занимала нову часть землі, правительство послало там московских бояр в характері намісників, котрі за свою діяльність не получали ніякої платні, но находилися на т. зв. „кормленію“, т. є. удержаню жителей данной области. Намісники злоупотребляли своєю властью, брали взятки, накладали непосильні тягарі на населені і видавали несправедливі приговори.

Щоби сильніше звязати всі часті держави в одну цілість і охоронити населене від самоволі намісників, Іван III. приказав уложити новий збірник законів для цілої держави. Сю задачу він поручив дьяку Володимиру Гусеву, котрий на основі Руской Правди, судебних грамот і звичаїв московского суда в 1497. р. уложив т. зв. Судебник. Від того часу намісники не мали права відбувати суда на власну руку, но лиш в супроводі княжеского чиновника, місцевого старости і виборних, як представителей місцевого населеня. Судья не мав права брати від сторін „посулы“, т. є. взятки, а тільки міг стягати з них судову оплату. Су-

21. Вид старинного Кремля.

дебник не лиш впровадив жестоку судову процедуру, дозволяючи видобувати від обжалованих зізнання при помочи питок, но за довершені проступки назначав строгі кари. Злодія, котрий першій раз поповнив кражу, прилюдно на площі били кнутом, а в случаї повтореня кражи засуджували на смерть. Кара смерти була назначена за такі

уголовні проступки, як святотатство, підпал, убійство і др. В порівнянню з гуманністю Руской Правди Судебник визначається безоглядною жестокістю, що обясняється впливом довголітнього татарского ярма.

Культурні зносини з західною Європою. По причині татарского лихоліття Москва довго була відрізана від західной Европи. Доперва за панованя Івана III. струї

22. Московскій Кремль в теперішнім виді.
(Із Заг. Укр. Енцикл.)

новой духовой течії, а іменно гуманізма й ренесанса із Італії докотилися аж до самой Москви. В тім напрямі великі заслуги положила Софія Палеолог, котра привезла з собою до Москви греків і італійців та склонила Івана III. до навязаня зносин з західною Європою.

Під впливом своєї жени Іван III. спровадив до Москви майстрів із Італії і тим чужинцям, котрих москвичі називали „фрязини“ (від фряг, франк), поручав будову кріпостей, палат, церков і т. д. В тім часі Кремль, де стояли переважно дерев'яні дома, обведено високими й білими стінами із каменя, внаслідок чого Москва називалася білокаменною. Там де стояв дерев'яний терем, венеціанець Марко Фрязин побудовав грановиту палату, в котрій відбувалися всякі торжественні принятя.

23. Внутрішній вид грановитої палати в Москві.

Но найбільшим твором в області іскуства (штуки) була будова Успенского собора. Побудований єще за часів Івана Калити, Успенській собор вже в другій половині XV. ст. був тав знищений, що оказалась потреба піддержувати єго дерев'яними стовбами. Тому в 1472. р. московські майстри розібрали стару церков і зачали будовати нову, але так нездарно, що будова завалилася сама. Тоді Іван III. спровадив з Італії архитекта Аристотеля Фіоравенті родом із Болонії, котрий за 10 рублей

місячної платні занявся постройкою нового Успенського собора. Підставу сего храму, якій був побудований в 1479. р., творають стовпи, на котрих спочиває п'ять куполів. Стіни собора є гладкі й без прикраси. Цілий храм визначається великою простотою форми, що відповідало духови часу, коли

24. Успенський Собор в Москві.

люди не захоплювалися зовнішнім блиском, а в щоденній тяжкій боротьбі загартовували свою волю для досягнення поставленої цілі.

Єресь жидовствующих і її розвиток. Західно-європейську культуру ширили в Москві не тільки італійці, а також новгородці. Новгород Великий і Псков не знали татарського лихоліття і завдяки торгівлі піддержували зв'язки з західною Європою, о чім свідчить „німецький“ двір в Новгороді Великому. Із Новгорода Великого

перейшла до Москви ересь жидовствующих, яка викликала фермент в релігійнім і політично - суспільнім житю Московской Руси.

Сторонники тої ереси, яка була мішаниною юдаїзма і християнського раціоналізма, ставили Старий Завіт висше від Нового Завіта, не признавали ні святой Тройци ні божества Ісуса Христа, не почитали святих, ікон і т.д., відкидали церковні обряди і монашество. Ересь жидовствующих розвинулася наперед в Києві в половині XV. ст. Коли новгородці покликали на престол кн. Михайла Олельковича, тоді приїхав до Новгорода Вел. проводир кїевских еретиків, жид Схарія і перетягнув на свою сторону 2 тамошних священників, Діонізія і Алексія. Визначаючись великою побожностю і ученостю, они звернули на себе увагу Івана III., коли він в 1490. р. загостив до Новгорода Вел. Разом з в. князем поїхали оба названі священники до Москви, де осягнули вплив на митрополита Зосиму і невістку в. князя, Єлену.

Фермент в області церковного і політично-суспільного життя.

Борбу з жидовствующихи зачав першій новгородській архієпископ Геннадій, а на поміч ему прийшов основатель волоколамского монастиря Іосиф Санін. В своїх посланіях, звісних під назвою „Провсвѣтитель“, Іосиф волоколамській радив в. князю, єпископам і духовенству прийняти строгі міри против еретиків, вішати їх і палити на кострі.

Інакше задивлявся на сю справу пустиножитель Ніл Майков, т. зв. Сорській, котрий жив в обители недалеко кирило - білоозерского монастиря.

Він радив прощати єретикам і боротися з ними християнским милосердієм.

Хотя під впливом посланій Іосифа волоколамского Зосима стратив митрополичій престол, єретики спокійно розвивали свою діяльність, находячи на великокняжескім дворі піддержку зі сторони Єлени. Незадовго борба православних з жидовствующими тісно звязалася з політичною борбою в справі наслідства престолоа.

Іван III. мав від першої жени Марії старшого сина Івана, а від Софії Палеолог молодшого сина Василя. Законним престолонаслідником був старшій Іван Іванович, котрий оженився з княжною Єленою і від неї мав сина Дмитра. Іван Іванович помер в 1490. р. еше за житя свого отця і наслідником его став Дмитро. Ввиду того, шо Софія Палеолог хотіла видіти свого сина Василя на московскім престолі, із-за наслідства престолоа розгорілася борба, яка тісно звязалася з борбою православних і жидовствующих. Єлена піддержувала жидовствующих, а Софія православних. Борба велася довшій час і закінчилася повним поражением партії жидовствующих.

Іван III. увязнив свого внука Дмитра, а наслідником престолоа іменовав Василя. Побіду православних закріпив духовний собор, котрий в 1504. р. осудив ересь жидовствующих, а єї сторонників приказав спалити на кострі або зіслати в далекі околиці.

Важним предметом нарад духовного собора з 1504. р. була справа монастирских посіlostей. Уважаючи монастирі за общества людей, які добровільно посвятились Богу, Ніл Сорскій требовав, щоби монахи відказалися від нагромадженного

богатства і жили в пустині та кормилися виключно трудом своїх рук. Інакше думав Іосиф волоколамській. Він говорив: „Если монастирі не будуть мати сіл, то як може постричися в монахи чесний і благородний чоловік? А як не буде чесних старців, то звідки взяти людей на митрополитів, архієпископів і єпископів“?

Спір в справі монастирських посілостей мав загальнійше значінє. В московській державі, подібно як в Литві й Польщі, відбували воєнну службу лиш ті, котрі мали землю чи то наслідственну, чи т. зв. поміє, т. є. землю, надану володарем в часове посіданє. Многі люди перед своєю смертю для спасеня своєї душі записовали монастирям свої земельні посілости, внаслідок чого монастирські посілости росли, а приватна власність зменшалася, а тим самим зменшалося число воїнів. Коли на духовнім соборі побідила партія Іосифа Волоколамського, Іван III. не нарушив монастирських посілостей мимо того, що погляд Ніла Сорського далеко більше відповідав інтересам держави.

**Політична програма
Івана III.**

Панованє Івана III. Василевича стало зворотною точкою в історії Русі нових віків. Обєдинивши майже цілу північно-східну Русь під своїм проводом, московське в. княжество при кінци XV. ст. безпосередно сусїдовало не з удільними рускими княжествами, но з чужеплемінними державами, як Швецією, Литвою й татарською Ордою. З тими державами оно вело війну не за свої інтереси, но за православну віру і руску народність. Таким способом удільне московське княжество перемїнилося в національну великоруску державу.

Ярким доказом совершившейся переміни був титул, який прийняв Іван III. Василевич: „Божією милостью Государь всея Руси“, або „Самодержець всея Руси“. Слово „самодержець“ є буквальною перекладом грецького слова „αὐτοκράτωρ“ і означає незалежного володаря, який нікому не платить данини. В титулі „Самодержець всея Руси“ містилася політична програма Москви на цілі грядучі століття. В тім часі, коли Київ ставав звичайним провінційальним городом литовської держави, Москва заняла місце „матери руских городів“ і явно стреміла до об'єднання всіх руских земель під своїм проводом. Осуществлене сеї політичної програми становит головний зміст рускої історії в нових віках.

25. Трон в кн. Івана III, із слон. кости.

Політичний ріст Москви відбувався незаметно для її сусідів. Не диво, що західна Європа майже рівночасно при кінці XV. ст. відкрила на Заході Америку, а на Сході сильну московську державу. Сего відкриття довершив німецький рицар Николай Поппель, котрий в 1486. р. приїхав до Москви і свої враження з тої подорожі представив потім імператору Фридриху III. По его словам, Москва не підчиняється Польщі, а є сильнішою і багатішою від польського короля. В 1489. р. Фридрих III. післав до Москви Поппеля в характері посла з пропозицією, щоби Іван III. видав свою дочку за его племянника, маркграфа Баденського, а за то

получит від імператора королівську корону. На пропозицію імператора Іван III. дав тверду й повну відповідь: „А що ти нам говорив о королівстві, то ми Божою милостью государі на своїй землі від самого початку, від перших наших прародителі, а поставленіє маємо від Бога, як наші прародителі, так й ми. Молимо Бога, щоби нам і дітям нашим дозволив до віка бути так, як ми государі тепер є на своїй землі, а як ми перед тим від нікого не хотіли поставленя, так і тепер не хочемо“.

В тім самім році 1489. в. князь Іван III. післав до імператора Фридриха III. і єго сина Максимиліяна свого посла, грека Юрія Траханіота, якому даз точні інструкції в справі предложеного подружя маркграфа Баденского з дочерью в. князя. Посол буз обовязаний відказати, бо „неприлично видавати государю нашому дочь за того маркграфа“. „Во всіх землях звісно, надіємося і вам відомо, що государ наш — великій государ від своїх прародителі; від давних літ прародителі єго були в пріятельстві і любві з давними римскими царями, котрі Рим віддали папі, а самі царствовали в Візантії; отец нашого государя до кінця був з ними в братстві і пріятельстві. Як же такому великому государю видати дочь свою за маркграфа? Инша річ, колиби цісар Фридрих III. старався о руку дочки в. князя Івана III. для свого сина Максимиліяна. „Цісар і син єго Максимиліян государі великі, наш государь також великій государь“...

Перші зношеня Москви з цісарем Фридрихом III. і єго сином Максимиліяном мали на цілі заключене союзу против Ягайлонів. Як раз в

1490.р. по смерті Матвія Корвіна Ягайлони й Габсбурги суперничали з собою о угорську корону. В тексті наміченого договору було сказано, що если „Казимир, польський король, або син его, чешський король (Володислав) будут добувати для себе угорське королівство, то... Іван III. буде помагати Максимиліяну. Если же Іван III. начне добувати своєї отчини, в княжества кієвського, і других руских земель, котрі займає Казимир, то Максимиліян буде єму помагати“.

Против нового титула, якого уживав Іван III., а іменно „Государь всея Руси“, внесли протест визначні члени Державной Ради в Литві. Они писали до московских дьяків слідує: „В тих часах новина прійшла до нашого пана, в князя: ваш господар в своїм письмі в и с о к о записав собі своє ймя, не не по старині...“

Московські дьяки відповіли: „Наш государ в своїм письмі не писав нічого високого і не вставив ніякої новини. Чим Бог одарив его з діда прадіда, тим він є від початку, законним паном цілою Руси“. І, дійсно, „старина“ в тім значіню, що Русь єще недавно була підневольна і розбита політично, минулася безповоротно. „Новина прійшла“ та, що на історичну арену виступила Москва, якої володар уважав себе з діда-прадіда законним і независимим „Государем всея Руси“.

ГЛАВА III.

Польща чи Москва?

1. Початок вікової борби із-за „*Dominium Russiae*“ (панованя над Русью).

Польща і Литва на порозі нових віків. — Чорноморська проблема і її значінє для Польщі. — Вибух війни між Литвою а Москвою. — Ідеологічні противенства. — Трагічна доля кн. Елени Івановни. — Затяжний характер війни. — Відновленє польско-литовской унії. — Повстанє Мих. Глинського. — Лебедина пісня західно-русской аристократії.

Польща і Литва на порозі нових віків.

Казимир IV. Ягайлович аж до кінця свого життя задержав в

своїх руках польську корону і литовській великокняжескій престол. Відносини змінилися доперва з єго смертю († 1492), коли згідно з єго волею польским королем став старшій єго син Іван Ольбрахт, а молодшій Александр обняв власть в князя в Литві. Польско-литовска унія була на якійсь час зірвана. Обі держави мали не лиш окремих володарів, но й переслідували окремі політичні ціли. В тім часі коли Польща звернула всю свою

увагу в сторону Чорного моря, Литва була при-неволена видержати сильний натиск Москви.

**Чорноморська проблема
і її значінє для Польщі.**

По опанованю Царгорода в 1453. р. османські турки старалися розпротерти свою власть над цілим побережем Чорного моря. Вже в 1475. р. они здобули г. Кафу, яка лежала на кримській півострові і довшій час була головним огнищем східної торгівлі. Спрямовавши свої атаки против Молдавії, они заняли в 1484 р. дві головні пристани, а іменно Кілію при устью Дуная і Білгород або Акерман при устью Дністра. Акерман уважали сучасні за „ключ і ворота“ до польської, рускої і татарської землі. Тому упадок сеї пристани і перехід єї під панованє турків ставив Польщу в тяжке економічне положенє, бо торгівля єї зі Сходом була перервана. Щоби привернути давнє положенє і відобрати Акерман, Іван Ольбрахт в 1497. р. предприняв похід против турків. Коли польська армія переходила через територію Молдавії, господар Стефан Великий неожидано станув по стороні Туреччини. Наставлений против турків меч король був прицьовлений звернути против Молдавії. Він зачав облогу Сучави, але города не здобув, бо в обороні Молдавії виступила Угорщина, а в польській армії вибухла епідемія. Коли польські війська вертали домів, волохи підступно напали на них в букозинських лісах і завдали тяжке пораженє. Про розміри катастрофи свідчит пословиця, яка з тої причини повстала: „Za króla Olbrachta wyginęła szlachta“.

Вибух війни між Литвою а Московію. Майже рівночасно загрозила Литві велика небезпека зі сторони Москви. Сейчас по смерти Казимира IV. многі пограничні литовско-руські князі, як Одоевські, Вяземські, Новосільські, Воротинські і др. відпали від Литви і разом з своїми областями піддалися в князю московському, Івану III. Василевичу. Вибухла війна, яка для Литви була нещаслива. Полишена власним силам, Литва була приневолена в 1494. р. одобрити всі ті зміни, які зайшли на пограничу.

Литовско - московській антагонізм пробував зменшити в князь Александр через подружжє з дочкою Івана III., Єленою. Він обіцяв полишити свою жену при „греческим законі“. Очевидно, що лиш по політичним мотивам заключене подружжє не було щасливе. В своїх письмах Іван III. часто наминав свою дочку, щоби твердо стояла при православної вірі, а від зятя требовав, щоби для Єлени побудовав в Вильні церков, щоби не окружав єї слугами-латинниками, не приневолював носити польского одягу і т. д. Як зазначив в однім письмі до Єлени, він надіявся, шо через се подружжє наступит на Литві „греческому закону окръпленіє“.

А тимчасом події прийняли зовсім иншої оборот. В литовській державі за княженя Александра відновилися заходи в справі заключеня церковной унії, якої ревним поборником став новий кievській митрополит, Іосиф Солтан (1498-1517). Тоді, як доносив Шестаков, Александр склоняв Єлену до прийнятя латинской віри і „все наше православне христіянство хотят окрестити; по тій причині Русь з Литвою находится в великій вражді“...

Невдоволене литовско-руського населення використав в. князь московській і вопреки умовам договору в 1499. р. прийняв під свою опіку князя Семена Ів. Більського і інших князей з їх „вотчинами“. Свій крок він оправдав тим, що названі князі страдають із-за релігійного переслідування.

26. Кн. Константин Иванович Острожский.
(Із Ставропигійського Музея)

При кінці XV. ст. вибухла нова війна. Литовське військо під проводом гетмана кн. Константина Івановича Острожського звело борбу над

Ведрошою, лівою притокою Дніпра недалеко гор. Дорогобужа. Оно попало в засідку і 14. липня 1500. р. потерпіло страшне пораженє. Сам гетман К. Острожській попав в полон, а відсланий в око-вах до Вологди, якійсь час находився під строгим надзором. Дперва коли зложив присягу вірности Івану III., він получив не лиш личну свободу, но й земельні посілости. Обі воюючі сторони в 1503.р. заключили на 6 літ перемиріє, на основі котрого Москва получила область р. Десни, т.є. Чернігівщину і Сіверщину з численними городами, як Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильск, Новгород сіверській, Гомель і др.

**Ідеологічні проти-
венства.**

Литовско-московска війна, яка вибухла при кінци XV.ст., носила инший характер, як сто літ тому назад за часів Ольгерда або Витовта. Тоді Литва була атакуючою стороною з своєю програмою обєдиненя цілою Руси, а Москва занимала оборонне становище. Обставини змінилися в цілій своїй основі при кінци XV. ст., коли на Сході виросла независима і могуча московска держава. Будівничій єї, в. князь Іван III. приняв титул „Государя всея Руси“ і виступав в характері оборонця православної віри против католицької Литви. Релігійний характер війни ствердив литовській посол, якій явився на дворі єсудого і угорского короля, Володислава Казимировича, і сказав слідуєче: „Ви повинні оказати поміч нашому государю не тільки з огляду на кровне родство, но також ради святой христіянской віри, яка трудами вашого діда, короля Володислава Ягайла, утвердилася в литовській землі. Від єї пори аж

до посліднього часу Русь старається знищити єї, і то не лиш Москва, но й піддані литовскі княжата; із-за віри они виступали против вашого отца короля Казимира і по тій же причині виступают тепер против вас, его синів. Ваш брат Александр покарав деяких із них смертю, а другі утікли до московского князя. Сей князь разом з ними зачав війну, бо дійшли до него слухи, що деякі князі і піддані нашого государя із русской віри були приневолені перейти до римской віри“...

Братя Александра, а іменно польскій король Іван Ольбрахт і угорскій король Володислав, виступили як посередники між воюючими сторонами і заявили, що в разі продовження війни будут помагати своєму брату і литовскому князевству, „із котрого всі они вийшли“. Рівночасно папа Александр VI. візвав обох володарів до згоди во імя общої небезпеки, яка всім грозила зі сторони турків. Іван III. дав відповідь, яка найлучше освітлює ідеологічні противенства між воюючими сторонами. „Королі Володислав і Александр заявляють, що они против нас хотят стояти за свою отчину. Но що називают королі своєю отчиною? Чи не ті города і волости, з котрими рускі князі і бояри приїхали до нас служити і котрі наші люди забрали від Литви? Папі—надіюся—хорошо звісно, що королі Володислав і Александр являються отчичами польского королівства і литовской землі від своїх предків; а руска земля від наших предків, із старини, наша отчина... Нехай папа призадумается над тим, чи добре поступають королі, если не за свою отчину хотят з нами воювати?“

Від часів Івана III. при всяких переговорах московські дипломати постійно повторяють ту тезу, що „Руска земля від предків, із старини, отчина“ московських государей. Сю тезу вони все видвигают без огляду на то, яка була воєнна ситуація, корисна чи некорисна для Москви. В той спосіб вони хотіли зазначити, що московські володарі не забувають про ті рускі землі, які находилися під володінєм Литви, і від них не відказуються.

Трагічна доля кн. Єлени Івановни. Весь тягар литовско-московского соперництва на Сході найбільше відчула кн.

Єлена Івановна, як дочка Івана III. і жена Александра. В письмі до свого батька она виразила свої почування в звязи з своїм трагічним положенєм. Заперечуючи слухам, будто муж приневолює єї до покинення „віри християнскої греческого обичая“, она писала: „Пан мій король, его мати, братя королі, зятя і сестри і пани радні і вся земля, всі надіялися, що зі мною із Москви прийшло до Литви все добро, вічний мир, кровна любов, дружба, поміч против поган, а тепер всі видят, що зі мною одно лихо до них війшло: війна, рать, пожар городів і волостей, розлив християнскої крови, жінки—вдовами, діти—сиротами, полон, крик, плач, вопль... Лучше би мені умерти під твоїми ногами в твоїй землі, як про себе чути таку славу; всі говорять тільки одно: він віддав свою дочку в Литву для того, щоби тим легше висмотрити землю і людей“... В кінці свого письма Єлена умоляє батька, щоби заперестав проливати християнску кров.

**Затяжний характер
війни.**

Хоча в 1503. р. між Литвою а Москвою було заключене перемиріє, мимо того не були усунені ті причини, які викликали вибух війни. Іван III. дальше напоминав своєго зятя, щоби не приневолював Єлени до прийняття римського закона. Рівночасно він давав Єлені таку науку: „Дочко! памятай на Бога і на наше родство і на наш приказ, держись своєго греческого закона кріпко і до римського закона не приступай ніяким чином,.. І хотя би тобі прийшлося за віру навіть до крови пострадати, і ти би пострадала. А як тільки, дочко, зійдеш на злу дорогу і вступиши до римського закона волею чи неволею, то у Бога душею погибнеш, а у нас будеш в неблагословені; за то я тебе не благословлю і мати не благословит; а зятю своєму ми не попустимо того; буде у нас з ним безперестанно рать!“

В перемирній грамоті з 1503. р. Іван III. титулював себе „Государем всея Руси“, що литовське правительство приняло до відома. Коли одного разу Александр просив своєго тестя, щоби віддав єму забрані волости, бо єму жаль своєї отчини, получив від Івана III. таку відповідь: „А мені чи не жаль своєї отчини, Руской землі, яка находится під литовским панованєм, Кієва, Смоленска і других городів?“

Очевидно, що при таких обставинах не могло бути річи про трівкій мир між обома воюючими сторонами тим більше, що з політичним соперництвом о власть над цілою Русью тісно звязався релігійний антагонізм між західно-римскою а східно-грецкою церквою.

Як задивлявся Іван III. на заключене пере-

миріє, про то свідчит інструкція, дана московским послам, котрі відправилися до кримского хана, Менглі-Гирея. „Між великим князем а литовским не може бути прочного мира. Литовській князь требує від в. князя, щоби віддав ему забрані гори і землі, а в. князь хоче у него своєї отчини всей Руской землі; він заключив тепер перемиріє для того, щоби дати людям можливість віддохнути і забрані гори за собою закріпити“.

Відновлене польско-литовской унії.

Як колись під впливом небезпеки зі сторони Ордену хрестоносців Литва заключила тісний союз з Польщею (крєвска унія), так з початком XVI ст. з огляду на великій натиск Москви она опять відновила унію. Коли по смерти Івана Ольбрахта († 1501) опорожнився польській престол, самі литовці просили поляків, щоби вибрали королем Польщі їх в. князя Александра. Переговори довели до цілі і в. князь Литви став рівночасно королем Польщі. Обі сторони закріпили сей стан на з'їзді в Мельнику в 1501. р., де відновлено польско-литовску унію на тій основі, що над обома державами все буде панувати один спільний володар як польській король і литовській в. князь. Вибори сего володаря відбувалися на спільнім польско-литовским з'їзді.

Зв'язана з Литвою персональною унією, Польща переняла на себе весь тягар вікової війни з Москвою о перевагу в східній Європі. Очевидно, що вислід війни в високій степені зависів від становища руского населення, яке жило на території польской, а передовсім литовской держави. Як звісно верховодячі круги сего населення, а імен-

но литовско-руска аристократія на переломі XV. і XVI. ст. явно склонялася в сторону Москви. Проводир єї, кн. Михаїл Глинскій, по смерті Александра I. († 1506) викликав нову війну, яка опять принесла польско-литовській державі необчислимі страсти.

**Повстане кн. Мих.
Глинского.**

Кн. Михайло Глинскій був татарского походження. Предки его поселилися в Литві еще за часів Витовта, осіли над р. Ворсклею і від місцевости Глинск одержали назву Глинских. З часом они прийняли православну віру і зовсім зрущились, но не відгравали ніякої важнійшої роли. Визначне становище в литовській державі здобув доперва Михаїл Глинскій. Свою молодість він перевів в західній Европі, переважно на дворі цісаря Максимиліяна I. во Відни, де під его впливом прийняв латинській обряд. По короткім побуті на дворі саского електора, він звидів Італію і Еспанію, а вернувшись на Литву, завдяки своїй культурі здобув довіріє в князя Александра, котрий іменовав его найвисшим урядником, т. є. маршалком двора. Хотя М. Глинскій був латинского обряда, мимо того почував себе руским чоловіком і на висші уряди в Литві видвигав руских вельмож, котрих став проводирем. Литовскі вельможі з тої причини були дуже невдоволені. Один із них, а іменно троцькій воєвода Заберезинскій став заклятим ворогом М. Глинского. Но противники були безсильні, як довго жив в. князь і король Александр I. Обставини змінилися доперва тоді, коли по безпотомній смерті Александра I. († 1506) на польській і литовській престол вступив его брат,

Жигмонт I. Старий. Мих. Глинській, котрий як раз в тім часі побідив татар недалеко Клецка, сейчас зложив присягу вірності новому королю. Но Жигмонт I. Старий не довіряв ему. Ярким доказом того був факт, що в 1507. р. відобрав его брату, Івану Львовичу Глинському ківське воєводство, іменуючи его воєводою в Новгородку. В окремій грамоті король підчеркнув, що тою переминою не думав понижити Івана Львовича Глинського і навіть визначив для него почесне місце в раді побіч жмудского старости. Но всі зрозуміли, що правительство вже не довіряє Глинским і підозріває їх в намірі відбудови ківської держави. Вороги підняли голову і розширяли сплетні, будто М. Глинській отруїв Александра в тій цілі, щоби заняти литовській престол. Найбільше ворогував Заберезинській. Мих. Глинській визвав свого противника на поединок, а відтак обжаловав его в королівськім суді. Коли король довшій час не полагджував сего діла, він постановив сам вимірити собі справедливість.

„Приневолюєш мене, королю, — сказав М. Глинській — взятися за таке діло, якого потім оба будемо гірко жалувати“!

З відділом, зложеним із 700 їздців, він переправився через р. Німан і недалеко Гродна окружив дім Заберезинского, Два воїни вдерлися до хати, убили Заберезинского і голову его на саблі принесли М. Глинському. Сей велів встромити єї на деревці і перед собою нести 4 милі, а відтак утопити в озері.

Війшовши в порозуміне з Москвою, де по смерті Івана III. († 1505) княжив его син Василь III. Іванович (1505—1533), М. Глинській підняв повста-

не, яке охопило переважно пінско-турівську землю. По словам Ваповского, населене Поліся „віддало єму божеску почесть будто якомусь володарю, а православне духовенство встрічало его з святощами“. Но Жигмонт I. Старий легко подавив се повстанє, бо оно не захопило більших просторів, а Москва вислала невеликі війська, які не мали відваги запускатися в глибину краю.

В 1508. р. був заключений вічний мир на услозіях перемирія з 1503. р. По неудачнім повстаню кн. М. Глинскій схоронився на територію московской держави і старався склонити в. князя до новой війни, яка тревала 10 літ (1512—1522). В. князь Василь III. обляг Смоленск, якій становив важні ворота до литовской держави. В московській армії находилися знамениті спеціалісти в артилерійскім ділі, спроваджені М. Глинским із західной Европи. Один із них, пушкар Стефан своєю удачною пальбою із пушок (армат) знищив смоленску артилерію і серед населеня викликав паніку (перестрах). Тоді М. Глинскій порозумівся з жителями Смоленска і наклонив їх до сдачі кріпости в 1514. р.

Незадовго литовске військо пімстило нанесені єму пораженя. Під провозом кн. Константина Ів. Острожского, котрий утік із московского полону і обняв начальну команду над армією, в 1514.р. прийшло до битви над Дніпром около Орши недалеко Смоленска. Литовскі війська притворилися, будто утікают з побоевища, і потягнули за собою московскі війська поза лінію артилерійского огня, задаючи їм страшне поражене. Понад 30 тисяч московских воїнів покрили своїми трупами побоевище, а всі воєводи попали в полон. Но мимо

сеї великої побіди Жигмонт I. Старий не відобрав Смоленска навіть в тім часі, коли в 1533. р. в Москві помер Василь III. і на престол вступив его малолітний син Іван IV. Грізний. Нова війна (1534—1537) закінчилася опять перемирієм, в силу котрого Смоленск задержала Москва.

Слова погрози, котрі колись кинув М. Глинскій, сповнилися точно. В Москві він лично не найшов щастя. Коли Василь III. не віддав ему в заряд смоленской землі, М. Глинскій хотів опять перейти на сторону Польщі. Про его зношеня з королем Жигмонтом I. довідалися в Москві і засудили на смерть. Доперва коли він рішився прийняти православну віру, кару смерти замінили ему на тюремне заключенє. Но із тюрми незадовго вийшов М. Глинскій на волю і знова заняв визначне становище в московській державі. Се наступило в связи з розводом Василя III, котрий не мав дітей від першої своєї жени, Соломоніди Сабуровой. За згодою московского митрополита Данила він розвівся з Соломонідою, замкнув єї в монастирі, а сам в 1526. р. оженився другій раз з Еленою Глинскою. Она була братаницею Михайла Глинского, котрий завдяки щасливим обставинам не лиш увільнився із тюрми, но опять відгравав важну роль на великокняжескім дворі. Але й тим разом лиха доля не перестала его переслідовати. Коли в 1533. р. помер Василь III., між боярами зачалася борба, якої жертвою пав Мих. Глинскій. Вороги оклеветали его, будто він отруїв Василя III. Кинений до тюрми, він незадовго закінчив своє бурне жите.

Не менше жаловав свого кроку Жигмонт I.

Старий, котрий мимо всяких заходів не успів відобрати г. Смоленска.

Лебедина пісня західно-русской аристократії. Повстане Мих. Глинського має загальніше значінє в історії Західної або Малої Руси. Як можна догадуватися із сучасних жерел, цілю сего повстаня була відбудова кїевської держави, щоби забезпечити для Малої Руси єї свобідний історичний розвиток. Такими мотивами руководилася західно-руска аристократія в протягу цілого XV. ст., беручи участь в повстаню Свидригайла, в убійстві Жигмонта Кейстутовича, в заговорі Олельковичів і т.д. Но она не довіряла власним своїм силам і шукала піддержки зі сторони Москви, котра завдяки тому во всіх війнах першої половини XVI.ст. здобула перевагу над польсько-литовскою державою. Тою дорогою пішов також кн. Мих. Глинскій і з помічю Москви в 1508. р. підняв повстанє, котре було послідньою пробою зах.-русской аристократії, щоби з мечем в руках відбудовати зліквідовану в 1471. році кїевску державу. Він потерпів повну неудачу не так по причині недостаточної помочи Москви, як головню внаслідок роздора в лоні зах.-русской аристократії. Опинившись між польсько-литовскою а московскою державою, литовсько-руські вельможі станули на роздорожу. Одні із них, як кн. Мих. Глинскій, боролися по сторони Москви, а другі, як звїсний побідитель із-під Орши, кн. Константин Ів. Острожскій, твердо стояли по сторони Литви. Незадовго настрій зах.-русской аристократії змінився так основно, що навіть сам кн. Мих. Глинскій хотів покинути Москву

і помиритися з Жигмонтом I. Старим. В другій половині XVI. ст. литовско-руські вельможі покинули свої боеві позиції, а прийнявши латинську веру, вповні примирилися з литовско-польською державністю. Причина так різкої переміни лежала в тім, що вже від часів Івана III. Строгого московське привительство стреміло до скорочення прав потомків удільних князей, а за наслідника Василя III., т.є. Івана IV. Грізного зачало з ними безпощадну борбу. Очевидно, що серед таких обставин не лиш литовско-руські вельможі втратили симпатії до Москви, но навіть деякі московські бояри шукали захисту в польско-литовській державі, де в тих часах шляхта здобула для себе широкі права.

2. Московське Царство.

Упадок Пскова і Рязани. Об'єднання північно-східної Русі. — Теорія Філотея про Москву як третій Рим. — Молоді літа Івана IV. Грізного і його коронація на царя. — Період реформ при участі Сильвестра і Адашева. — Розвиток письменства і його значіння. — Перша типографія в Москві. — Організація стрілецького війська. — Упадок Казанської і Астраханської Орди. — Перелом в душі Івана IV. — Опричнина як средство борби з боярами.

Упадок Пскова і Рязани. — Василь III. Іванович в часі свого панування знищив послідні удільні держави, а іменно Псков і Рязань і таким способом завершив діло політичного об'єднання північно-східної Русі.

Псков був довшій час тільки пригородом Новгороду Вел. і доперва в XIV. ст. здобув політичну незалежність. Положений на самім рубежі Рускої землі, він сповняв важну задачу оборони Русі перед Литвою і Орденом меченосців. Історична роль его закінчилася з тим моментом, коли

27. Посольство Василя III. на дворі цесаря Максиміліана I.

Москва об'єднала під своїм проводом майже цілу північно-східну Русь і переняла на себе задачу оборони єї перед чужеплемінними державами.

Загостивши до Пскова при кінці 1509. р., Василь III. приказав зняти вічевий колокол (звін) і відвезти его до Москви, а жителям накинув московського намісника. Для вскріплення своєї влади в тім городі, він переселив в глибину московської держави 300 визначніших псковських семейств, місце котрих заняли москвичі.

В кілька літ пізнійше (1517) Москва заволоділа послідною частиною рязанського княжества,

а населенє его розмістила по різним областям держави.

**Теорія Філотей про
Москву як третій
Рим.**

Поколінє, яке єще памята-ло недавні часи татарской неволі, було поражене незвичайним і нежиданим ростом Москви. Майже рівночасно з упадком Царгорода (1453) Москва перетворилася із удільного княжества в національну великоруску державу, увільнилася від татарского ярма і стала одинокою в Европі незалежною православною державою. Все то вплинуло на розвиток нової ідеології. В очах тодішнього московского общества Москва була не лиш твердиною православія, но також наслідницею Візантії, бо володар єї Василь III. був сином Софії Палеолог. Нову ідеологію сформулював монах псковского Елеазарового монастиря, Філотей. В своїх письмах, які посилав Василю III., він доказував, що в давних часах центром цілого світа був Рим. Но сей старий Рим упав „отъ невѣрія и ересей“, уступаючи своє місце Константинополю або Візантії, як другому Риму. В 1453. році „агаряни“ знищили Константинополь за гріхи греків, котрі „предаша“ православну віру, бо заключили флорентійску унію і піддалися римскому папі. Від того часу Москва переняла на себе роль Константинополя як осередка православного світа. Она стала третим по очереди Римом. Успенска церков в Москві „святится теперь во всей поднебесной паче солнца“, а московській государ „во всей поднебесной один для христіан царь“. Сей третій Рим єст вічний. „Два Рима падоша, а третій (Москва) стоить, а четвертому не быти“.

Відповідні і практичні заключеня із тої ідеології, яка повстала за часів Василя III., вивів вже его син і наслідник, Іван IV., котрий короновався на царя і в московській державі утвердив сильну монархічну власть.

**Молоді літа Івана IV.
і его коронація
на царя.**

В момент смерті Василя III. (†1533) найстаршій его син Іван мав всего 4 роки. Управу держави взяла в свої руки вдова Елена Глинська, а коли она незадовго померла, Іван став круглим сиротою. Всю власть в державі захопили бояри.

Давно, коли Москва була еще удільним княжеством, бояри становили тверду опору для власти в князя. Дмитро Донській учив своїх дітей, щоби любили і почитали бояр, а без їх волі нічого не ділали.

В половині XV. ст., коли Москва під своєю властью об'єднала удільні княжества півн.-східної Руси, змінилася роль бояр. Давнійші удільні князі втратили свою незалежність, а покоровшись волі в князя, ввійшли в ряди московської боярської верстви. Они захопили всі важніші уряди намісників, воєводів і т. д. Як потомки Рюриковичів і Гедиминовичів они не хотіли бути слугами, но сотрудниками в князя московского. Коли в XV. ст. росколелося на ріжнородні части в залежності від того, яке становище занимали їх предки, чи они були великими чи тільки удільними князями чи лиш давними московськими боярами. В початках панованя Івана IV. появилась навіть офіційна родословна книга, т. зв. „Госуда-

ревъ родословець“ з точним определєнем рїжних рядїв бояр вїдповїдно до їх походженя. Коли володар розмїщував бояр за своїм царским столом або роздавав уряди, вїн звертав увагу не на личнї здїбности кандидатїв, но на їх генеалогїю. В наслїдок сего бояри занимали висшї становища в

28. Цар Иван IV. Грізний.

державнїй службї не по своїм заслугам, но по заслугам своїх предкїв з вїїмком вїйска, де начальнї уряди були „безъ мѣсть“. Пол ових воеводїв правительство їменовало по своїй волї. „Мѣстничество“, т. є. звичай надаваня „мѣсть“ (урядїв) вїключно по знатности рода, мало погубнї наслїдки не лиш для держави, но й для самой боярской верстви. Правительство лишалось здїбних урядникїв, котрї сповняли би точно его волю, бо при їх номїнацїї було звязане генеалогичним принципом. В лонї боярской верстви не було згоди, но панувала распря ї зависть. Внаслїдок того мимо доброй нагоди в початках панованя Івана IV. бояри не умїли закрїпити за собою власти в державї. Они подїлилися на двї партїї князей Шуйских ї Бїльских, якї вели з собою завзяту борбу.

державнїй службї не по своїм заслугам, но по заслугам своїх предкїв з вїїмком вїйска, де начальнї уряди були „безъ мѣсть“. Пол ових воеводїв правительство їменовало по своїй волї.

„Мѣстничество“, т. є. звичай надаваня „мѣсть“ (урядїв) вїключно по знатности рода, мало погубнї наслїдки не лиш для держави, но й для самой боярской верстви. Правительство лишалось здїбних урядникїв, котрї сповняли би точно его

Рівночасно бояри своїм поведенєм викликали в душі молодого Івана IV. страшну ненависть, яка не покинула его до кінця життя. Вони легковажили молодого володаря, зневажали память его отца, особливо кн. Шуйські, із котрих один мав звичай класти ногу на постіль покійного государя в присутности его сина, плохо кормили его і одівали. Лиш в часі приїзда чужеземних послів вони давали Івану IV. найкрасшій одяг і віддавали єму належну честь. Полишений сам собі, молодий володар радо читав біблію, в якій находив много заміток про царску власть і єї божеске походжене.

Глибоко пересвідчений про конечну потребу сильної самодержавной власти, Іван IV, вже як 13-літний хлопець проявив свою тверду волю. Коли одного разу кн. Шуйські хотіли насильно усунути его любимого товариша Федора Воронцова, він приказав в 1543. р. убити проводира бояр, кн. Андрея Шуйского, і від того часу формально обняв в свої руки управу держави.

В кілька літ пізнійше, а іменно в 1547. р. Іван IV. короновався на царя. Слово „царь“ походить від слова „цесарь“, яке в скороченій формі пишеться „царь“. Сей титул носили давнійше лиш імператори в Римі, а потім в Візантії. Рускі літописці XVI. ст. старалися доказати, що володарі Руси від давна мали право до титула царя. Вони наводили много історичних фактів, які перекручували і нагинали відповідно до потреби момента. Хотя кievській князь Володимир Мономах був внуком візантійского імператора Константина Мономаха, літописці оповідали, що они оба пановали рівночасно як царі самодержці і ділилися властью

над цілим православним світом. Візантійській імператору Константину Мономаху, по словам літописців, після крестових походів в князю Володимирі царській вінець, т.зв. Мономахову шапку, золотий ланцюг, крест із животворящого дерева і т. д. Вінчавшись царським вінцем, Володимир назвався Мономахом і боговінчаним царем Великої Русі. Як прями́й потомок Володимира Мономаха, Іван IV. має право носити титул царя.

Московські політики XVI. ст. не обмежились виключно до традиції взаїмних відносин Київської Русі і Візантії, но старались вивести початок роду Рюриковичів від староримських цесарів. Так повстала в XVI. ст. легенда, будто римській імператор Август перед своєю смертю поділив вселенну між своїх братів, з котрих один, іменем Прус одержав владу над Прусією, т. є. над областю долишнього бігу р. Вісли і Німана. „А оть Прусса четырнадцатое колѣно - великій государь Рюрикъ“. Таким способом рід Рюриковичів походить від імператора Августа. Повний титул Івана IV. Василевича звучав так: „Мы великій государь, царь и великій князь Іоаннъ Василевичъ, Божію милостію всея Руси Самодержецъ“.

По своєї коронації Іван IV. оженився з боярською дочкою Анастасією Романовою. Так сподівався рід Романових з пануючим родом Рюриковичів.

**Період реформ при
часті Сильвестра
і Адашева.**

Хотя Іван IV. в 1547. р. короновався на царя, управа держави полишилася дальше в руках бояр. Они обижали народ і вели між собою безконечні спори.

Наслідки такого правленя показалися незадовго. В Москві в 1547. р. вибух страшний пожар, в часі котрого погинуло около 1700 людей. Обезумівша товпа шукала винowników своєго нещастя. Звернувши своє підозрінє на Глинских, она напала на їх доми і поубивала безпощадно.

В тім часі цар Іван IV. дивився із Вороб'євих гір на горючу Москву. Пожар Москви викликав сильне вражінє в душі молодого царя. Він сам говорив, що тоді „внїде страхъ въ душу мою и трепеть въ кости моя, и смирися духъ мой и умилїхся и познахъ свои согрѣшенїя“.

В глибокім пересвідченю, що Бог покарав его за то, що лично не дбав про добро народа, Іван IV. сейчас по своїм повороті до Москви обняв фактичну управу держави. З помічю кружка розумних бояр, між котрими головну роль відгравав поп Сильвестр і царській спальник Адашев, він розвинув кипучу діяльність во всіх областях державного житя.

Для обсудженя необхідних реформ в 1550. році зібрався в Москві першій земській собор, в котрім принимали участь духовні і світські достойники. Перед собором заявив Іван IV., що сам буде управляти державою і во всіх ділах руководитися правдою. Він поручив собору обдумати способи улущеня суда і адміністрації. По закінченю нарад земского собора, цар рішив усунути самоволю намісників і в тій цілі надав городам і селам самоуправу. Населенє вибирало своїх представителей, т.зв. старост і „цѣловальников“ (присяжних), котрі брали участь в суді царских намісників і слїдили за правильним рішенєм діл. Виборні получили право розкладки і збора по-

датків. В деяких областях правительство не назначало намісників, но віддавало управу в руки виборних, т.зв. „излюбленныхъ старост“ під умовою, що населенє заплатит до державного скарбу „окупъ“, т.є. таку суму грошей, яку оно видало би на „кормленіє“ (удержанє) намісника.

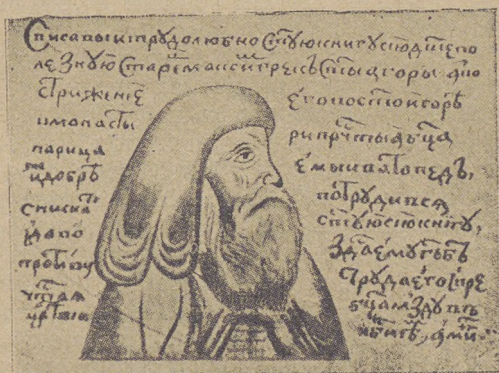
Відповідно до переведених реформ змінено Судебник Гусева з 1497.р., котрий вже не відповідав потребам населеня і духови часу. Доповнений і поправлений в 1550.р. Судебник для відрізнєня від давного з 1497.р. т.зв. княжеского називався царским Судебником.

Церковними реформами занявся духовний собор, котрий в 1551.р. прийняв ряд постанов в цілі усунєня пороків серед духовенства і вірних. Між иншими постановлено во всіх городах вибрати добрих священників і дьяконів та основати в їх домах училища для молодежи, бо наука і просвіта, по словам церковного собора, являється найлучшим средством борби з всяким злом. Збірник правил, які обовязовали духовенство, був поділений на сто глав і тому називався „Стоглавом“.

Розвиток письменства і єго значінє.

Постановленє церковного собора в справі училищ було доказом того, що московске общество вже розуміло значінє просвіти. І, дійсно, в тих часах на літературнім поприщі повстав сильнійший рух, до оживленя котрого в високій степені причинився учений Максим Грек. Родом з Альбанії, він як 20-літний молодець виїхав до Італії, де гуманізм і ренесанс находився тоді в добі свого повного розцвітю. В часі побуту в Флоренції і Венеції він пізнав доб-

рі і злі сторони нового духового напрямку. Великий вплив на молодого Максима мав особливо Савонароля, котрий різко осуджував пануючу демократизацію і за свій смілий виступ погіб на кострі (1498). Максим Грек перенявся ідеями Савонаролі і вступив до монастиря на горі Атос, де як монах жив аж до 1518. р. В тім часі Василь III. хотів упорядкувати свою пребогату бібліотеку

29. Максим Грек (портрет в рукописи XVI. ст. Соловецкой бібліотеки).

і просив ігумена атонского монастиря, щоби вислав до Москви доброго знатока книг і рукописей. Вибір пав на Максима Грека, котрий в 1518. р. прибув до Москви. Переглянувши і упорядковавши бібліотеку, він занявся переводом псалтира із грецкого на латинській і церковно-славянській язык та поправою богослужебних книг, в яких по причині недостаточного образования переписчиків бу-

ло много ошибок. Но діяльність Максима Грека не обмежилась тільки до научної області. В своїх творах він писав не лиш на релігійні, но й общественні теми, критиковав обичаї московського общества, боровся з пануючими суевір'ями, підчеркував значіне просвіти і взивав монахів, щоби не думали про матеріяльні богатства, но жили в простоті й убожестві. Коли в.князь Василь III. розвівся з Соломонідою, Максим Грек виступив сміло против розвода, внаслідок чого стратив ласку в.князя. На соборі закинули єму єресь і замкнули в монастирі, звідки вже не вийшов на волю аж до кінця свого житя. (†1556).

В області письменства в тих часах здобув собі славу також поп Благовіщенського собора і дорадник царя, Сильвестр. Він написав книгу, п.з. „Домострой“ в цілі поученя людей про їх обовязки супротив Бога, царя, духовенства і ближних. Книга поділена на 64 глави, із котрих 15 посвячено правилам віри і благочестія. Автор подає ради, як устроїти хату, щоби она нагадувала церков. Стіни хати треба прикрасити іконами, а запаливши лампадки, щоденно з всіми членами родини відчитувати молитви. Діти повинні слухати родителів і без найменшого протеста виконувати їх волю. Подібне становище повинна займати жінка супроти свого мужа. „Домострой“ дозволяє мужу тілесно карати свою жену, лиш би кара не відбувалася прилюдно і не наносила вреда єї здоров'ю. „А по уху, по лицу не бить или подъ сердцемъ кулакомъ ни пинкомъ ни посохомъ не колотить и ничѣмъ желѣзнымъ или деревяннымъ“. Если вина жени є велика, треба зняти з неї рубашку і плетью „вѣжливенько побить,

за руку держа". Як видно, положене руской жінки ще в половині XVI. ст. було тяжке, що об'ясняється впливом татарского ярма.

"Домострой" подавав правила житейской мудрости і під тим оглядом являвся неначе кодексом суспільной і семейной морали.

Третій з ряду великій письменник сеї доби, митрополит Макарій (1542—1564) старався зібрати все, що дотепер в області духового життя було довершене многими поколіннями. Будучи ще архієпископом в Новгороді Вел., він збирав "всѣ книги чтомья, какія обрѣтались въ Русской землѣ". Результатом его довголітньої праці був великій твір п.з. "Четьи-Минеи", які діляться на 12 книг, уложених після 12 місяців. Они були призначені для читаня, звідки пішла назва "Четьи-Минеи", що означає: "Читаня місячні" (грецке слово *μήν* = місяць).

Перша типографія в Москві.

В 1553. р. була основана в Москві перша типографія (друкарня), яка могла стати могучим средством в ділі розширення просвіти. Перші московскі книгопечатники, а іменно дьякон Іван Федоров (род. около 1520. р.) і Петро Мстиславец випустили в світ із тої типографії "Дѣянїя Апостольскія (1564) і "Часовникъ" (1565). Но незадовго они були приневолені утікати із Москви, обжаловані в єреси. Свою діяльність они продовжували в межах польско-литовской держави.

Організація стрілецького війська.

Важні зміни були переведені також в області военной організації. Подібно як в Поль-

щі, так в Москві воєнна служба була звязана з землею. Но загальне ополчене було слабо вооружене і недостаточно вишколене в воєнній ремеслі. Тому Іван IV. занявся організацією постійного війська із свобідних людей. Се були піхотинці, вооружені в „пищали“, т.е. стрільби, звідки називалися стрільцями. Одіті в довгі, понизше колін

30. Ратники XVI. ст. в железных шапках.

31. Стрільці XVI ст.

спадаючі кафтани, з металічними, а потім суконними шапками на голові, они находилися під командою дворян. Верховним органом, котрий завідав всіми ділами стрілецького війська, був т. зв. Стрілецькій Приказ.

Стрільці мали обовязок служити в війську до глибокої старости. Матеріально були они добре забезпечені, бо володіли землею, від держави получали оружје і окрему платню, були звільнені

від всяких податків, а в свобідний час могли за-
ниматися промислом і торгівлею.

Стрільці ділилися на стремянних, московских
і городових або українних.

Стремянні творили окремий полк із 2.000 лю-
дей, котрі постійно находилися при „стремени“,
т. є. при боці государя як его прибічна гвардія.

Московські стрільці жили в окремих слободах
коло Москви і відбували сторожеву службу в сто-
лиці. В провінціональних городах були розміщені
городові або українні стрільці.

Упадок Казанской і Астраханской Орди.

би забезпечити державу

32. Волга низше Нижнього
Новгорода. (Із Заг.Укр.Енци.)

Великі успіхи осягнув
Іван IV. також в області
зовнішньої політики, Що-
від постійних нападів ко-
чевиків, він звернув свій
меч против Золотої Ор-
ди, яка в тих часах діли-
лася на 4 части: казан-
ску, астраханску, сибір-
ску і кримску Орду.

Під проводом са-
мого царя в 1552.р. ви-
рушила 150-тисячна ар-
мія на Казань. Татари
боронилися завзято.
Рускі війська вели підко-
пи під самі стіни крі-
пости і взяли город п р и с т у п о м. Казан-
ській хан Едигер попав в полон і, щоби спасти
житє, окрестився. Город Казань розграблено і спа-
лено, а на его розвалинах побудовано новий го-
род тої же назви. По приказу царя в Казани мо-
гло поселятися лиш руске населенє, щоби в той

спосіб затерти давній татарській облик города. Коли в 4 роки пізніше, т. є. 1556. р. московські воєводи заволоділи також Астраханью, де панували ногайські хани, ціла область р. Волги віджерел до її устя, т. є. до Каспійського моря, опинилась в руках Москви. Великі й урожайні простори над р. Волгою і її притокою Камою, котрі до тепер заселяли іногородці, як мордва, чуваші, черемиси, вотяки і башкіри, ввійшли в склад московської держави і представляли собою знаменитий терен для рускої колонізації.

Ніяка подія не викликала так сильного вражіння в сучаснім обществі, як упадок Казанської і Астраханської Орди. В тім часі, коли ціла середуща і західна Європа дрожала перед магометанським світом, московська Русь перша покинула оборонне становище і перейшла до наступу. Грізна колись татарська Орда лягла у стіп руского народа, відкриваючи для Русі широкі горизонти дальшої експанзії на Схід.

Треваюю памятою сего великого момента в історії Русі являється церков Покрова Пресв. Богородици або т. зв. собор Василя Блаженного в Москві. Сей храм будували два рускі архітекти, Барма і Постник. Церков прикрашає головна баня і 8 побічних низших. Всі они маюти вид цибулі і визначаються пестротою красок. що вказує на вплив Сходу. В цілій будові є замітні орієнтальні мотиви, які з візантійско-руськими мотивами сплелись в одну гармонійну цілість.

Перелом в душі Івана IV. Світла доба царствования Івана IV. тревала недовго. В звязи з тяжкою хворобою, яка навістила єго в 1553. р., в душі царя довершився рішу-

чій перелом. Предчуваючи недалеку смерть, цар прикликав бояр до своєї палати і просив їх, щоби сейчас присягнули его сину Дмитру як законному насліднику. Но більшість бояр предпочитала видіти на престолі двоюродного (стрийного) брата

33. Храм Еасилія Блаженного в Москві.

царя, кн. Володимира Андрєвича. В глибокім пересвідченю, що цар вже не подужає і напевно умре, они поводилися безцеремсно в царских комнатах і голосно кричали: „Не хочемо служити

младенцу!“ Крики чув хорий цар і дуже зажурився, а особливо тому, що навіть найблизші его до-радники, як поп Сильвестр і Адашев, заявилися против сина.

Іван IV. виздоровів, но свою ненависть до бояр затаїв в серци. Доперза по смерти своєї любимої жени Анастазії (†1560), він усунув попа Сильвестра і Адашева від всіх діл і зачав безпощадну борбу з боярами. В тім напрямі політики утвердила его еще більше зрада кн. Андрея Курбского. Герой казанской війни і любимец царя, кн. Андрей Курбскій програв одну битву в війні з Польщею, а лякаючись царского гніва, утік до Польщі. З пограничного города він вислав письмо з докорами до царя через свого вірного слугу Шибанова. Подаючи царю письмо, Шибанов сказав: „Від господина моего а твоего зрадника, князя Курбского!“ В страшнім гніві Іван IV. велів ему приблизитися. Коли, Шибанов сповнив приказ, цар пробив ему ногу своїм острим желізним посохом, а опираючись на его рукояти, приказав дьяку читати письмо кн. А. Курбского. Через цілий час Шибанов стояв терпеливо і мовчав, хотя кров лилася із его рани. Він не сказав нічого против своего пана навіть тоді, коли его взяли на страшні муки, і своєю геройскою вірністю викликав подив у самого царя.

Іван IV. письменно відповів кн. А. Курбскому і закинув ему зраду, за-що чекає его кара на Страшнім Суді. Між боярином а царем зачалася переписка, яка була послідньою словесною борбою між двома політичними течіями.

Під впливом всіх тих подій в душі Івана IV. наступила страшна переміна або, як говорить літо-

писец, „словно страшная буря, налетѣвшая со стороны, смутила покой его доброго сердца“.

Зимом 1564. р. много саней заїхало до московского Кремля. Забравши всю свою касу, ікони, крест і т. д., цар з свою ріднею і цілим двором виїхав до Александровской слободи. По місяци він прислав до Москви дві грамоти. Одна із них була великим актом обжалованя бояр. В другій грамоті цар заявляв, що его гнів не звертається против купців і простонародья. Коли всенародно прочитано царські грамоти, всіх охопив страх. Постановлено вислати депутацію, зложену із представителей висшого духовенства, бояр, купців і простонародья до Александровской слободи з просьбою, щоби цар не покидав держави.

За той час Іван IV. так дуже змінився на лиці, що его не пізнали. Очи стратили давний блиск, лице осунулося, волосє випало із голови. Вернувшись до Москви, цар сейчас скликав раду бояр і висшого духовенства. На засіданю він заявив, що рішився опять прийняти управу держави, но під одним условієм, що ніхто не буде ему перешкаджати „клясть свою опалу“ (карати) на зрадників, завести „опричнину: дворь ему себѣ і на весь свой обиходь учинити особой“.

Опричнина як средство борби з боярами.

Слово „опричнина“ є староруского походження. Оно означало окремиї уділ, якій на основі княжеского завіщаня получали княгині – вдови на власність для відріжненя від „прожитковъ“, т. є. часового посіданя. Подібну опричнину Іван IV. рішив завести із части держави, в якій вся власть належала виключно до царя.

Столицею опричнини була Александровська слобода. Там стояв царській дворець серед лісів, на подобиє твердині оточений ровом і валами. На всіх дорогах були розміщені сторожеві застави. Житє в Александровській слободі було устроєне по образцу монастиря. Сам цар називав себе ігуменом, а своїх опричників, яких було 300, братією. Разом з царевичами він звонив рано на утрєню, потім ішов до церкви, співав на крилосі, горячо молився і бив земні поклони. По Службі Божій братія засідала до трапєзи, в часі котрої цар читав поучєнія отцов церкви. Він їв одинок на самім кінци, а по обіді дрїмав або вів розговори на релігійні теми.

Для прокормлення опричників, яких число зросло до 6 тисяч, Івач IV. забрав не лиш часть города Москви, но майже половину держави, переважно центральні і північні повіти. Із земель, які були взяті в опричнину, цар приказав виселити всіх підозрілих людей в інші околиці. Вістре сего приказа було звернене головно против потомків удільних князей, які переселялися на далекі окраїни держави, де були новими людьми без традиції і внаслідок сего не представляли ніякої небезпеки для самодержавної власти. Так поділилася московська держава на дві части: опричнину, в якій вся власть належала до царя, і земщину, яка находилася під управою Боярської Думи. В 1575. р. Іван IV. поставив над земщиною як „Государя великого князя всея Руси“ окрещеного татарина, Симеона Бекбулатовича, але по 2 роках скинув его і власть передав Боярській Думі.

Опричнина дала царю відповідні матеріальні средства, при помочи котрих він хотів знищити бо-

ярську крамолу. Ісполнителями царської волі були опричники під начальною командою Малюти Скуратова-Більського. Одіті в чорний одяг они носили чорне оружжє і, як говорили сучасні, неначе „тьма кромішна“ їздили на своїх вороних конях, викликуючи загальний перестрах. До їх сідла була привязана собача голова і мітла на знак, що опричник має обовязок винюхувати та вимітати зраду і гризти государевих „злодіїв-кромольників“.

Настали страшні часи. Опричники убивали не лиш бояр, но також всіх підозрілих людей низкого походження, не щадячи навіть духовних, монахів і монахинь. Коли в 1570 р. донесли царю, що новгородці рішили піддатися польському королю Жигмонту II. Августу, Іван IV. рішив розгромити Новгород Вел. і в протягу 6 неділь масово карав смертю новгородців як найгірших ворогів. Імена погибших цар вносив до помянників або т. зв. синодиків, які розсилав до монастирів з приказом, щоби монахи в своїх молитвах поминали душі усопших рабов. Деякі помянники числили до 4 тисяч жертв. По кождій групі масово убитих людей були додані слова: „скончавшієся христїане мужескаго, женскаго и дѣтскаго чина, имена коихъ Ты самъ, Господи, вѣси (знаєш)“.

Коли всі дрожали перед самоволею цзяря, одинокій митрополит Филип, б. ігумен Соловецкого монастиря, мав відвагу часто виступати в обороні невинних жертв. Іван IV. не допускав до себе митрополита і зустрічався з ним лиш при вході до церкви. Коли одного разу цар зайшов в Успенській храм, митроп. Филип зустрітив єго торжественно і при тій нагоді зачав просити милосердія для аре-

стованих та засуджених на смерть. Цар з трудом здержав свій гнів і сказав:

— „Тільки мовчи, одно тобі говорю: мовчи, отець святий!, мовчи і благослови нас!“

— „Наше мовчанє — відповів Филип — наводит гріх на душу твою і смерть приносить“.

— „Ближні повстали против мене, — сказав цар — они желяют мені зла. Яке тобі діло до наших царских совітів?“

34. Митр. Филип і Малюта Скуратов.

— „Я пастир стада Христова!“ — достойно відповів митр. Филип і мимо погрози, що его постигне царській гнів, прилюдно упоминав царя, що би схаменувся і перестав проливати людську кров. „Бійся суда Божія!“ — говорив Филип. — Ми тут

приносимо Богу безкровну жертву, а за олтарем лється невинна кров християнска!”

За намовою опричників Іван IV. приказав увязнити митр. Филипа і заключити єго в тверській монастирі. Коли в 1570. р. цар вирушив в похід на Новгород Вел. і переїзжав через Твер, він вислав Малюту Скуратова до увязненого митрополита з просьбою, щоби благословив єго на до рогу. Коли митр. Филип відказав просьбі царя і заявив, що він благословляє лиш на добрі діла, Малюта задусив єго в монастирській келії.

Кров лилася ріками. Безпечно не почувалася навіть найблизша царска рідня. Без суда погиб стрийний брат царя, кн. Володимир Андреевич, котрого колись в 1553. р. бояри хотіли вибрати царем. Два роки перед своєю смертю Іван IV. ударив найстаршого свого сина Івана залізним посохом так неосторожно, що убив єго на місці.

Такими строгими мірами старався Іван IV. вскріпити свою самодержавну власть і тому заслужив на прізвисьце „Грізний“. Недиво, що під впливом тих подій не лиш щезли давніші симпатії західно-русской аристократії до Москви, но за приміром кн. Андрея Курбского многи московські бояри переходили на сторону Польщі, котра в тих часах завела у себе зовсім иншій політичний устрій.

3. Польска Республіка й Московске Царство.

Парляментарний устрій Польщі. — Вплив польського права на Литовській Статут. — Люблинска' унія і єї значіне. — Побіда нового порядку в польско-

литовській державі. — Борба Москви о пановане над Балтійским морем. — Покорене Сибірской Орди. — Перші зносини з Англією. — Роль Архангельска. — Іван IV. Грізний в світлі історії і народних пісень.

Парляментарний устрій Польщі.

В тім часі, коли Іван IV. Грізний старався вскріпити самодержавну власть при помочи опричнини, польско-литовска держава поступенно перемінилася в шляхотску републику з виборним королем на чолі.

Початок новому політичному устрою дав Казимир IV. Ягайлович. Первісний его намір був иншій. По приміру сучасних західно-европейских володарів він хотів вскріпити королівску власть і увільнити єї від презаги вельмож, котрі за перших Ягайлонів відгравали головну роль в державі. Як свого союзника він вибрав не міщанство, но дрібну шляхту. В 1454. р. він видав нішавскі статуту, на основі котрих допустив дрібну шляхту Великопольщі до управи державою. Син его і наслідник Іван Ольбрахт в пьотрковских статутах (1496) розширив нішавскій привілей на цілу Польщу. Завершенем нового політичного порядку був закон „Nihil novi“, який в 1505. р. видав король Александр I. Він обіцяв, що „нічого нового“ не постановит без згоди сойма і сената. В соймі засідали послы, котрих вибирала дрібна шляхта данной землі на своїх з'їздах, т. зв. земских соймаках. До сената належали представителі висшой духовной ієрархії, т. є. архієпископи і єпископи латинского обряда, і світські достойники, як міністри, воєводи і каштеляни.

Завітна мечта Казимира IV. Ягайловича, щоби

В порівнянню з польською шляхтою они несли більшi тягарi супротив держави. В Польщi кожний шляхтич, незалежно вiд свого майна, був обов'язаний тiльки лично брати участь в загальнiм ополченню, а в Литвi вiдповiдно до майна доставляв державi бiльше або менше число воiнiв. Крім того, литовська шляхта мала обов'язок будувати замки, мости i т. д. Також в полiтичних правах она була обмежена. Всi важнiшi становища i уряди займали вельможi, т. є. князi i пани, котрi разом творили „раду“, т. є. прибiчний орган в князя. Очевидно, що дрiбна литовско-руська шляхта хотiла досягнути такi права i привiлеї, якi мала польська шляхта. Щоби зломити значiне вельмож i увiльнитися вiд їх переваги, она стремiла до тiснiшого союзу з Польщею i в тiм напрямi найшла пiддержку зi сторони короля Жигмонта II. Августа (1548—1572). Сей король в 1563. р. усунув релiгiйнi обмеження городельської унiї (1413) в справi шляхотських гербiв i зрiвнав православну шляхту во всiх правах з католиками. На основi виленського привiлея з 1565. р. заведено на Литвi виборнi шляхотскi суди i земскi соймки, в котрих приймала участь вся дрiбна шляхта без рiжниці вiри. Всi названi привiлеї були вгягненi до другого Литовського Статута, виданого в 1566. р.

Люблинска унiя i єї значiнє.

Опершись на дрiбнiй литовско-руськiй шляхтi, Жигмонт II. Август старався заключити тiснiшу унiю мiж Польщею а Литвою. Справа була пекуча, бо король не мав мужеских потомкiв i грозила опаснiсть, що зi смертю послiднього представителя Ягайлонiв польско-литовська унiя

буде зірвана. Для унормованя відносин між обома державами був скликаний сойм до Люблина.

Литовські вельможі противилися планам короля, бо боялися, що через заключене тіснішій унії стратят свою перевагу в державі в користь дрібної литовско-рускої шляхти. Вони покинули сойм і зірвали переговори. Но король найшов средство для зломаня їх опору. Опираючись на дрібній литовско-руській шляхті, котра ради своїх класових інтересів стреміла до унії з Польщею, він як дідичний володар Литви зрікся своїх прав до Підляша, Волини, східного Поділя і Кієвщини в користь Польської Корони і названі землі інкорпоровав (прилучив) до Польщі. По тім факті литовські вельможі почули, що їх „крила відрізани“. Боячись інкорпорації цілої Литви, вони вернулись до Люблина і дня 1. липня 1569. р. підписали акт нової унії.

Інкорпоровані рускі землі, як Підляше, Волинь, східне Поділе і Кієвщина, ввійшли в склад польської держави. При Литві полишилися тільки Біла Русь і Полісе. Хотя територіяльно зменшена Литва сохранила свої окремі уряди, скарб і військо, з Польщею она була звязана не лиш особою пануючого (персональна унія), но також спільним соймом, спільною заграничною політикою і одною монетою (реальна унія).

Відповідно до нових змін постановлено доповнити Литовській Статут і согласовати (узгіднити) его з польским законодательством. Третій Статут потвердив доперва в 1588. р. Жигмонт III. Ваза. Люблинска унія з 1569. р. була послідним правним актом, котрий регулював взаїмні відноше-

ня між Польщею і Литвою аж до кінця XVIII. ст. т. є. до упадку польської держави.

**Побіда нового порядку
в польсько-литовській
державі.**

Здобуті права і привілеї закріпила за собою польсько-литовська шляхта в момент смерти Жигмонта II. Августа († 1572), котрий був послідним королем з династії Ягайлонів. Від 1572. р. она вибирала короля по своїй волі, не руководячись ніякими династичними взглядами. Настала т. зв. вільна елекція (вибір). Першій елекційний король, Генрих III. з рода Валезих (1573—1574), перед вступленем на польській престол був приневолений підписати т. зв. *pacta conventa* і генриківські артикули, на основі котрих обовязався сохрняти вільну елекцію, забезпечити іновірцям свободу віросповідання, скликвати що 2 роки сойм на 6 неділь і, наконец, нічого не предпринимати без згоди сенаторів-резидентів. В случаї если би король нарушив подані условія, шляхта мала право виповісти єму послух. Крім того, він обіцяв заплатити довги по Жигмонті II. Августі, побудувати флоту і т. д. Не диво, що коли Генрих III. незадовго по своїм виборі довідався про смерть свого брата, короля Франції, потайки покинув Польщу, щоби заняти французській престол. В Польщі відбулася друга по очереди елекція. Королем був вибраний семигородській-воєвода, Стефан Баторій (1576—1586), котрий оженився з сестрою Жигмонта II. Августа, Анною Ягайлонкою.

Так довершилась перебудова польсько-литовської держави в ліберальнім напрямі. Власть короля була обмежена *ad minimum*, а шляхта стала

головним чинником в державнім житю. Шляхотска польска „республіка“ з елекційним королем на чолі повстала як раз в тім часі, коли в московській державі Іван IV. Грізний всіми средствами старався впровадити абсолютизм. Соперництво між обома державами, які стреміли до гегемонії в східній Європі, проявилось не лиш в області релігійних і політичних інтересів, но також в відміннім державнім устрою. Послідний контраст підчеркнув сам цар Іван IV. Грізний в своїм письмі до короля Стефана Баторого, Він писав: „Мы, смиренный Иоаннъ, царь и великий князь всея Руси, по Божіу изволенію, а не по мятежному человѣческому хотѣнію“. Незадовго оба володарі зачали з собою війну, а безпосередною єї причиною була Ливон'я.

Борба Москви о панованє над Балтійским морем.

Майже ціле побереже Балтійского моря на просторі від Гданска до фінского залива спановали вже в XIV. ст. два німецькі ордени, т. є. хрестоносці і ливонські рицарі або т. зв. мечеві кавалери.

В довголітній війні з польско-литовскою державою Орден хрестоносців потерпів повне поражєнє. На основі торуньского мира в 1466. р. в руках хрестоносців полишилася тільки східна Прусія з г. Королівцем як столицею. В. магистер став васалем польского короля і був обовязаний складати єму чолобитню. Незадовго під впливом науки Мартина Лютра зайшли події, які захитали політичну рівновагу на побережу Балтійского моря. Вел. магистер Альбрехт покинув католицьку віру, прийняв науку М. Лютра, а скинувши з себе монашій одяг, прого-

лосив себе світським князем на території східної Прусії. Місце Ордену хрестоносців заняло пруске княжество, котре затвердив король Жигмонт I. Старий під умовою, що єго князь буде васалем Польщі. Першій прускій князь Альбрехт згодився на се і на ринку в Кракові в 1525. р. зложив присягу вірності польському королю. Так перестав существовати в 1525. р. Орден хрестоносців, а Польща розширила свої володіння вздовж берега Балтійського моря.

Подібну долю пережив також другій Орден ливонських рицарів. Він володів Курляндією, Лівонією, Естонією, прибережними островами, як Езель і др., та на великій просторі безпосередно сусідував з московською державою. Коли під впливом реформації в Лівонії настала анархія, грозила небезпека, що землі ливонського Ордену захоплять великі держави, як Польща і Швеція, і на довгі століття відріжуть Москву від Балтійського моря. Перед Москвою, яка в тім часі покорила Казанську і Астраханську Орду (1556), виринула важна проблема, куди звернути свої сили: в сторону Чорного чи Балтійського моря. Хотя Сильвестр і Адашев совітовали наперед закінчити боротьбу з Кримською Ордою, Іван IV. рішив використати ослаблене ливонського Ордену, здобути побережжя Балтійського моря і навязати безпосередні зносини з західною Європою. По єго приказу в 1558. р. московські війська ударили на Лівонію, зруйнували цілий край і заняли около 20 городів. Безсильний супротив могутій Москві, магистер Ордену, Готгард Кетлер війшов в порозуміння з Польщею. Він прийняв науку М. Лютра і в 1561. р. заключив в Вильні з Жигмонтом II. Августом договір, на

основі котрого Ливонія переходила під пановане Польщі, а Г. Кетлер проголосив себе світським князем Курляндії й Семигалії під зверхністю Польщі.

Секуляризація (переміна духовних посіlostей на світські) обох Орденів вскріпила Польщу, а ослабила Москву, бо місце слабого ливонського Ордена на побережю Балтійского моря заняла мочуча польско-литовська держава. Не диво, що Іван IV. сейчас на вістку про заключене виленського догoвoра рішив не допустити до такого стану і зачав з Польщею війну (1562—1571). Він здобув г. Полоцк і східну часть Ливонії. Коли по смерті Жигмонта II. Августа в Польщі настала вільна елекція, Іван IV. надіявся, що буде вибраний польським королем. В часі обох елекцій его кандидатура упала і першим елекційним королем став Генрих III., а по его утечі до Франції Стефан Баторій, котрий закінчив війну о побережю Балтійского моря.

Війна велася в р. р. 1577—1582. і для Москви була нещаслива. Стефан Баторій не лиш відобрав г. Полоцк, но заняв ряд московських кріпостей, як Велиж, Усзят, Великі Луки і зачав облогу Пскова. Рівночасно шведській полководець Делагарди опановав Карелію, потім ударив на Естонію і здобув Нарву, Івангород, Ям і Копор'є.

За посередництвом Антона Поссевіна Іван IV. в 1582. р. заключив з Польщею перемиріє в Запольськiм Ямі. Він відказався в користь Польщі від г. Полоцка і Ливонії, а в слідуочім 1583. р. відступив Швеції Ям, Івангород і Копор'є. Таким способом Москва програла війну о „*Dominium Maris Baltici*“ (пановане над Балтійським морем). Спадщиною по ливонським Ордені поділилися Польща і Швеція, а Москва майже на 1 $\frac{1}{2}$ століття стратила доступ до Балтійского моря.

Головною причиною нещасливого вислідку війни була внутрішня політика Івана IV. Грізного. Під впливом терора многі бояри переходили на сторону Польщі і боролися против Москви. Центральні області опустіли внаслідок заведення опричнини, бо разом з потомками удільних князей також селяни переселялися в далекі, но урожайні окрайни р. Оки і Поволжа. Наслідки були погубні. В центральних областях, які лежали близько терену війни, не було людей і Іван IV. не міг зібрати достаточного числа воїнів, та в остаточнім висліді програв затіяну війну.

**Покоренє Сибір-
ской Орди.**

Судьба хотіла, що в тім самім році (1582), коли Москва була відкинена від побережа Балтійського моря, она винагородила свої страти на Сході.

По упадку Казанской і Астраханской Орди московске правительство старалося утвердити свою власть в новозанятих землях посредством колонізації. Оно роздавало пусті простори руским поселенцям, із котрих один, новгородській боярин Григорій Строганов в 1558. р. получил від царя земельні посілости над р. Камою. Він мав право будувати там городи і удержувати в них вооружені відділи війська. Щоби заохотити селян до колонізації, Г. Строганов і его братя увільняли поселенців на 20 літ від всяких податків. Руска колонізація розвивалася успішно і по обох сторонах Урала вирости численні рускі оселі. Но в своїм дальшій поході колоністи зустріли поважну перешкоду зі сторони Сибірской Орди, яка занимала сточище р. Тоболи і Іртиша. Столицею Орди був Іскер або Сибір, звідки й пішла єї назва. Сибірській хан Кучум часто нападав на посілости

Строганових, користаючи з того, що вони не мали достаточного числа війська для оборони. Положення змінилося основно, коли на службу до Строганових поступили донські козаки.

Донські козаки часто нападали на купців і навіть на царські кораблі, котрі плили по р. Волзі.

36. Завоеватель Сибіри, Ермак Тимофеевич.

Они стягнули на себе гнів царя, а розбиті на голову правительственными військами утікали на всі сторони світа. Один із козацких відділів під проводом Ермака Тимофеевича уткнувся аж до Уральських гір і там поступив на службу до рідної Струганових. Момент використали Струганови і намовили козаків до походу против Сибірської Орди. З невеликим відділом, котрий числив всего 840 відважних і добре вооружених людей, Ермак в 1582. р. перейшов гори Урал

і, користаючи з того, що татари не знали пального оружя, легко здобув столицю Сибір і заволодів всіма татарськими городками і улусами вздовж р. Іртиша і Оби.

З вісткою про опановане Сибіри приїхав до Москви товариш Ермака, козак Іван Кольцо. Цар простив козакам давню їх вину, щедро нагородив і сейчас післав в Сибір своїх воєвод. Хотя Ермак в часі нежданого нападу хана Кучума в 1584. р. утонув в р. Іртиші, смерть его не спасла сибірського ханства від упадка. Діло Ермака завершили царські воєводи. В 1598. р. они розбили військо Кучума і захопили в полон его рідню. Хан Кучум пробував утікати лодкою вниз по р. Оби, но в часі

утечі погиб від руки ногайців. Таким способом в сто літ по зверженю татарского ярма (1480)

37. Битва Ермака з Сибірскою Ордою.
(Картина В. И. Сурикова).

Москва завоювала не лиш Казанську і Астраханську, но також Сибірську Орду (1582). Полишилася еще тільки Кримська або Перекопська Орда.

**Перші зносини з Англією.
Роль Архангельська.**

Мимо величезних просторів Московська Русь за часів Івана IV. Грізно-

го не мала доступу до моря і була наскрізь континентальною державою. Біле море, котре перейшло під пановане московских володарів разом з новгородскою республікою, становит продовжене суші, бо оно замерзає значну часть року. Лиш літом всего три місяці в році відбувається плавба по тому морю. А мимо всего Біле море в тих часах мало для Москви велике значінє. Се було одиноке віконце, через котре московска держава мала свобідний вихід до західной Европи. Інтересно, що се віконце отворили перші англійці.

В 1553. р. виплили із устя р. Тамізи три кораблі, щоби через Ледовитий Океан дістатися до Китая. Два із них затонули по дорозі, а третій корабель під командою капітана Ричарда Ченслера щасливо причалив до устя північної Двини. Ченслер поїхав до Москви, де Іван IV. ласкаво прийняв заморского гостя і при тій нагоді надав англійским купцям право свобдної торгівлі на цілім просторі московской держави. Так були навязані перші торговельні зносини між Англією а Москвою. Для оживленя торгівлі Іван IV. в 1584. р. приказав побудовати при устью р. півн. Двини пристань і город Архангельск. Се було последнее діло царя, бо в тім самім році він помер.

Іван IV. Грізний в світі історії і народних пісень.

Царствованє Івана IV. Грізного припадає на ті часи, коли володарі західной Европи на розвалинах середновічного февдального устрою будували абсолютні монархії. Они руководилися теоретичними вказівками, які в тім напрямі давав сучасний теоретик абсолютизма Николай Маккіявел-

лі родом із Флоренції в своїм творі п. з. „Il. Principe“ (Князь). Дорогою насилія (штокгольмська різня 1520. р., вартоломейська ніч 1572. р. і т. д.) західно-європейські володарі досягнули свою ціль. З винятком Англії, де доперва протягом XVII. ст. парламент здобув права по тяжкій борбі з королями, і Польщі, де шляхта в XVI. ст. стала головним чинником політичного життя, во всіх інших державах абсолютизм став пануючою формою державного устрою.

На тлі сучасної європейської політики діяльність Івана IV. Грізного не була відокремлена. Глибоко пересвідчений про божеске походження царської влади, він старався зломити значне княжат-бояр. В тім напрямі діяльність його не була послідовна і в своїм висліді показала ся вредною для держави. Безпощадно караючи смертю поодиноких князей-бояр, Іван IV. рівночасно полишав при всіх правах цілу боярську верству і в її руки віддав половину держави під назвою земщини. Устанавляючи опричнину і насильно переселяючи людей із одной області в другу область, він ломив значне потомків удільних князей, но рівночасно економічно руйнував край. Треба памятати, що всі ті реформи переведилися в часі тяжкої війни Москви з польсько-литовскою і шведскою державою о пановане над Балтійским морем. Вислід був такий, що мимо великих жертв Івану IV. не удалося зломити сили боярської верстви і здобути для Москви доступа до Балтійского моря. Своім потомкам він полишав в спадщині обі невіршені проблеми.

Інтересно, що хотя в часі кровавой розправи з боярами Іван IV. не щадив також низших

верств населення, народ не осудив его жестокого правлення і в своїх піснях представив его мудрим володарем, другом народа і захитником слабих. В такім освітленю представляє грізного царя билина п. з. „Никитѣ Романовичу дано село Преображенское“. В многих сказаніях находимо оправданє і одобренє его суворих мїр як необхідних, бо „як не буде грозы на людей, они не будут слухати книг законних; як кїнь під чоловіком без узди, так царство під царем без грози“.

Прощаючи Івану IV. Грізному его жестокість, народ видвигнув із его царствованя три світлі моменти, а іменно коронацію на царя, завойованє Казани і Астрахани і викориненє „измѣнушки“ (зради), т. є. борбу с боярами — княжатами. В одній народній билині сам цар оцінив свою діяльність в слїдуючій спосіб:

Ужѣ какъ мнѣ то можно похвалиться,
Вывесть я порфиру изъ Царя-Града,
Взяль Казань — городъ и славу Астрахань,
Вывесть я туманъ изъ-за синя моря,
Вывесть я измѣнушку (зраду) изъ Нова-Города,
Вывесть я изо Пскова, изъ каменной Москвы“.

4. Мала Русь і єї релігійно-національне відродженє.

а) Історична роль львівського міщанства. Церквівнї братства.

Полонізація західно-руской аристократії. — Занепад православної церкви а відродженє католицизма. Першій проблєск нового житя. Острожска Академія. — Галицке міщанство і его правне положенє. — Львів-

ске Успенске братство і його організація. — Культурно-просвітительна діяльність Львівської Ставропігії — Борба аристократичного і демократичного напряму в православній церкві. — Берестейська унія і її наслідки.

Полонізація західно-русской аристократії. Тягар вікової війни, яка велася між Польщею а Московією, відчули не лиш оди-ниці, як кн. Єлена Івановна, но також ціле насе-ленє Малой Руси.

Опинившись по середині між самодержавною Московскою (Великою) Русью а Польскою шляхотскою республікою Мала Русь стала головним предметом їх політичних стремлень. Обі воюючі сторони розуміли добре, що гегемонію (перевагу) в східній Европі задержит лиш та держава, котра тревало опанує урожайні малорускі землі.

Очевидно, що при таких обставинах доля малоруского населеня була незавидна. Трагедію пережила в першу очередь західно-руска аристократія, в руках котрої находився провід в житю малоруского населеня. Хотя майже всі рускі землі, положені на захід від Дніпра, протягом XIV. ст. перейшли під панованє Литви, рускі князі і бояри сохранили власть в давних удільних княжествах і в межах литовской держави малоруске населене жило подібним житєм, як колись в кїевській добі. Зміна наступила доперва тоді, коли при кінци XIV. ст. Витовт зачав, а в 1470. р Казимир IV. Ягайлович закінчив діло централізації литовской держави повною ліквідацією кїевского княжества.

Відповідью на таку зміну політичного порядка був масовий перехід удільних литовско-

руських князей на сторону Москви. Повстанє кн. Мих. Глинського в 1508. р. було останньою пробою оборони удільного порядку в великим князівстві литовським. Очевидно, що Москва піддержувала західно-руську аристократію лиш в власнім своїм інтересі, уживаючи її як орудія в борбі з польсько-литовською державою. В дійсности она не могла стати доброю опорою для її класових інтересів, бо московські володарі також в своїй державі ломили удільний порядок, а в другій половині XVI. ст. Іван IV. Грізний зачав безпощадну борбу з княжатами-боярами.

Симпатії західно-руської аристократії опять звернулися в сторону Польщі, яка в противенстві до самодержавной Москви виковала у себе ліберальний устрій і за Жигмонта II. Августа зрівнала православних вельмож во всіх правах з католиками. Хотя потомки удільних князей, як кн. Острожські, Черторийські, Четвертинські, Вишневецькі, Сангушкі, Корецькі, Заславські і др., стратили давню власть, всетаки они заняли упривілейоване становище в державі. Володіючи великими земельними посілками, „князи и паны“ мали під своєю командою власні відділи війська, т. зв. „почти“, які висилали на війну під своєю родовою хоругвою, занимали висші державні уряди воєводів і каштелянів, підчинялися безпосередно суду в. князя і становили его прибічну раду. Очевидно, що они своїм могутим покровительством дальше окружали малоруске населенє і облегчали его незавидне положенє.

Сей стан змінився на переломі XVI. і XVII. ст., коли майже всі княжескі роди із-за своїх класових інтересів покинули грецькій обряд, а прийняв-

ши латинську віру, сполонізувалися і відпали від свого народу.

Занепад православної церкви а відроджене католицизма.

Паралельно (рівнобіжно) з національним відродженем верхів малоруського населення проявився сильний занепад православної церкви.

В цілій польсько-литовській державі від окрещення Литви (1387) пануючою була католицька віра. Католицькі єпископи засідали в сенаті мали вплив на хід державного життя, а самі підчинялися незалежному від світської влади римському папі. Православна церква була лиш терпима. На кождім кроці православні відчували своє понижене. Вони зустрічали перешкоди в будові своїх храмів і в городах могли відбувати свої релігійні практики лиш в означених кварталах, нпр. на Руській улиці во Львові. Висша православна ієрархія не лиш не мала доступа до сената, но сама була зависима від світської влади. Давний звичай, що православних єпископів вибирало духовенство разом з боярами і міщанами, стратив свою законну силу. Про вибір ківського митрополита і єпископів рішало виключно воля польського короля і литовського в. князя. Він вибирав кандидата на ківській митрополічій престолі по своїй волі роздавав опорожнені православні єпископські катедри. Роль царгородського патріярха, котрий сам був зависимий від турецького султана, зводилася до того, що він лиш формально благословив представленого кандидата на ківську митрополію. Так само ківській митрополит висвячував вибраних королем кандидатів на єпископські катедри. Над нижшим

духовенством право патроната мала шляхта. Таким способом ціла православна духовна ієрархія від царгородського патріарха і ківського митрополита до пресвітера була зависима від світської влади. Які були наслідки такого положення, про то говорить автор Палінодії, Захарій Копистенскій

38. Монах XVII, ст. (Із Музея Ставр. Інст. во Львові.)

ось так: „Дійшло то того, що єпископські і митрополічі столиці занимали недостойні люди, котрі приносили сором і гріх, не люди з монастирей, добре випробовані в безженнім або чернечім житю, но люди відірвані прямо від світского господарства або рілі або воєнного ремесла в нагороду за свої заслуги, притім неуки і великі простаки, неознакомлені з Святим Письмом... Святі престоли почули на собі не лиш двоєженців або троє-

женців, но й розпустників... Посвячені ними правителі представляли собою смітьє людське, бо пресвітерське достоїнство дійшло вже до такої зневаги, що займати его уважав порядний чоловік за сором... До священства горнулися самі голодні і неuki, так що не можна було пізнати, де частійше перебував пресвітер в корчмі чи церкві". Монах Іван Вишенській змалював в чорних красках також сучасне монаше жите. Архимандрити й ігумени, по єго словам, „з святих місць поробили собі хутори... они гроші для себе збирают, із доходів, даних богомольцям христовим, віно готовлят донькам, синів одягают, жінок украшают, карети ділают, ситих і одношерстних коней запрягают, а в монастирях чернечого чина не сохранияют, місто „бдѣнія, пѣснословія и молитвы“ собаки виют“...

В звязи з занепадом релігійного житя упала просвіта. Візантійско-руська культура, яка переважно служила інтересам церкви, по упадку Царгорода (1453) вдоволялася давним запасом ідей. Очевидно, що она була безсильна супротив латинско-польской культури, яка в XVI. ст. під впливом нових західно-європейских течій, т. є. гуманізма і реформації осягнула високий уровень розвитку. Висшою латинско-польскою культурою воодушевлялися в першу очередь верхи русской суспільности, поступенно відчужаючись і відпадаючи від свого народа.

Хотя з виступом М. Лютра в 1517. р. католицька церковь переживала також тяжкі часи, но в другій половині XVI. ст. она поборола тяжку внутрішню недугу, перевела організацію своїх сил і енергічно повела наступ против протестантизма

і православія. На тридентському соборі (1545—1563) вскріплено владу папи і переведено ряд реформ, під впливом котрих наступило відроджене католицької церкви. Велику роль в тім напрямі відіграв оснований в 1541. р. Орден єзуїтів.

Перша колегія єзуїтів на території Польщі повстала в західній Пруссії в г. Брунсбергу (1565). З часом они поселилися в ріжних частях польско-литовської держави, находячи благосклонну піддержку зі сторони короля Стефана Баторого і його наслідника Жигмонта III. Вази (1587—1632). Головним оружєм в руках єзуїтів була школа, проповідь і сповідь. Із всіх шкіл найкрасше була поставлена єзуїтська колегія в Вильні, яка в 1579. р. получила від короля Стефана Баторого титул і права Академії.

На противоположнім кінці, а іменно на території Галицької Русі заходами Софії Тарновської повстала в г. Ярославі славна єзуїтська школа, яка при кінці XVI. ст. числила около 600 учеників. В знаменито зорганізованих єзуїтських школах виховувалася не лиш католицька, но й православна молодь. Наслідки праці єзуїтів показалися незадовго. Сини найвизначніших руских православних родів, нпр. син кн. Василя-Константина Острожського, Януш, „піючи въ чужихъ стадницахъ воды наукъ иноязыческихъ вѣры своеи отпадали“ і переходили на католицизм.

В борбі з православієм важним оружєм єзуїтів була проповідь. В тім напрямі найбільшу славу здобули собі два єзуїти, а іменно Венедикт Герберст і Петро Скарга, які працювали на двох противоположних кінцях польско-литовської держави. Венедикт Герберст, член єзуїтської колегії

в г. Ярославі, розвивав діяльність на терені Галичини і Поділя з так великим успіхом, що єзуїти величали его „апостолом Руси“. Подібну діяльність розвинув на білоруских землях першій ректор виленської Академії, Петро Скарга. В 1577. р. він видав свої проповіді в окремій книзі п. з. „O jedności kościoła Bożego“, яку присвятив кн. Константину Острожському. Петро Скарга доказував, що греки „сильно надули“ рускій народ. Они дали єму свою віру, но не дали свого язика і веліли єму вдоволитися церковно-славянским язиком, щоби він ніколи не міг прийти до правдивого розуміння й науки. Два є тільки язики, на котрих по всему світу розповсюджена свята віра і наука; грецкій і латинскій. Лиш на тих двох язиках держится вся наука, а знанем славянського язика ніхто не може бути ученим. Тому одиноке спасеніє для православної церкви — підчинитися римському папі, бо тоді православні будут мати можність користати з благ науки і черпати з обильной керниці знаня.

Першій проблеск нового жия. Острожска Академія.

Єзуїти дали наглядний примір, як через просвіту і школи можна оживити релігійне жите. На ту дорогу вступили православні. Заходами кн. Василя-Константина Острожского (сина Константина Івановича † 1530) в 1580. р. повстала в Острозі „грецко-славянска“ або Острожска Академія. Учителями тої школи були визначні грецкі учені, ознакомлені з висшою західно-європейскою культурою, як Лукарис, а також рускі учені богослови, як Герасим Смотрицкій. В Острозі була основана

типографія (друкарня), де в 1581. р. була напечатана звісна Острожська Біблія.

Острог на Волині був важним огнищем культури так довго, як довго жив его меценат, кн. Константин К. Острожській († 1608). Син его, кн.

39 Кн. Василь Константин К. Острожській.
(Із Музея Ставр. Інститута во Львові).

Януш, по приміру многих аристократичних родів, покинув православіє і приняв католицьку віру. Руске населенє лишилося опіки своєї аристократії,

як се прямо зазначив Іван Вишенській в однім із своїх посланій: „На ваших панів руского рода, на синів человеческих не надійтеся... В них нема спасенія, они відступили від Бога живого і від віри в Него“...

Полишені власній долі низші суспільні верстви під угрозою національної смерти були приневолені видобути із себе відповідний запас моральної сили і найти такі організаційні форми, які забезпечили би їх свобідний розвиток. Такою формою організації народного життя на терені Малої Руси стали церковні братства і вільна козащина. Утворені переважно силами міщанства і селянства, они вже по своїй природі опиралися на демократичній основі, яка на довгі віки стала головною прикметою малоруского населеня.

Галицке міщанство і його правне положенє.

Почин до релігійно-національного відродженя Малої Руси на нових демократичних основах вийшов із Галичини. Ріжні причини зложилися на то, що між всіми малорускими землями Галицка Русь висунулася на першій план і в ділі національного відродженя відограла головну роль. Она найскорше (вже в половині XIV. ст.) перейшла під польске панованє, внаслідок чого найскорше, бо вже з кінцем XV. ст., там завершився процес колонізації висших верств населеня. Низші верстви населеня, а передовсім міщани, були приневолені самі думати про свою долю. Завдяки ліберальному устрою польської держави і т. зв. магдебурскому праву галицко-рускі міщани привикли до самостійной праці і, піднявши високо покинений боярами рускій стяг, спря-

мовали малоруске населенє на новий шлях історичного розвитку.

Хотя вже кн. Юрій II. в 1339. р. надав Сяноку магдебурске право, властива організація городского жита на території Галицкой Руси наступила доперва за Казимира III. Великого і династії Ягайлонів. Всі важнійші галицкі города вже в XV. ст. мали німецке право і становили для себе окрему замкнену цілість. Они були зорганізовані на

40. Львів. міщанин, Николай Красовскій. (Із Ставр. Муз. во Львові.)

взір г. Магдебурга (Саксонія) і г. Кульма (Хелмна) (Прусія), звідки пішла назва магдебурского і хелмінского права.

Всіми ділами города завідував вїт або бурмистр з виборною городскою управою. Він був також председателем городского суда, котрий скла-

дався із виборних судей, т. зв. лавників. Жителі міста займалися переважно торгівлею і промислом. Ремісники були зорганізовані в цехи, т. є. братства (*fraternitas*), до котрих належали майстри одного звання і одного релігійного культу. Вони вибирали старшого (*senior*) або т. зв. цехмістра і за совершені проступки судили своїх членів, назначаючи кару в виді оплати воском. В торжес-

41. Львів. міщанка, Анастазія Красовска. (Із Ставр. Музея во Львові.)

твенні празники цехи устроювали складкові братські пири, а в случаї смерті котрого ни будь свого члена брали участь в его похоронах.

Задачею цехів було не лиш утвердженє релігійной морали між членами, но також охорона данного ремесла. Коли в городі ремісники одного звання зорганізовалися в цех, ніхто поза цехом не міг займатися данним ремеслом. Цехова управа забороняла працювати в свята і поза означене

число годин, не приймала більшого числа учеників понад установлену норму і часто определяла ціну на товар, щоби в той спосіб не допустити до конкуренції і забезпечити інтереси своїх майстрів-продуцентів.

Під надзором цехів відбувалася наука данного ремесла. З початку майстер приймав хлопця лиш на пробу, а доперва тоді коли проба випала добре, зголошував его як ученика до цехової управи. Наука тревала даром кілька літ. Потім ученик складав означену оплату до цехової каси і ставав челядником, побираючи від майстра платню за свою працю. Доперва по якимсь часі ставав майстром і в тім характері міг самостійно виконувати своє ремесло.

Аж до XVII. ст. перше місце між галицькими городами займав Львів як „розсадник ремісників“ (*seminarium mechanicum*). Львівські золотники здобули собі так велику славу, що навіть польські королі і молдавські господарі замовляли у них золоті вироби. Доброю якістю визначалися також львівські шапки, які вивозилися на продаж у до Волощини і Туреччини.

Многі галицькі города єще в XV. ст. носили німецькій характер, бо польське правительство радо приймало чужинців, головно із Німеччини. З часом німецькі колоністи спольщилися і вскрипили польській елемент, якій завдяки тому досягнув перевагу над руским міщанством.

Руске міщанство як православне було ограничене в своїх правах. В деяких городах, як во Львові, Перемишли, Буску і т. д. рускі міщани не мали права займатися городських урядів і були призначені жити лиш в деяких кварталах города,

нпр. во Львові на Рускій улиці. Свої релігійні практики вони відбували лиш в межах означеного квартала, а поза тою чертою, нпр. через ринок не могли переходити торжественно „publice et in ignatu“ з Святими Дарами і засвіченими свічками.

42. Член Львів. Ставр. Братства Юрій Еліяшевич (1720)
(Із Ставр. Музея во Львові.)

Рускі міщани не могли торговати вином, варити напитки, продавати матерії на штуки і т. д., а крім того, мали утруднений доступ до цехів. Внаслідок обмеження прав в економічній області вони убожили і уступали місце чужинцям. Мимо тяжкого положення галицько-руське міщанство твердо сохрняло свою віру і грецькій обряд, а посередством церковних братств розвинуло широку культурно-просвітительну діяльність.

Львівське Успенське братство і його організація.

Сліди существованя церковних братств находимо в давних народних піснях-билинах. Билини оповідають, що при церкві св. Івана в Новгороді Вел. було купецке братство, котрого члени варили мід і пиво, а в храмовий

43. Член Львів. Ставроп. Братства, міщанин Палара
(Із Ставр. Музея во Львові).

празник устроювали „братчини“, т. є. складкові братські пири. Віск від вареного меду і все то, що полишилося по пирі, они віддавали бідним і на потреби церкви.

Найстарша історична вістка походить з 1439. р. і відноситься до львівського братства при церкви Успенія Пресв. Богородици. Організація его в многих точках нагадує міщанські цехи. Всіми ділами братства завідовала виборна старшина, а братській

суд судив винувних і назначував відповідні кари, найчастіше оплату воском. Члени братства мали обовязок старатися про світло і порядок в церкві, помагати собі взаємно і проводити тіло покійного братчика аж до могили. Для піддержання товариской звязи між членами відбувалися брат-

44. Рускій шляхтич, Тадей Дідушицкій.
(Із Ставр. Музея во Львові.)

скі пири, в котрих за відповідною оплатою могли принимати участь також посторонні люди, „хотечи меду братского напити и бесѣду братскую мѣти“. Они носили всенародний характер і довшій час становили важну задачу братства.

Діяльність Успенского братства значно ожилилася з моментом відновлення галицкого епископ-

ства во Львові. Вже від половини XV. ст. ківські митрополити самі управляли галицкою єпархією посредством своїх намісників. Они нарочно не висвячували галицких єпископів, боячись відновлення окремої галицкої митрополії. Така політика ківських митрополитів принесла погубні наслідки. Она викликала упадок релігійного життя в Галичкій Русі і довела до того, що управа галицкої єпархії перейшла в руки латинського духовенства. Грамотою з 1509. р. Жигмонт I. Старий відобрав ківському митрополиту право номінації намісника для галицкої єпархії і се право передав львівському латинському архієпископу. Коли галичкі крилошани не хотіли признати королівського розпорядження, архієпископ велів на поворогах вести їх із Крилоса коло Галича через Дністер в силую зломив їх опозицію „у поворозъ из Крылоса вожено и черес Днѣстръ праплевлано, принуждаючи ихъ у свою мощь“.

Православне галицке населенє болючо відчуло таке пониженє і незадовго здобулося на рішучій крок. „Якъ духовныи и шляхта и мѣщане, такъ все посполство отъ большихъ и до меньшихъ, земль Рускихъ и Подольскихъ всихъ закону греческого“ в 1520. р. на власну руку вибрало намісника галицкої єпархії в особі львівського міщанина Макарія Тучапского. Ківській митрополит поблагословив, а король затвердив вибраного волею народа кандидата на галичкій єпископській престол. Но справа еще не була вирішена. Покликуючись на привілей з 1509. р., львівській архієпископ рим. кат. обряди вніс протест против нарушеня его прав. Доперва коли православні подавали королевій Боні 200 волів, справа М. Ту-

45. Епітрахиль Дар волоського господаря Василя Люпула для Успен. Церкви во Львові.
(Із Ставр. Музея во Львові)

чапського приняла корисний оборот. Київській митрополит в 1539. р. висвятив єго з титулом: „єпископъ дворный зъ рамени преосвященнаго архієпископа, митрополита кїезскаго и галицкаго и всея Руси“. Новий єпископ Макарій Тучапскій осїв во Львові.

Відновленє галицкаго єпископства з осідком во Львові значно вскріпило сили православногo населєня. При діятельній піддержці сєго єпископа Успенске братство приступило до будови церкви. Давна церков Успенія Прєсв. Богородици, котра своїми початками сягала княжєских часів, згоріла в 1527. р., коли страшний пожар навістив г. Львів. Нова церков була побудована аж в 1559. р. переважно на средства молдавского господаря Александра Лопушанина, внаслідок чого она від того часу називаєтєся „волоскою“.

Заохочений приміром молдавского господаря, львівській богатий купец Давид Ома Русин постановив власним коштом побудова-

ти „кимвалицу“, т. є. звінницю при Успенськім храмі. На ту ціль він призначив велику на ті часи суму грошей (3.500 зл.) і поручив будову італійцю, родом із

46. Грек Константин Корнякт. (із Ставроп. Музея во Львові.)

говлі ви-
ном. Він
мав не
лиш дома во Львові, но також в окрес-
ности великі земельні посілости. Хотя
сам оженився з полькою Анною Ді-
душицкою, до кінця свого життя
(† 1603) полишився при православ-
ній вірі і як член Успенского братства
не жалував средств на нужди право-
славного населеня.

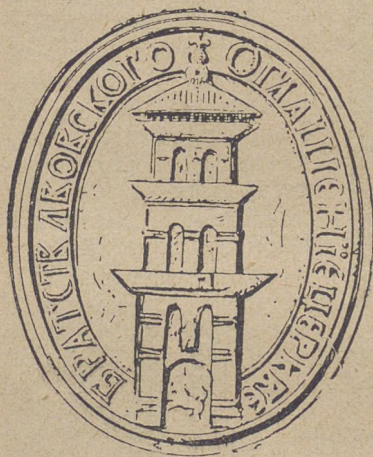
Швейцарії, Петру Кра-
совскому. Фундаменти
сеї звінниці, на жаль,
показалися слабими і
доведена до третого
поверха будова завали-
лася в 1570. р. Від ве-
ликого горя Давид Ру-
син помер, а єго місце
заняв новий меценат.
По упадку Константи-
нополя (1453. р.) во
Львові поселилися мно-
гі греки, які занимали-
ся торгівлею. Один із
них, іменем Константин
Корнякт, родом із ост-
рова Крита, розбогатів
на аренді королівського
цла і тор-

47. Корн. дім
во Львові.
(із З. У. Е.)

Заходами сего грека архитект Петро з Барбони побудовав коло Успенской церкви звінницю з тесаного каменя (1572—1578). Як видно із печати Ставропигійського братства з 1591. р., она складалася з 3 поверхів, прикрашених аркадами і кришею в виді трикутника. По пожарі в XVII. ст. архитект Петро Бебер на средства короля Яна С-

біського добудовав еще один поверх із цегли і прикрасив его 4 спіральними пірамідами. Вежу накриває бароковий шолом з крестом, під котрим находится півмісяц.

Побудована із масивного тесаного каменя і висока на 65 м. т. зв. Корняктівська вежа при волоскій церкви визначається небуденною красою. На вежі висит великий звін, іменем Кирил, котрий является рівнож тревалою памятною щедрости православного грека К. Корнякта.

48. Печать львівського Успенського грека К. Корнякта Братства з 1591. р.

Новий устав Успенского Братства і его значіне. В історичнім розвитку львівського Успенского братства в 1586. р. наступив перелом. В тім часі перебував во Львові антиохійській патріярх Іоаким, котрий дня 1. січня 1586. р. затвердив новий устав братства і спрямовав его діяльність на ширшу арену.

На основі нового устава, Успенске братство носило всенародний характер. Членом его міг бути „или мещанинъ, или предмещанинъ или посполитыхъ людей вшелякого стану, як тутешній такъ сторонній“. Братство не ограничалось лиш до львівського міщанства, но принимало в члени шляхту і „посполитыхъ людей вшелякого стану“ не тільки із г. Львова, но з цілого краю. Всі члени були обовязані платити річну членску вкладку в сумі 6 грошей до т. зв. „скринки братской“ (братской каси). Каса находилася в домі старшого брата, а ключ до неї мав молодшій брат. Організація братства була построена на демократичних принципах. Щорічно відбувалися загальні збори, котрі вибирали управу із 4 осіб „старшихъ четыре брата, поручаючи имъ все старшйшенство церковного братства“. Від вибору ніхто „безъ причины слушное“ не міг відказатися під угрозою кари (оплати воском). Виборна старшина була обовязана точно і совісно сповняти свої уряди, бо, як говорит устав, „проклять бо всякъ, творяй дѣла Господня съ небреженіемъ“. По році она представляла зв'т своєї діяльності. Братство мало свій власний „братскій“ суд.

Винovníк платив відповідну скількість воску або був приневолений „на звонницѣ сидѣти“, а за тяжкі провини підлягав карі відлученя від церкви, про що прилюдно оповіщав ціле населене священник Успенского храма. Інтересно, що по уставу кара для старших братів була далеко тяжша, як для молодших. „Маєть быти старший двоюко трюко каран, болшого бо томленія достоин чести ради“. Остро карали також тих членів, котрі вносили тайни із братских засіданій. „Вшелякая справа братская не маєть быти выношена далей от порога дому братского, а на кого бы досвѣдчено двѣма, маєть быти каранъ сѣдѣніемъ и безмѣномъ воску“.

Устав з 1586. р. задержав сходини членів, придаючи їм инший характер. Если давнійше сходини відбувалися в часі братских пирів, то тепер члени братства сходилися „не во п'янство, но во славу Божію“.

В часі сходин они читали книги Старого і Нового Завіта, співали псалми і духовні пісні, а відносячись до себе з любовью і честью, промишляли „добрая предѣ Богомъ и челоувѣкы“. Сходини відбувалися обовязково раз на місяц „за обсыланіемъ знамене братского“, а в разі потреби частійше.

„Промышляюще добрая предѣ Богомъ и челоувѣкы“, братчики мали обовязок в першу очередь помагати собі взаімно радою і грішми. За уділену позичку не вільно було брати високих процентів „не мають отъ них лихвити“. Если котрий нибудь член братства попав в крайну нужду, братчики „мають ему помагати братскими п'нязми и в немочи приизрати“. Помершого брата всі

члени з свічками в руках відпроваджували аж до могили, а священник Успенської церкви кожного року відправляв дві Служби Божі, із котрих одна була „за здоровня“, а друга „пам'ятная“ (заупокойна) „за все братство“, т.є. за всіх членів братства і їх рідню.

Успенське Братство дбало не лиш про матеріальне забезпечене, но також моральне усвершенствозане своїх членів. Всі братчики повинні

Царгородський патріарх Ієремія в 1568 г.

49. Царгородський патріарх Ієремія.

вистерігатися „слова непотребны корчемны“, п'янства, лиходійства і т. д. Братство мало право надзора над моралью цілого руского населеня, не виключаючи низшого і висшого духовенства. Всіх світських і духовних людей, котрі жили „не по закону“, оно мало обовязок „упмянути словомъ или писанемъ обсылати, а коли се не помогло, повідомити духовну власть“. „Еслиби навіть сам епис-

коп сопротивлявся „закону истиннѣ“, братство мало право вивести єму послух „таковому єпископу сопротивитися всѣмъ якъ врагу истинны“.

Антіохійській патріярх Іоаким не лиш надав львівському Успенському Братству широкі права, но признав єго „старѣйшинство“ і підчинив єму всі інші братства.

Подібне становище заняв царгородській патріярх Єремія. Він затвердив новий устав братства (1587) і грамотою в 1593. р. признав церкви Успенія Пресв. Богородици титул і привілей Ставропиги, т. є. право водрузити патріяршій крест на храмі (*σταυρός* = крест, *πυρρυν* = водрузити) як знамя независимости братства і єго церкви від місцевих духовних властей. Ставропигія безпосередно підчинялася царгородському патріярху. „Вольно имъ — говорит патр. Єремія — водрузити крестъ изъ внутрь и изъ внѣ въ четырехъ частяхъ храма для засвидѣтельствования самой вещи, яко божественный св. храмъ Успенія Пресв. Богородицы возведенъ въ нашу патріяршу Ставропигію“.

Заходами кн. Константина К. Острожского король Жигмонт III. Ваза в 1592. р. потвердив всі права і привілей львівського Успенського братства, на якого долю випала важна історична задача релігійно-національного відродження малоруского населеня.

**Культурно-просвітельна
діяльність
львівской Ставропиги.**

По переведеню реорганізації львівске Успенске братство розвинуло широку культурну

діяльність, яка своїм розмахом і результатами навіть тепер викликає подив. Тривалим пам'ятником з тих часів являється величава церква Успенія Пресв. Богородици.

а) **Волоска церков.** Коли побудована заходами молдавського господаря Ал. Лопушанина т. зв. волоска церков пала оп'ять жертвою пожара (1571), будовою єї занялося Успенске братство. Будова тревала повних 40 літ (1591—1631). За той час відправлялися богослуженя в т. зв. Трехсвятительській часовні (каплиці),

50. Трехсвятительська Часовня (каплиця) во Львові яку в 1591. р. посвятив кїевській митр. Мих. Рагоза. Як виглядала ся часовня, близше незвісно.

Нинішній вид она получила доперва в 1671. р., коли була відновлена заходами багатого грека родом із Янини, Алексія Палапана.

На будову Успенской церкви жертвовали не лиш місцеві рускі і грецкі меценати, як К. Корнякт і др., но ктиторами сего храма стали володарі тодішнього православного світа, як московській цар, Федор Іванович (син Івана IV. Грізного), молдавські господарі, як Єремія і Симеон Могила, Мирон Бернавській Могила і т. д. Всіми роботами кермував італійській архитект „славетный панъ Павель Римлянинъ“ (Paulus Romanus, murator Italus).

Построєний цілий із тесаного каменя, Успенській храм спочиває на високім цоколі (мурована

51. Успенска (волоска) церков во Львові.

підстава). Пілястри ділят стіни его і абсиду (заокруглене) на три поля. Під самою кришею вздовж цілого храма біжит каменний фриз з прекрасними релєфами (плоскорізба), яких зміст відноситься до Старого і Нового Завіта. Церков накривають три копули. Двер, яка веде з Руской улици, побудо-

вана в ренесансовім стилі. В горі красується висічений із каменя трираменний патріяршій крест, над котрим поміщена грецка надпись: „εἰσελθετε εἰς τὰς πύλας αὐτοῦ ἐν ἰσομολογήσει“ (ввійдіте во врата его въ единомыслі).

Церков складається із 3 частей: притвора або бабинця, корабля і абсиди. По середині корабля стоять 4 колонни, звязані в горі острыми готицкими луками, на котрих опирається середня копула. Внутрі копули знаходяться 4 позолочені герби з відповідними написами в честь царя Федора Івановича, Єремії і Симеона Могили, Мирона Бернавского Могили і польского короля Жигмонта III. Вази, за царствования котрого була викінчена будова.

Разом з Корняківською вежею і Трехсвятительскою часовнею Волоска церков у Львові вважається прекрасним твором іскуства, в яким давна руска архітектура з'єдналась з західно-европейским будівництвом в одну гармонійну цілість.

**б) Перша братска типографія во Львові.
Судьба Івана Федорова.**

Другим важним ділом Успенского братства було основане першої во Львові типографії (друкарні). В тім напрямі неоцінені заслуги положив першій книгопечатник, емігрант із Москви, Іван Федоров.

Обжаловані в єреси, два московські „друкарі“ Іван Федоров і Петро Мстиславец в 1567. р. схопилися на території польско-литовской держави і завдяки покровительству литовско-русского магната, Григорія Ходкевича, продовжували свою діяльність. Недалеко Вильна, в с. Заблудові они основали типографію і в 1569. р. напечатали „Євангеліе учительное“, а в 1570. р. „Псалтырь съ Ча-

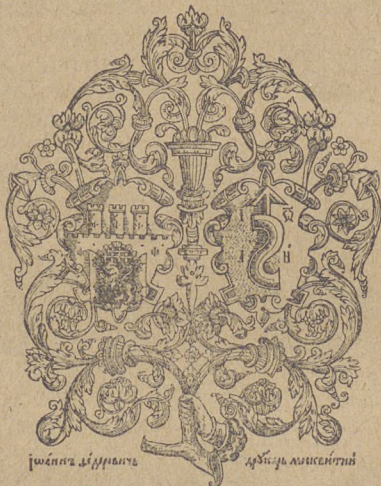
53. Надгробний камень Івана Федорова.

При помочи львівського єпископа Гедеона Ба-

іоан, а під гербом надпись: „Іоаннь Феодоровичъ друкарь москвитин“ (іл. 54).

Судьба хотіла, що по довгих скитанях Іван Федоров перевів послідні роки свого життя во Львові і тут в крайній нужді помер в 1583. р., похоронений на кладбищі Ставропигійского братства при Святооуфрієвскім монастирі. На надгробнім камені находится герб Івана Федорова з надписью: „(Іоаннь Феодоро)вичъ друкарь москвитинъ, который своемъ тщаніемъ друкованіе занедбалое обновиль, представися въ Львовѣ 4 фег декабрия“... На середині каменя поміщені слова: „Оупокоснія .. въскресенія з мертвыхъ чаю. Друкарь книгъ предъ тымъ не виданыхъ“.

лабана Успенске братство викупило з рук жидів типографію Іоана Федорова, яка являється найстаршою типографією во Львові і при Ставропігії сохранилася від 1586. р. аж по нинішній день.

54. З'єдинений герб Львова і герб печатника.

в) Львівська братська школа. В тім самім році, т. є. 1586. була основана во Львові „греко-славянська“ школа. Она була найбільшою гордістю львівської Ставропігії. По уставу, якій уложив управитель і учитель грецького язика, Арсеній, братська школа була доступна для дітей „всякого стану, убогихъ за прости Богъ (даром), а богатыхъ заровнымъ даткомъ“.

В школі пановав демократичний дух. Даскал (учитель), котрий мав право тілесно карати всіх дітей за непослух „не тирански, но учителски“, в класі розміщував учеників не по їх багатству і походженню, но по їх успіхам в науці.

Грамотою з 1592. р. король Жигионт III. затвердив сю „школу свобідних наук“ (schola pro tractandis liberalibus artibus), в якій учили не лиш славянського і грецького, но також латинського язика. „Спудеї“ (ученики) львівської братської школи по вказівкам Арсенія і других даскалів (учителів) уложили грецько-славянську граматику, котра була напечатана в братській типографії в 1591. р. п. з. „*Αδελφότης*. Грамматика доброголаволивого еллино-словенського язика“.

Виховуючи молодіж в релігійнім дусі і подаючи їй знанє не лиш церковно-славянського, но також грецького і латинського язика, львівська братська школа охоронила руску молодіж від денационалізації, яка грозила від єзуїтських шкіл.

Борба аристократичного і демократичного напрямів в православній церкві.

По приміру і під проводом львівської Ставропігії повставали церковні братства не лиш в більших городах, як в Києві, Мо-

ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ.
ΓΡΑΜΜΑ-
ΤΙΚΑ ΔΟΒΡΟΓΛΟ-
ΔΗΒΑΤΟ ΕΛΛΗΝΟΣΛΑΒΕΝ.
ΠΡΟΣ ΤΙΣΙΝ. ΣΤΑΥΡΟΠΙΓΗΣ
ΠΟΛΕΩΣ ΤΗΣ ΛΕΒΩΝ.

Κηρυχθέντι ἀποστολικῶν
Γραμμάτων ῥόθῳ.

ΒΟΛΩΒΩ.

Βασιλεῖος Συναίου, Ρώμης,
ΑΦ 14.

гилеві, Вильні, но також в малих місточках, як в Рогатині, Гологорах і т.д. Покривши густою сіттю майже цілу територію литовско-польської держави, они причинилися до оживлення релігійного духа і в історії православної церкви відіграли таку роль, як єзуїти в історії римокатолицької церкви.

56. Львівський єпископ, Гедеон Балабан.
(Із Ставроп. Музея во Львові)

Висша духовна ієрархія, яка до тепер привикла, руководити цілим життям православної церкви, не могла помиритися з широкою компетенцією і демократичним духом церковних братств. Конфлікт був неминучий. В лоні православної церкви вибухла завзята боротьба. Львівський

єпископ, Гедеон Балабан, чоловік жезлізнои воли і воодушевлений думкою про добро православної церкви, був огірчений тим фактом, що в повірєній єму єпархії повстала независима від него інституція, львівска Ставропигія, якої члени „посполитые люди“ получили право критики і контролю не лиш мірян, но й цілого духовенства з пископами на чолі. На кождім кроці він поборював львівске Ставропигійске братство. В часі своєго побуту в м. Гологорах Гедеон Балабан ганьбив тамошних міщан за то, що вписалися до „єритического“ братства, а коли деякі із них хотіли поговорити з ним в справах віри, прогнав їх батогом. Він говорив: „що я маю учити тебе, хлопе, коли ти доперва з гною виліз і в гною учився до сєго часу. Що ти маш до письма?“

Між єп. Гедеоном Балабаном, а львівскою Ставропигією розгорілася борба. Єпископ проголосив братчиків єретиками і на ціле братство кинув анатему (проклятіє). Приїзд царгородского патріярха Ієремії (1589) не тільки не усунув, но збільшив фермент в православної церкви. Патріярх явно станув по стороні братства і усунув єп. Гедеона. Він скинув кївского митрополита Онисифора Дівочку як двоєженця і на єго місци висвятив ігумена Вознесенского монастиря в Мінску, Михаїла Рагозу. Рівночасно для контролю митрополита патріярх назначив луцкого єпископа Вол. Терлецкого екзархом.

Новий кївській митрополит окружив опікою львівску Ставропигію і при тій нагоді відновив давні претенсії до львівской єпархії. Конфлікт поглубився. Всі стараня видних представителей православного світа, як кн. Конст. Острожского, грека

Конст. Корнякта, молдавской воеводини Марії і др., щоби помирити обі сторони, не осягнули цілі. Еп. Гедеон Балабан поставив все на одну карту, щоби тільки знищити „dyabelskie bractwo“.

Він вязнив священників Успенской церкви, оружною силою займав Ставропігійській монастир св. Онуфрія во Львові, а коли ківській митрополит Мих. Рагоза в 1594 р. за непослух лишив его єпископского престола, дальше самовільно сповняв свої функції і просив короля Жигмонта III. о присланє комісарів для розслідження его спора з Ставропігією. Рівночасно братські священники не слухали єпископа і мимо анатеми відправляли Службу Божу.

До увеличеня хаоса причинився також патріарх, котрий видавав противорічеві розпорядження, раз стоячи по стороні братства то знова беручи в оборону єпископа. В огни борби упав авторитет висшой ієрархії, не виключаючи самого патріарха. Серед таких невідрадних обставин ігумен дубенского монастиря Авин в 1588. р. писав ось так: „нашого живота конецъ приходить, уже секира при корени древа лежить а нашъ вѣкъ кончается“.

Берестейска унія і єї наслідки.

Серед загального хаоса народилась думка про закінченє церковной унії з Римом. Еп. Гедеон Балабан, якого авторитет найбільше був підірваний розпорядженнями патріарха, першій звернувся до латинского львівского архієпископа, щоби визволив православних владик з неволі царгородских патріархів. Ідея церковной унії укріплялася серед сучасного руского населе-

ня, як свідчить про то письмо Успенского львівського братства з 1592. р. до патр. Ієремії: „Люди же всі єдиногласно вопіюще глаголють: яко аще не устроится церковно развращеніє, въ конецъ разыдемся во отступленіи римскаго послушанія и въ покой безмятежно пребудемъ“. Навіть кн. Константи́н К. Острожскій склонявся до унії, но він був глибоко пересвідчений, що так велике діло може перевести виключно вселенскій собор.

Думка про необхідність заключеня церковной унії охопила в першу очередь висшу ієрархію. В тім дусі впливали на єпископів не лиш єзуїти, но й польське правительство по політичним мотивам, бо в 1589. р. в Москві повстав независимий патріярхат. Під проводом митр. Мих. Рагози в 1595. р. відбувся в Берестю над Бугом єпископскій синод, котрий рішив підчинити руску православному церков в межах польско-литовской держави римскому папі і в тій справі вислав до Риму двох уповномочених єпископів: луцкого Волод. Терлецкого і володимирского Іпатія Потія. Оба єпископи приїхали до Риму, на торжественнім засіданю дня 23. грудня 1595. р. в імени всіх владик зложили папі присягу вірности і підписали акт унії з застереженєм всіх прав грецкой церкви. На памятку сего історичного момента папа Климентій VIII. приказав вибити медаль з написью: „Ruthenis receptis“ („по причині принята русинів на лонно католицкой церкви“).

Но серед руского населеня не була підготовлена почва для церковной унії. „Началникъ въ православію“, кн. К. Острожскій окремою грамотою візвав населенє, щоби сопротивилося владикам, бо они „потаємне согласившися с собою“,

відступили від православної церкви. Коли для проголошення унії на день 6. жовтня 1596. р. був скликаний собор до Берестя, православні зорганізували опозицію. Уповноважені шляхти і міщанства получили інструкції такого змісту, що лиш вселенській собор з участю патріархів і всеї восточної церкви має право заключити унію, що самовільне рішене владик є неважне і тому они як відступники віри стратили свої єпископські престоли. Львівска Ставропигія дала своїм уповноваженим приказ, „абы во всемъ церковномъ преданни восточныя вселенския церкве крѣпко и неподвижно стояти“.

На просьбу кн. К. Острожского приїхав протосинкел патріаршого престоло, Никифор, щоби на соборі покликати владик перед свій суд. Для охорони его особи і других грецких достойників кн. К. Острожській і его син Александр стягнули до Берестя значні відділи війська. На сторону православних, кромі архимандритів, ігуменів, світского духовенства і мірян, перейшли два єпископи: перемискій Михаїл Копистенській і львівській Гедеон Балабан. Они заявили, що на акті унії їх підписи поміщено без їх відома.

Уніятські владики разом з митр. Мих. Рагозою явилися в Берестю в супроводі католицких достойників і єзуїтів, між котрими находився Петро Скарга. Обі сторони зорганізувалися віддільно. Коли на трикратний призив уніятські владики не станули перед православним собором, протосинкел Никифор станув на підвисшеню і, держачи крест в одній руці, а євангеліє в другій руці, як патріяршій екзарх проголосив на них анатему і лишив їх єпископской власти.

Уніятській собор зачав свою працю 8. жовтня 1596. р. Він кинув анатему на православних єпископів: Гедеона Балабана і Мих. Копистенского та торжественно проголосив унію. Співаючи „Слава во вышнихъ“, уніятські і католицькі духовні обмінялися поцілуєм і з собора перейшли в ризах до латинського костела, де відспівали: „Te Deum“ (Тебе Бога хвалим).

В Берестю над Бугом в 1596. р. довершився історичний факт, котрий мав необчислимі наслідки для руского народа і польско-литовской держави.

Мала Русь під релігійним оглядом поділилася на два ворожі табори: уніятів і православних, між котрими зачалася не лиш оживлена літературна полеміка, но також оружна братоубійствена борба. По стороні уніятів стояв король Жигмонт III. Ваза. Обстоюючи ту тезу, що лиш уніятській берестейській собор є важний, від 1596. р. він признавав лиш уніятску церков як законну і всі опорожнені становища надавав виключно уніатам. Православний табор, до якого належав весь загал з 2 владиками і цілим майже низшим духовенством, опинився в дуже тяжкім положеню. Він не міг числити на ніяку поміч, бо твердиня православія, Москва сама находилася накануне великого внутрішнього потрясеня, звісного в історії під назвою „Смутное время“. Одиноким лучем надії для православних була козаччина.

б) Козаччина, єї повстанє і розвиток.

Причини і наслідки закріпощеня селян. — Кримска Орда і єї розбищакій характер. — Козацкі пісні

або „т. зв. невольницькі псалми. — Способи оборони границь. — Козаччина як побутове явище. — Основане Запорозької Січі. — Народні пісні про кн. Д. Вишневецького - Байду. — Богдан Ружинський і Іван Підкова. — Організація запорозьких козаків. — Баторієва реформа і її вплив на розвиток козацької верстви. — Перші козацькі повстання і їх характер. — Лубенській розгром козаччини.

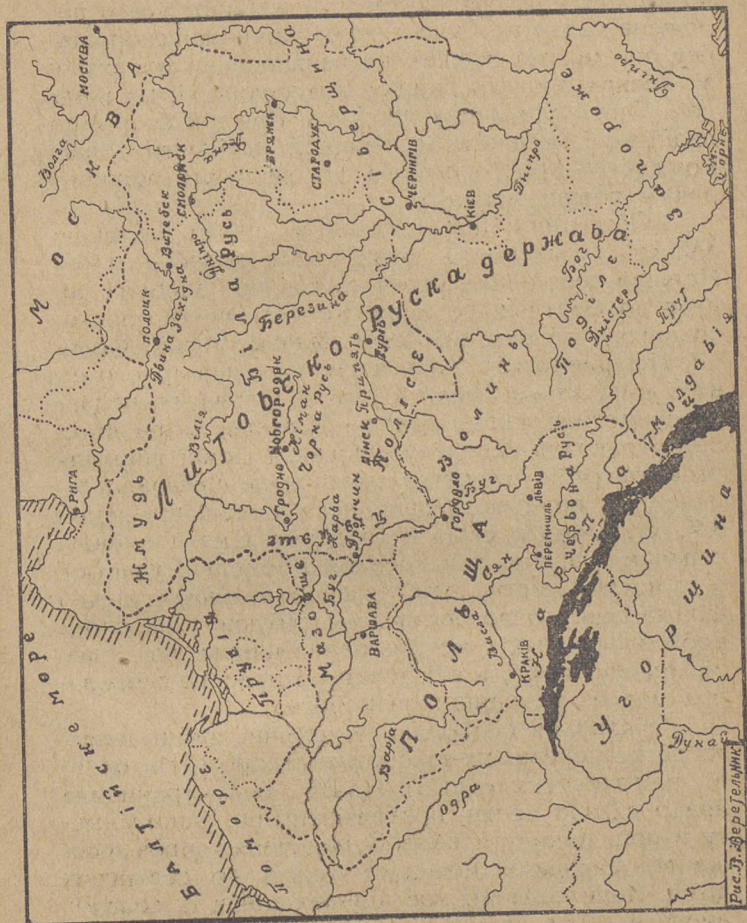
**Причини і наслідки
закріпощення селян.**

Головними чинниками, які причинилися до розвитку козащини, були невідрадли соціально-економічні відносини малоруського населення і недостаточне забезпечення його перед частими нападами Кримської Орди.

По заключенню люблинської унії в 1569. р. опинилися під безпосереднім польським пануванням майже всі західно-руські землі з виїмком Білої Русі і Поліся. Вони творили слідувачі воевідства: 1) руське (Галичина), 2) белзьке з холмською землею, 3) подільське зі столицею Камінцем (західне Поділля), 4) брацлавське (східне Поділля), 5) підляшське, 6) волинське, 7) київське і 8) чернігівське (від 1635. р.).

На чолі кожного воевідства стояв воєвода і каштелян, котрі в характері представителів вельмож засідали в сенаті. Дрібна шляхта відбувала соймки і вибирала своїх послів до сойму.

Найважливішим наслідком люблинської унії для малоруського населення було те, що з 1569. р. оно попало в водоворот польської політики і безпосередньо відчувало всі соціально-економічні зміни, які на переломі XV. і XVI ст. зайшли в польській державі. В Польщі вже від давна земля належала лиш

57. Карта польско-литовской державы з XVI ст.

до короля, шляхти і духовенства. Мимо всего положене селян не було тяжке. Занимаючи королівську або шляхотську землю, селяни були обов'язані за аренду платити данину худобою, скірою і медом. Вони мали личну свободу. Кождий із них по своїй волі міг вийти із панської посілости в часі Різдва Христового під умовою, що полишит двір в повнім порядку.

Обставини погіршилися в другій половині XV. ст., коли по 13-літній війні (1454 — 1466) Польща заволоділа устем р. Висли і здобула доступ до Балтійського моря. Користаючи із морського шляху, поляки вивозили збіжжя до Англії, Франції, Нідерландів і Іспанії. Внаслідок надмірного вивозу ціна збіжжя пішла в гору і різна господарка приносила великі доходи. Шляхта, котра дотепер управляла невелику кількість землі лиш для своєї потреби, а велику частку землі віддавала селянам за оплатою відповідного чинша, при кінці XV. ст. змінила свою господарку. Она полишила селянам в аренді лиш невеликі земельні частки, а із прочої частки землі заводила власні великі фільварочні господарства. Потрібуючи дешевого робітника, шляхта не требовала чинша від селян за аренду землі, но безплатної праці на своїх ланах або т. зв. панщиной роботи.

Відповідні соціально-економічні зміни шляхта легко перевела в законодавній дорозі. На основі пьотрковських статутів (1496) она ограничила право вихода селян, позволяючи лиш одному кмєту в році покинути село. Ограничення в справі вільного вихода відносилися також до селянських дітей. Коли селянин мав кількох синів, із села міг вийти в город на науку або до ремесла лиш один

син за письменним дозволом пана, а всі інші лишалися на господарстві. Синам - одинакам забронено покидати село. Без дозволу пана селянин не міг женитися, а за совершені проступки підчинявся панському суду, від якого не було апеляції. Таким способом при кінці XV. ст. селяни і їх діти стратили можливість розпорятися своєю особою, а приковані до рілі (glebae adscripti) стали панськими кріпаками.

Паралельно з органіченем личной свободи селянина йшов процес его економічного закріпощення. Торунській сойм в 1519. р. постановив, що всі селяни в королівских чи шляхотских посілостях від занятого ними одного лана були обов'язані безплатно працювати найменше один день в неділю в користь пана. Сойм в Бидгощі в 1520. р. розширив сю постанову також на духовні посілости. Постановами торунського (1519) і бидгоского (1520) сойма була введена панщина на цілій території польської держави. З початку она виносила 1 день на тиждень, а потім протягом XVI. ст. в середнім 3 дни. Були случаї, що в деяких околицях мужик майже цілий тиждень безплатно працював на ланах своего пана. Очевидно, що серед таких обставин селянин-кріпак при кожній нагоді старався утечи туди, де не могла досягнути его рука пана. Таким убіжищем для него стали „Дикі поля“, які повстали внаслідок безнастанних нападів Кримської Орди.

**Кримска Орда і її роз-
бишачій характер.** Аж до другої полови-
ни XV. ст. Крим був для
Руси важним огнищем
культури. Він був осідком грецких, а потім іта-

лійських колоній. Грецькі колонії закінчили свою історичну роль з початком XIII. ст. в часі упадка візантійської імперії (1204). Сей момент використали італійські города, як Венеція і Генуа, захопили в свої руки торгівлю на Чорнім морю і, мимо відбудови візантійської імперії під управою Палеологів (1261), здобуту перевагу задержали на повні два століття. Між італійськими городами головну роль відгравала Генуа. Она опановала всі важніші торговельні шляхи, котрі через Крим йшли в сторону Каспійського моря, до Персії, Туркестана і Китая. З торгівлі она черпала великі доходи. Осередком генуенської торгівлі була Кафа, положена на полудневім побережжю кримського півострова.

Такі відносини панували аж до повстання окремої Кримської Орди.

В північній степовій часті Крима вже в XIII. ст. осіла часть Золотої Орди, яка була висунена найдальше на Захід. Она находилася під управою окремих татарських намісників. Один із них, Хаджи-Гирей з поміччю Казимира IV. Ягайловича в половині XV. ст. визволився з під власті хана Золотої Орди, а заволодівши майже цілим Кримом з виїмком г. Кафи, завдав смертоносний удар італійській торгівлі. Основатель Кримської Орди полишив кількох синів, які по его смерті вели між собою завзяту борбу о власть. Побідителем вийшов Менглі-Гирей. Коли в 1475. р. турки здобули Кафу, Менглі-Гирей заключив з султаном союз, а признавши его в 1479. р. своїм зверхником, обов'язався на кождий его призив приимати участь в турецьких воєнних походах.

Так при кінці XV. ст. повсталa мoгуча Крим-

ска Орда. Давнійшій культурний Крим замінився на осідок розбищацкой шайки, яка аж до 1783. р. жила виключно нападами на землі польско-литовської і московської держави та стала правдивим нещастем для малоруского населеня.

Відрізаний від суші глибоким і довгим на 7 km ровом, а з півночі прикритий безлюдними степами, Крим представляв собою нездобуту кріпость. Забезпечені перед нападом ворога, кримські татари майже кожного року устроювали наїзд на сусідні краї. В часі воєнного похода росли їх сили, бо по дорозі приставали до них тисячі татар, котрі жили в чорноморських і каспійських степах. Як кочевники они добре знали степові дороги. Скриваючись в балках і тихо та незамітно посуваючись вододілами на своїх виносливих конях, они являлися неожидано в межах польско-литовської або московської держави. В даний край они врізувалися глибоко на 100 km, а потім завертали назад широкою полозою, зметаючи буквально все, що зустріли по дорозі. Головною добичею татар були невольники, котрих щорічно привозили на Крим. Один єврей, котрий сидів у воріт Перекопу і бачив безчисленні ряди нещасних полонених, серіозно питався, чи в Литві, Польщі й Москві полишилося еще яке ни будь населенє. Головним ринком торговлі живим людским товаром була Кафа. Там продавали невольників до Константинополя, Малої Азії, Африки і т. д.

Козацкі пісні або т. зв. невольницькі псалми. Про тяжку долю невольників прекрасно оповідають козацкі думи. Авторами тих пісень були правдоподібно самі коза-

ки, бо як се видно із старинних картин, представляючих козаків з кобзою-бандурою в руках, пісня була нерозлучною товаришкою їх життя. Хотя всі ті пісні походять переважно з XVI. і XVII. ст., они не погибли завдяки професіональним співакам-кобзарям, котрі устно переносили їх з покоління на покоління. Між кобзарями, котрі жили в XIX. ст., найбільше звісні є Архип Никоненко і Остап Вересай.

58. Козак Мамай
(Із Заг. Ук. Енци.)

Замітна річ, що самі кобзарі називали свої пісні „козацькими“ або „рицарськими піснями“ або „невольницькими псалмами“. Нині загально прийнятий термін „дума“ впровадив доперва М. Максимович, котрий видав „Малоросійськія пѣсни“, Москва 1827. р. Козацькі пісні або думи оповідають про борбу з степовиками і по своєму змісту являються продовженем билин з княжеской доби з тою лиш ріжницею, що місце билинних богатирів заняли козаки.

Із козацьких пісень найстарші є т. зв. невольницькі думи. (Плач невольника, плач невольників, утеча братів із Азова, Маруся Богуславка і т. д.). Они вирізняються своїм епічно-ліричним характером і представляють пасивну роль козаків-страдальців.

„У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали.
У гору руку підіймали, кайданами забряжжали,
Господа милосердного прохали та благали“..

59. Кобзар Остап Вересай (із Заг. Укр. Енци.

Они проклинали „турецку землю“, яка на-
сильно розлучила їх з ріднею.

„Ти земле турецка, віро бусурманска,
Ти розлуку християнска.
Не одного ти розлучила з отцем, з матерью,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною.

Одинокою мечтою бідних невольників було визволитися від татарского і турецкого ярма, щоби побачити свої родимі, християнські сторони.

Визволь, Боже, бідного невольника
На Святорускій берег,
На край веселий,
Меж народ хрещений!

Незавидна була також доля руских дівчат. Вони наповняли турецкі гареми і не одна із них

...потурчилась, побусурманилась,
Для роскоші турецкой,
Для лакомства нещасного“!

Деякі із полонених руских дівчат ставали жінками не лиш турецких пашів, но також султанів, як нпр. попівна із окресности Рогатина, Роксоляна, котра була женою могучого султана Солимана (1520—1566) і на его дворі відгравала важну роль. Народні думи оповідають про дочку священника із м. Богуслава, „Марусю, попівну Богуславку“, котра „потурчилась“, но в своїм серци сохранила любов до рідной землі і помагала бідним невольникам. В козацких думах находимо також тверді характери, котрі предпочитали смерть і убожество, чим роскошне, но соромне жите. Потурчена донька манила свою матір матеріяльними богатствами, но получила тверду і достойну відповідь.

„Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати.

Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати,
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загибати!

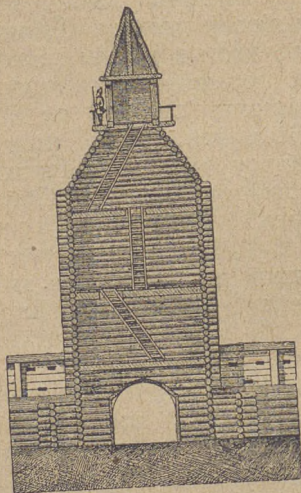
**Способи оборони
гранниць.**

Під впливом постійних нападів кримських татар руске населене покинуло багаті пограничні землі і утікало в лісову полосу. Великі простори між Києвом і Брацлавом опустіли і замінилися в „дикі поля“. Рідке населене полишилося лиш в окресности пограничних замків, як Канева, Корсуня, Черкас і Брацлава. „Дикі поля“ становили нейтральну полосу між литовскою, а від 1569. р. польською державою і кримским ханством. Київщина, котра колись була головним середком і ядром Руси, в XVI. ст. найшлася „у краю“ польско-литовскої держави, т. є. там де кінчився „святорускій берег“ і зачиналося царство Кримскої Орди. По тій причині Київщина в XVI. ст. стала називатися Україною.

Оборона гранниць перед кримськими татарами була важною задачею московского і польско-литовского правительства. Московске правительство висилало на гранницю численні сторожі, зложені по 2—4 їздців, котрі із вершка степових дерев оглядали степ і повідомляли про кожний рух кочевиків. Кто без дозволу і самовільно зійшов з становища, по московским законам карався смертю.

Для оборони перед татарами постав вздовж гранниць московскої держави ряд городів і острогів, окружених ровами і валами. На весну кожного року йшла 65 тисячна армія над горішній біг р. Оки і готова до бою стояла там аж до глибокої осені. Тягар оборони малоруских земель пе-

ред нападами Кримської Орди несли Литва, а від люблінської унії 1569. р. Польща. Із-за фінансових труднощій оборона, на жаль, не була достатньо з'організована. Хоча Кримська Орда спустошила польсько-литовські і московські землі, обидві держави з причини свого вікового антагонізму не тільки не здобулися на спільну акцію против кочевиків, но ще заохочували татар до нападів.

Серед таких обставин положене малоруского населення було страшне. Ради свого спасення, оно було приневолене покинути плач та стони і видобути із себе реальну силу для борби з дикими степовиками. Сю задачу сповнила козаччина.

Козаччина як побутове явище. Слово „козак“, „казак“,

60. Проїзна башня в перерізі. „кайзак“ є татарського походження і в буквальнім переводі означає волоцюгу, розбійника. Так називали татари своїх воїнів, котрі свобідно жили на пограниччю Крима і на власну руку запускалися в степ, де промишляли ловецтвом і розбишацтвом. Сю назву потім приміняли взагалі до людей, котрі як кочевики жили на „диких полях“, займаючись риболовством, ловецтвом і пасічництвом, а часто

й нападом на купців і татар. Число людей, котрі осміялися „козаковати“ або „йти в козаки“ на дикі поля, увеличилося з початком XVI. ст. А були они різного соціального походження, нераз визначні люди, котрі в краю попали в конфлікт з кодексом обов'язуючих законів і перед карою смерти утікали в степ, або очайдухи, які любили неспокійне жите і шукали різних пригод. Літом приходило сюди населенє пограничних замків, як Канева, Черкас, Брацлава і т. д. Приманене богатством диких полей, оно вибиралось там на „уходы“ і під зиму верталось в свої волости з рибою, скірою і медом. Но найбільше оживилися дикі поля в половині XVI. ст., коли під тягаром невідрадних соціально-економічних відносин селяни-кріпаки утікали перед панщиною і там поселялися. Они становили головні кадри козаків.

Одинцем жити на степах було небезпечно. На кождім кроці грозила смерть або татарська неволя. Очевидно, що під впливом постійной небезпеки козаки розвинули і заострили свої змисли. Зір їх сягав далеко, а ухо чуло стукіт кінських копит навіть тоді, коли кругом царила тишина. Після лету птиць або напряду бігу степових звірів они орієнтовалися добре, із котрої сторони наближається ворог. Найлучшим місцем захисту для козаків були балки, печери, ріки і озера, покриті очеретом. Щоби схоронитися перед ворогом, козак вирізував очеретину, проколював в ній діру і, встроївши в рот, поринав глибоко в воду. Віддихаючи через очеретину, він полишався під водою так довго, доки грозила небезпека.

Для більшої свободи рухів козаки творили менші або більші ватаги, які склалися з кіль-

кох або кількадесяти людей. Ватаги, на чолі котрих стояли виборні атамани, творили первісну організацію степового населення. Они називалися або від своїх начальників або від свого головного осідку, нпр. Канева Бару, Черкас і т. д. Найбільше звісні були козаки Черкас, внаслідок чого козаків називали Черкасами. Обєдiniaючись в більшшї вооружені відділи, они осміялися нападати на татар і з їх рук визволяли невільників. Дикі поля оживилися. Між рускими козаками а татарами закипіла партизантска борба.

Основає Запорожской Січи. На нову силу, яка народилася в степах, перші звернули увагу польські старости пограничних замків. Один із них Остафій Дашкович, староста в Каневі, а потім в Черкасах, котрий на пограничу держави перебув більше як 20 літ (до 1533.), радив Жигмонту I. Старому побудувати на Запорожу замок і помістити там 1 або 2 тисячі козаків. За відповідною оплатою з державного скарбу они сповняли би тяжку задачу оборони польських границь перед татарами. План О. Дашковича подобався правительству, но із-за фінансових трудностей не був переведений в жите.

Полишена власним силам козаччина розвивалася самостійно. Думку О. Дашковича про основає Запорожской Січи незадовго осуществив козацкій отаман, кн. Дмитро Вишневецкій Байда.

Недалеко того місця, де Дніпро приймає ліву притоку Самару, русло его врізалося глибоко в твердий граніт і внаслідок сего не всюди є рівномірне. В многих місцях лягли попереk цілої ріки лавиці гранітних скал, через котрі піднима-

ється і опадає маса води, створюючи водопади або т. зв. пороги. На Дніпрі числять аж дев'ять головних порогів, між котрими найбільший є т. зв. Дід або Ненасиць. Довгий на 1 km, він складається із 7 каменних лав, через котрі вода скаче з більшою швидкістю.

61. Дніпровий поріг, Дід або Ненасиць.
(Із Заг. Укр. Енци.)

Недалеко правого берега Дніпра серед великих скал повстав водоворот, якій запорожці прозвали „Пеклом“.

Від найдавніших часів пороги творили важку перешкоду в плавбі. Лиш тут і там серед камінних лавиць знаходяться переходи, через котрі можна плисти. Се т. зв. „козачі ходи“. Поза порогами Дніпро вступає в широкую долину, т. зв. Великий Луг. Тут ділиться він на численні рамена і творить ряд островів, між котрими Хортиця і Томаківка вирізняються високими і скалистими берегами. Всі інші острови є плоскі і покриті багнами, лісом і очеретом.

Тут за порогами Дніпра повстала Запорозька Січ, котрої першим основателем був кн. Дми-

тро Вишневецкій-Байда. Він походив з Волини, а хоча мав земельні посілости і міг вести безжурне жите, пішов в небезпечні степи і свою до-

65. Кн. Дмитро Вишневецкій Байда.

лю звязав з козаччиною. Около 1552. р., т.е. в тім часі, коли Москва покорила Казанску Орду, кн.

Дм. Вишневецькій на острові Хортиці побудовав замок, окружив его ровом та валами і обсадив козацькою залогою. Так повстала славна Запорожська Січ, яка відіграла важну роль не лиш в історії козаччини, но й цілого руского народа. Она стала головним осередком козаччини, яка дотепер розбита на численні ватаги, на широких степах не мала ні одного постійного місця.

Воодушевлений думкою про знищенє Кримской Орди, кн. Дм. Вишневецькій просив польско-литовске і московске правительство, щоби разом з козаками предприняли похід на Крим. На его горячій призив відозвалася лиш Москва і в 1556. р. вислала військо під проводом дьяка Ржевского, котрий разом з козаками напав на кримські замки, як Аслан-Кермен, і много татар взяв в полон. Хан рішив пімстититися і вже зимою того же 1556. року обляг хортицькій замок. Козаки боролися хоробро і приневолити хана відступити від облоги. Дперва в слідуючім 1557. р., коли татари разом з турками і волохами окружили Запорожску Січ, по причині недостатка амуніції і поживи они покинули Січ і відступили до Черкас. Хотя Запорожска Січ була зруйнована, наглядно показалося, що ідея Д. Вишневецького була щаслива. При відповіднім заосмотреню в порох і поживу Запорожска Січ могла стати нездобутою твердиною.

Переселившись до Москви, кн. Дм. Вишневецькій совітовав царю Івану IV. Грізному, щоби заключив з Литвою „вічний“ мир і разом з литовскими війсками покоровив Кримску Орду. Но і тим разом Литва відкинула план коаліції, а похід Адашева на Крим в 1559. р. не приніс важніших успіхів. Незадовго Москва також перестала інте-

ресоватися Кримскою Ордою, бо в 1561. р. она зачала довголітню війну о панованє над побережем Балтійского Моря.

Народні пісні про кн. Д. Вишневецького-Байду. Коли рухнули плани кн. Д. Вишневецького, щоби при помочи Москви здобути Крим, він вернувся в 1561. р. до Польщі і на власну руку воював з татарами. Хороброго атамана просили волохи, щоби поміг їм скинути з себе турецьке ярмо. Коли кн. Д. Вишневецькій з козаками ударив на Молдавію, волохи зрадили єго і видали в руки турків. По приказу султана в 1563. р. турки скинули атамана в Царгороді з високой вежі на желізні гаки. Серед страшних мук він закінчив своє жирє.

Першого організатора козаччини возвеличив рускій народ в своїх піснях, в котрих представив єго непоколебиму християнску віру і геройску смерть. Одна пісня подає, що турки в Царгороді повісили кн. Д. Вишневецького на гак за ребро. Три дни висів рицар на гаку, а хотя терпів страшні муки, сміявся з турків і лаяв їх пророка Магомета.

Не могучи знести наруги, турки убили єго стрілою. Щоби присвоїти собі відвагу і хоробрість князя, они виняли єго серце і з'їли, поділивши на дрібні части.

Инша народня пісня оповідає, що турецкій султан був так захоплений хоробростю кн. Д. Вишневецького, що ріжними обіцянками старався перетягнути єго на свою службу. Коли рицар відказав єго просьбі, султан приказав зачепити єго на гак ребром. Но Д. Вишневецькій-Байда підсту-

пом дістав в свої руки лук і убив султана та его рідню.

В Царгороді на риночку
Ой пе Байда мід, горілочку,
Ой пе Байда та не день не два,
Не одну нічку тай не годиничку.
Цар турецкій к нему присилає,
Байду к собі підмовляє,
„Ой ти, Байдо, та славнесенькій,
Будь ми рицар та вірнесенькій!
Возьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку“!
— Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая.
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
Возьміть Байду добре в руки,
Возьміть его, повісате,
На гак ребром зачепіте!
Ой висит Байда тай кивається
Та на свою джуру поглядається:
„Ой джуро мій молодесенькій,
Подай мені лучок та тугесенькій
Ой бачу я три голубочки,
Хочу я убити для его дочки“.
Ой як стрілив—царя вцілів,
А царицю в потилицю,
Его доньку в головоньку“!

Богдан Ружинскій і **Іван Підкова**. По приміру Д. Вишневецького многі козацкі атамани, як кн. Богдан Ружинскій, Іван Підкова і другі, предпринимали часті походи против татар і турків.

Кн. Богдан Ружинскій походив також з Волини. На его оселю напали татари, убили его матір, а жену забрали в полон. Під впливом сего нещастя Б. Ружинскій пішов на Запороже і як ціль свого житя поставив пімсту над татарами.

Про его долю оповідає народна пісня в слідуючій спосіб:

„Ой Богдане, Богдане, запорожській гетьмане!
Та чому ти ходиш в чорнім аксамиті?
Гей були ж у мене гості, гості татарове,
Одну нічку ночували:
Стару ньеньку зарубали,
А миленьку собі взяли.
Гей сідлай, хлопче, коня, коня вороного,
Татар швидко догоняти миленькую одбивати!“

І сей рицар погиб геройскою смертю в часі облоги г. Аслан-Кермена. Головним тереном козацких нападів стала потім Молдавія, яка від 1514. року була зависима від турків. Один із молдавських господарів, іменем Івоня, стратив ласку султана. З помочью козаків він старався відобрати престол, но погиб в часі війни. Козаки опинилися в тяжкім положеню. Тоді між ними появилсь чоловік, котрий подавався за брата Івоні і як его наслідник виступив з претенсіями до молдавского престолоа. Він визначався так великою силою, що руками ломив підкову і тому носив призвище Іван Підкова. Козаки розбили військо господаря Петра Хромого, здобули г. Яси і в 1577. р. посадили Івана Підкову на молдавскім престолі. Но їх тріумф тревав коротко. На вістку про воєнні приготвлення турків Іван Підкова покинув Молдавію, а перейшовши границі Польщі, попав в руки короля Стефана Баторогѡ. В виду того що турки за напади козаків угрожали Польщі війною, Стефан Баторій вволив волю султана і в присутности турецкого посла велів во Львові відрубати голову Івану Підкові. Се сталося в 1578.р. Тіло

Івана Підкови похоронили в церкві Успенія Пресв. Богородици во Львові.

Організація запорозьких козаків. На Січ приймали всіх, хто лиш зголосився і був християнином. Церемонія прийнята була проста. Кошовий атаман питав за-хожого гостя:

- А в Бога, віруєш?
- Вірую!
- Перекрестись!

Коли гість перекрестився і тим дав доказ, що він ісповідує християнську віру, тоді вписовався до одного з курінів і ставав членом запорозького війська. Про походжене і минуване єго житє не питали і навіть назвиска єго не записовали, а давали єму призвище, переважно по зовнішньому вигляду, нпр. Рудий, Перебийніс, Нечоса, Палій і т.д. Принятий до січового „товариства“ на рівних правах, кождий козак міг по своїй волі в кождий момент покинути Січ і тоді мав право ожєнитися. На Січ не мали доступа жінки. Всі козаки були обовязані дбати виключно про добро „матєри Січи“ і „Січового товариства“. Зато як колись у скитів, так і у козаків було розвинене побратимство. Побратими мїнялися своїми нагрудними крестами і від того часу були для себе найлучшими прїятелями. Они їли разом і побіч себе боролися в битві, помагаючи собі взаїмно во всіх ділах. Коли один із них попав в полон, святим обовязком другого було спасти товариша з неволі. Нераз случалося, що побратим жертвовав собою і добровільно йшов в неволю, щоби допомочи своєму товаришу. Старші козаки мали при-

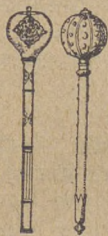
браних синів, т. зв. джурів. Се були хлопці-сироти, котрих козаки брали на Січ, де они призвичаювались до козацких порядків. По кількох роках, коли хлопець мав 12—14 літ житя, він ставав джурую у того козака, котрий его привіз на Січ. Обовязком джури було служити своєму прибраному батькови, чистити его зброю, доглядати коня, товаришити в воєнних походах і т. д. Побратими і джури заступали козакам родинне житє.

На Запорозжській Січі не було приватной власности. З виїмком збруї, одежи і коня, не мав козак иншого майна. Ціла господарка на Січі була колективна (збірна), а іменно курінна або січова. З весною кожного року наступав поділ праці. Козаки тягнули жереб, кому йти „на вольности“, щоби там рибу ловити і полювати, а кому лишитися на Січі для єї оборони або для участі в воєннім поході. Із „вольности“ козаки привозили рибу і скіри диких звірів. Рибу солили, і часть лишали в Січі для свого прокормленя, а прочу часть риби і скіри диких звірів вивозили на Україну для продажі. За виручені гроші они куповали стрільничій порох, сукно, олій і пшоно та все то віддавали своєму куріню. Так само поступали з воєнною добичею. Кождий козак мав право задержати для себе лиш зброю. Иншу воєнну добичу ділила війскова рада на дві части, призначуючи половину до військового скарбу. З другой половини часть жертвовали на січову церков св. Покрови і Терехтемирівській монастир, а решту призначували до рівного поділу між всіх козаків без огляду на то, чи они брали участь в воєннім поході чи в тім часі перебували на Січі.

Прокормленєм козаків займався курінь, якій

мав окремого кухара. Їда була проста, як сала-маха (ячмінна або житня мука, заправлена салом), галушки, варена і печена риба і т. д.

Запорозьке військо, якого число виносило 3—5 тисяч, ділилося на полки, сотні і куріні, на чолі котрих стояли полковники, сотники і курінні атамани. Військо мало свої знамена, т.зв. клейноди, до котрих належала булава, бунчук, хоругви, печаті і срібні труби. Всі уряди в козацькій війську були виборні. Головним органом була рада, яка звичайно збиралася з початком кожного року, т.є. 1. січня для вислухання звіту і вибору старши-

66. Булава.

67. Козацькі клейноти

(Із Заг. Укр. Енци.).

ни. Рада, в якій брали участь всі запорожці, вибирала „старшого війська запорожського“ або т.зв. кошового атамана, асаулів для виконування поручень атамана, військового писаря, судью, полковників, сотників, курінних атаманів. Всі виборні творили січову старшину. В часі воєнного походу кошовий атаман мав необмежену владу, но за

свою діяльність відповідав головою і на новий рік складав звіт перед Січовим товариством. Інтересно, що старшина не мала ніяких спеціальних прав і привілеїв. Кождий виборний спав і обідав по тих курінях, до яких як товариш був приписаний, і за столом сідав побіч курінного атамана.

Козацка організація, подібно як церковні братства, була построєна на демократичних основах. Між козаками, які називали себе „товаришами“, а ціле військо „товариством“, „рицарством запорожским“, панувала рівність і свобода. Подібна до рицарских Орденів західної Європи, Запорозька Січ не признавала приватной власности і як головну свою ціль ставила борбу з магометанским світом, т.є. турками і татарами. Різниця була лиш та, що коли західно-європейські рицарські Ордени носили аристократичний характер, запорозька Січ визначалася демократичним духом.

**Баторієва реформа
і її вплив на розвиток
козацкой верстви.**

В огни борби виросла і укріпла козацка сила до такой степени, що польське правительство за панованя Жигмонта II. Августа старалося використати її для добра держави. По приказу короля в 1570. р. коронний гетман Юрій Язловецькій вибрав около 300 козаків, поставив над ними Яна Бадовского „старшимъ и судьею надъ всьми козаки низовыми“ і за їх сторожеву службу обіцяв платити з державного скарбу 10 зл. річно і сукно. Так повстав перший державний козацькій полк, котрий однако із-за фінансових трудностей существовав недовго. До-

перва заходами короля Стефана Баторого він був відновлений в 1578. р. і складався з 500 козаків, списаних в реєстр (спис). Число реєстрових козаків побільшалося з кожним роком і в 1588. р. виносило вже 900 людей. Осідком їх був г. Терехти-мирів, де они мали свій війсковий шпиталь в місцевім монастирі. Звільнені від всяких податків, реєстрові козаки получали платню із державного скарбу, підчинялися команді іменованого королем начальника (черкаского і каневского старости, кн. Мих. Вишневецкого), без котрого відомо ніхто із урядників не мав права карати їх і вязнити. В доказ того, що они були королівским війском, получили велику королівску хоругов.

Таким способом паралельно побіч себе розвинулися дві козацкі організації: одна независима запорожска, оперта на демократичній підставі з виборною старшиною, а друга правительственна, т.зв. реєстрові козаки з назначеною правительством старшиною.

Баторієва реформа значно причинилася до повстаня окремой козацкой верстви і сформованя єї ідеології. Із тої реформи козаки виводили всі свої права. Без огляду на то, чи були вписані в реєстр чи находилися поза реєстром, они уважали себе за вільних людей, котрі по приміру шляхти нікому иншому не підчиняються, лиш одному королю. Слово „козак“, котре в первіснім значіні означало волоцюгу, розбишаку, від Баторієвой реформи стало синонімом вільного від кріпацтва і панщини чоловіка. Очевидно, що попасти в сю нову верству, котра виросла на крайнах польской держави, стало мечтою і завітної ціллю всіх селян-кріпаків. Перед польским прави-

тельством при кінці XVI. ст. виринула важна проблема, чи розширити шляхотські права і привілеї на всіх тих „Гриців“, котрі силою факту опинилися на степах в характері свобідних людей, і нову степову верству використати для добра держави, чи во імя економічних інтересів шляхти силою задержати поступаючій процес розкріпощення селян. Від відповідного вирішення сеї великої соціальної проблеми зависів дальшій розвиток польської держави.

Перші козацькі повстання і їх характер.

Козацкою проблемою занявся польській сойм в 1590. р. Він видав закон п. з. „Porządek ze strony Niżowców. i Ukrainy“ (Порядок що до Низовців і України), на основі котрого увеличено реєстр козаків до 1000 людей. Реєстрові козаки мали обовязок відбувати пограничну сторожу під командою ротмистрів і сотників, котрих іменовав король зпоміж шляхти. Всі прочі своєвільні козаки получили приказ покинути Низ, а виконанем сего розпорядження мали занятися пограничні старости. На основі соймового закона з 1590. р. козаччина була ограничена лиш до реєстрових козаків.

Відповідью на закон з 1590. р. були перші козацькі повстання під проводом атамана Криштофа Косинского.

Шляхтич родом із Підляша, Криштоф Косинский вже в молодих своїх літах вступив до козацкого війська. За свої заслуги він получил від короля Жигмонта III. Вази посілість Рокитну над р. Росью. Коли білоцерківській староста, кн. Януш Острожській заняв для себе сю посілість, огірче-

ний Кр. Косинській зібрав козаків і напав на посілости Острожських. Здобувши ряд городів, як Київ, Переяславль, Білу Церков і т. д., він легко опановав цілу Київщину і ударив на Волинь, де став заводити козацкі порядки. Борба прийняла соціяльний характер з вістрем, зверненим против вельмож. Острожські зібрали волинську шляхту і в житомирськiм повіті коло м. Пятки завдали козакам поражене. Хотя козаки обіцяли вибрати собі нового гетмана, но обітниці не додержали і під проводом того же К. Косинського напали на черкаського старосту, кн. Вишневецького за то, що згідно з постановою сойму не хотів перепустити їх через своє староство. В часі облоги Черкас погиб Кр. Косинський, а єго місце заняв Григорій Лобода.

Рівночасно на волинськiм і брацлавськiм пограничу повстала друга козащина під проводом Северина Наливайка. Отец Наливайка був кушнірем і походив з Гусятина, но потім разом з своєю ріднею переселився до г. Острога. Старшій єго син Дамян був священником при церкві Острожського замка, а середній Северин займався воєнним ремеслом. В часі повстаня Кр. Косинського, Северин Наливайко боровся по стороні князей Острожських, із-за чого потім докоряли єму козаки. Особа Северина Наливайка стала більше звісною доперва в звязи з висилкою цісарського посольства до козаків. Цісар Рудольф II. боявся вибуху війни з турками і шукав помочи у козаків. В 1594. р. він післав на Запороже своєго уповномоченого Єриха Ляссоту, котрий привіз для козаків 8 тисяч дукатів, хоруггов з цісарським орлом, срібні труби і котли. Ляссота предложив козакам просьбу цісаря, щоби ударили на Молдавію. Запорожці не

мали охоти йти походом на Молдавію і хотіли атакувати Крим. Желане цісаря сповнив доперва Сев. Наливайко. Він спалив г. Яси і приневолив молдавського господаря заключити союз з цісарем. По тім удачнім поході козаки в 1595. р. вернулися на Волинь, зруйнували передмісте Луцка і загналися аж на Білу Русь, де ограбили много городів. Доперва під напором литовського війська они подалися назад на Волинь, де виступали в обороні православних, а переслідовали сторонників церковної унії. Борба козаків носила не лиш соціальный характер, но в виду заключеня берестейської унії приняла релігійну закраску.

Лубенській розгром козаччини.

Самовільні напади козаків на Молдавію і Крим, зносини їх з чужими державами, борба з соціальним порядком і погроми уніятів — всі ті факти встревожили польське правительство. В виду того король Жигмонт III. дав приказ гетману Станиславу Жолкевському, щоби силою оружія усмирив козаччину. Хотя з початком 1596. р. козаки були розсіяні на великім просторі, они успіли з'єдинитися коло Білої Церкви і, уступаючи перед Ст. Жолкевским, переправилися через Дніпро в сторону г. Переславля.

До битви прийшло під Лубнами над лівобічною притокою Дніпра, Сулою. Козацькій табор був сильно укріплений валами і 4 рядами возів, спряжених з собою ланцюхами. Болота р. Сули з одной стороны становили его природну оборону. В таборі було около 8 тисяч козацького війська, не числячи жінок і дітей. Зачалася облога. Козаки хоробро відбивали всі атаки, но по 2 неділях мо-

ральна сила війська була зломана. В таборі вибухли спори, в часі котрих погиб Гр. Лобода. Зачалися переговори з поляками, котрі потребовали видачі атаманив: Наливайка і Шаули, армат і цісарських клейнодів. Наконец, Ст. Жолкевській поставив еще одно условіє, щоби козаки вернули підданих їх панам. „Ми будемо боротися до посліднього!“ — закричали козаки. „Борітеся!“ — сказав Ст. Жолкевській і на его знак польське військо ударило на табор. Зачалася різня. Лиш невелика горста козаків (1¹/₂ тисячі) під проводом Кремпского перебилася і утікла на Запороже.

Перевезений до Варшави Северин Наливайко сидів цілий рік в тюрмі, а потім був засуджений на смерть. Про его смерть ширилися різні легенди. За то, що він будто називав себе „царем Наливаєм“, посадили его на розпаленого желізного бика, а на голову его вложили розпалену желізну корону. В дійсности козацкому атаману відрубали голову, а потім по тодішнім обичаям четвертовали его тіло „на показ і наругу“.

Козаччина в 1596. р. потерпіла під Лубнами велике поражене і на якийсь час занехала своїх нападів на наддунайські краї. Відзвук тих подій находитиме в козацкій думі „Розмова Дніпра з Дунаєм“.

„Питається Дніпр тихого Дуная:

„Тихій Дунаю,

Що я своїх козаків на тобі не видаю?

Чи твоє дунайське гирло моїх козаків пожерло,—

Чи твоя Дунай—вода моїх козаків забрала?

Промовит тихій Дунай до Дніпра — Славути:

„Дніпре—батьку, Славуто!
Сам собі думаю да гадаю,
Що твоїх козаків у себе не видаю.
Уже чверть года, три місяці вибуває,
Як твоїх козаків у мене немає...
Всі мої квіти лугові і низові пониділи,
Що твоїх козаків у себе не виділи“.

Розгром козаччини наступив в тім самім році (1596), коли внаслідок заключеня берестейской ун ії була підорвана духова сила руского народа, а в сусідній Московській Русі надвигалася буря, звісна в історії під назвою „Смутное время“.

ГЛАВА IV.

„Смутное время“.

1. Революція в Московській Русі і її характер.

Послідний цар із рода Рюриковичей. — Основане московського патріярхата. — Початок закріпощення селян. — Кінець династії Рюриковичей. — Цар Борис Годунов. — Боярська крамола. Лже-Димитрій I. — Цар Василь Шуйський. Соціально революція. — Війна з Польщею і її наслідки. — Цар Володислав Жигмонтович. — Перше народне ополчене. — Мінін і Пожарський. — Всенародний вибір царя Михаїла Романова. — Заключене.

Послідний цар із рода Рюриковичей.

Від першої своєї жени Анастазії Іван IV. Грізний мав 3 синів: Дмитра, Івана і Федора. Найстаршій Дмитро, котрий вже в 1553. р. в часі хвороби царя став престолонаслідником, не жив довго. В молодім віці він утонув в р. Шексні. В духовнім завіщаню з 1572. р. цар назначив другого з ряду сина Івана своїм наслідником. Но судьба і для того царського сина не була ласкава. Він погиб від руки свого отця, котрий при кінці свого життя в гніві ударив его желізним посохом.

В момент смерти Івана IV, Грізного від його першої жени Анастасії полишився тільки Федор, а від сестри жени Марії Нагой Дмитро, котрий тоді числив всего 2 роки. В виду того, що цар не успів написати нового завіщання, в Москві зібрався новий собор „именитыхъ людей“ і просив царевича Федора прийняти царську корону. Таким способом Федор Іванович вступив на престол не по волі свого отця, но на основі вибора земського собора.

В противенстві до свого отця цар Федор Іванович (1584—1598) визначався добротою і лагідним характером, но умово був слабо розвинений. Любимим його занятєм було звонити на звінниці, за що отець прозвав його паламарем. Він оженився з Іриною, сестрою Бориса Годунова, котрий був потомком татарського мурзи Чита, поселившогося в Москві еще за часів Івана Калити.

Як зять звісного опричника Малюти Скуратова Борис Годунов був любимцем Івана IV., а по його смерті як шурина Федора Івановича став фактичним управителем московської держави. В протязу короткого часу він завів порядок в державі, в війні з Швецією відобрав утрачені недавно городи, як Івангород, Ям, Орішек, і укріпив престіж держави через основане московського патріярхата.

Основане московського патріярхата.

Від половини XV. ст. московська церква лиш номінально підчинялася царгородському патріярху, а фактично була автокефальна, т. є. независима. Московського митрополита вибирав собор руских архієпископів і єпис-

копів. Від часу, коли Москва стала центром православного світа і уважалася за „третій Рим“, виринула справа оснoваня окремого московского патріяхата. Переговори зачалися в 1586. р., коли антиохійській патріярх Іоаким за милостинею приїхав до Москви. Він обіцяв порозумітися в тій справі з іншими патріярхами. Незадовго в 1588. р. приїхав до Москви царгородській патріярх Єремія. Він згодився на предложене Бориса Годунова, щоби як патріярх полишився на Руси. Но коли потім Борис Годунов предложив єму як резиденцію г. Володимир, Єремія не хотів займати низшого становища від московского митрополита і рішив вернутися до Царгорода. Се наступило доперва тоді, коли в 1589. р. патріярх Єремія признав московского митрополита Іова патріярхом, котрий між вселенскими патріярхами заняв последнее місце. Від того часу управляли вселенскою православною церквою 5 патріярхів в слідуєчій порядку: 1) царгородській, 2) александрійській, 3) антиохійській, 4) ерусалимській і 5) московській.

Початок закріпощення селян.

Єще протягом XVI. ст. селяни московской держави по закону були свобідні. Як арендатори княжеской землі они мали право свобідного переходу з місця на місце звичайно по закінченю сельских робіт, т. є. в осени на Юрієв день (26. падолиста). Селяни користали з того права головно по упадку Казанской, Астраханской і Сибірской Орди, коли відкрилися широкі, а пусті простори на окрайнах держави. Від масового відпливу селян найбільше страдали т. зв. поміщики, котрі за воєнну службу получали від правитель-

ства землю, т. зв. „помѣсте“. Они жалувалися перед правительством, що не мають робітників і внаслідок матеріальної руїни не можуть сповняти воєнної служби. Тому правительство від 1592. р. зачало видавати укази о селянах, із котрих найважнійшій був указ з 1597. р. Сей указ заборонив селянам переходити з одного місця на друге, а прикріпивши їх до місця побуту, дав початок кріпостному праву в Московській Русі. Селяни пам'ятали про Юрієв день, т. є. свободу перехода і з іронією говорили: „Вотъ тебѣ, бабушка, и Юрьевъ день!“

Конец династії Рюриковичів.

Цар Федор Іванович не мав мужеских потомків. Законним его наслідником був брат Дмитро, котрий з матерью Марією Нагой жив в своїм уділі, г. Угличі. Угличем управляв царській чиновник дьяк Битяговскій, якого родина Нагих уважала за непримиримого ворога.

Одного разу, а іменно 15. мая 1591. р. забавлявся на дворі девятилітній царевич Дмитро. Неожидано повстав великий крик. Надбігла цариця Марія і на велике горе побачила сина мертвого, котрий з перерізаним горлом лежав на дворі. Она назвала дьяка Битяговского виновником смерти свого сина. Товпа, яка зібралася перед двором, кинулася на дьяка Битяговского, убила его і кількох підозрілих людей.

Із Москви приїхала до Углича комісія під проводом кн. Василя Ів. Шуйского. По переведеню слідства она доложила правительству, що царевич Дмитро бавився ножиком на дворі, в часі забави дістав атак епілепсії (падачки) і так не-

щасливо упав на ніж, що сам перерізав собі горло. На основі сего доклада собор вельмож і духовних під проводом патріярха Іова рішив постричи царицю Марію в монастирі, родину Нагих зіслати в далекі окрестности, а многих угличів за убійство Битяговского покарати смертю. Тіло царевича Дмитра похоронено в соборній церкві г. Углича.

Офіційальному докладу комісії не повірило населенє. В московській державі ширилися слухи, що Борис Годунов нарочно в ціли промоцєня собі дороги до царского престола вислав убійників, від руки котрих погиб царевич Дмитро.

В кілька літ пізнійше, в 1598. р. помер безпотомно цар Федор Іванович і на нім закінчилася пануюча в Москві династія Рюриковичів. Московске царство опинилося на порозі великих внутрішних потрясєнь, звісних в історії під назвою „Смутное время“, котре тревало аж до вибора новой династії Романових, т.є. повних 15 літ (1598—1613).

Цар Борис Годунов. Цар Федор Іванович не назначив свого наслідника. Вдова по нім, цариця Ірина, сейчас по смерти мужа вступила до Новодівичого монастиря, рішучо відказавшись від царской корони. В тім самім монастирі замешкав також єї брат Борис Годунов.

В Москві зібрався Земській Собор, зложений із представителєй духовенства, дворян і городского населєня. На предложенє патріярха Іова 17. лютого 1598. р. вибрано царем Бориса Годунова. Кілька разів відказувавсь Борис Годунов від предложеної єму корони. Доперва під натиском товпи народа, яка під проводом патріярха з крестами і іконами прийшла до Новодівичого монастиря,

він уступив, прийняв благословеніє з рук своєї сестри Ірини і як законний, волею народа вибраний цар обняв управу держави (1598—1605).

Новий цар мав найлучші наміри. В часі своєї коронації він роздер свою золотом ткану сорочку і перед патріархом заявив прилюдно, що готов віддати бідним послідну сорочку. Оминаючи війни, він посвятив свої сили внутрішньому упорядкованню держави, улучшенню судівництва і розширенню просвіти серед населеня. Як сторонник західно-європейской культури, він висилав молодіж на науку до західной Европи, радо приймав на службу чужинців, переважно німців із Ливонії, і утворив першій чужеземний відділ війська по західно-

європейському образцу. Опікою окружав цар також іскуство (штуку). Він прикрасив г. Москву новими будівлями і викінчив будову славной звінниці, яка носила назву „Іван Великій“.

Мимо всего положене Бориса Годунова було тяжке. Бояри не лиш легковажили его як потомка татарского рода, но також ненавиділи як зятя опричника Малюти Скуратова. По приміру Івана IV. Грізного Борис Годунов дав відчуті боярам свою тверду руку. Спорідненого з Рюриковичами і популярного в Москві Федора Никитича Романова він відорвав від жени і маленького сина Михаїла (будучого царя) та постриг в монахи під іменем

68. Боярин XVII в.

Філарета. Не диво, що бояри чекали на відповідний момент, щоби виступити против потомка татарского мурзи.

Небезпека грозила також зі сторони найнижших верств, котрі боролися против кріпацтва і стреміли до улущеня свого матеріяльного положеня. Соціально-економічна пропасть між висшими і низшими верствами значно поглибилася з початком XVII. ст., коли в 1601—1604. р. внаслідок неурожаю запановав страшний голод. Люди кормилися мясом собак і котів, щоденно сотнями умирали на улицах Москви і творили численні розбійничі шайки, які нападали на богатих бояр і купців.

Правительство не могло запобічи стихійному нещастю. Борис Годунов став підозрівати всіх о зраду. Він окружився чужеземним відділом війська, замкнувся в кремлівській палаті і рідко показувався народу. Цілу державу сповила тяжка і згущена атмосфера, як перед надвигаючоюся грізною бурєю.

Боярска крамола. В початках XVII. ст. появилсь в межах польской держави молодий чоловік незвісного походження. Він перебував якійсь час на Запорожю, де вивчив воєнне ремесло, а потім поступив на службу до кн. Адама Вишневецкого. Там відкрив він тайну свого царского походження, а іменно що убійники Бориса Годунова в 1591. р. умертвили иншого мальчика, а він, правдивий царевич Дмитро Іванович, спас своє жите.

В науці панують ріжні здогади в справі походження першого Самозванця. Найбільше розпо-

всюднений взгляд опирається на офіційній записці, яку сейчас по появі Самозванця прислало московске правительство до Польщі. По словам записки самозванцем був звичайний монах-розстрига, Григорій (Грішка) Отрепьев, котрий з Москви утік до Польщі. Він був сином галицького (г. Галич коло Москви) дворянина, а коли осиротів, довго скитався по дворам тих бояр, котрі виступали против Бориса Годунова. Щоби оминути всіх наслідків підозріння, яке з тої причини на себе стягнув, він вступив до Чудова монастиря в Москві, де мав нагоду довідатися про всі подробиці, звязані з убійством царевича Дмитра. Молодий хлопец говорив часто, що колись стане царем. Коли за ті слова Борис Годунов приказав замкнути его в далекім Білоозерскім монастирі, він утік з 2 товаришами до Польщі. Деякі історики догадуються, що амбіцію молодого чоловіка використали бояри і від дитинних літ виховали в тім пересвідченю, що він є царевичем, щоби потім ужити его як орудія против зненавидженого Бориса Годунова. В кінці немногі уважают монаха-розстригу за правдивого царевича, котрому удалося чудесним способом спасти своє жите.

Хотя походжене Самозванця сповите тайною, одно являється достовірним, що сей талановитий і здібний молодец сам в душі був глибоко пересвідчений про своє царске походжене.

Обставини зложилися корисно для Лже-Дмитрія. Особою его заінтересовалися деякі польські вельможі, як сандомирській воевода Юрій Мнішек, котрий обіцяв видати за него свою доньку Марину. В опіку взяли его також єзуїти в тій надії, що при его помочи заведут церковну унію

в московській державі. Духовні католицькі, круги, котрі в тім часі мали великий вплив на дворі Жигмонта III. Вази, представили Самозванця королю. Жигмонт III. признав его законним наслідником, дав грошеву поміч і дозволив збирати військо в межах польсько-литовской держави. З великим відділом війська (1500 людей) Самозванец в осени 1604, р. із Самбора вирушив на далеку північ, щоби здобути царську корону.

69. Самозванец Лже-Димитрій I. 70. Марина Мнішек.

Борис Годунов догадувався, що зачинщиками сего діла були бояри. В засіданню Боярской Думи він прямо заявив: „я виджу, звідки він (Самозванец) йде; от она зрада і крамола князей і бояр; знаю, се ваше діло“!

Цар приняв всі міри осторожности. Він повідомив не лиш населенє, но й заграничні двори про утечу монаха Григорія Отрепьева, котрий подає себе за царевича Дмитра. Патріярх Іов кинув клятву на Самозванця, а військо, вислане на гра-

ницю, побідило єго коло с. Добринич. Положене Лже-Димитрія було безнадійне. Він замкнувся в Путивли і здався на ласку судьби.

Неожидано в цвітні 1605. р. помер Борис Годунов на удар серца, а царем став єго 16-літній син, Федор Борисович. Бояри використали момент і розвинули серед населеня Москви і війська інтриг против молодого, недосвідченого царя, Кн. Василь Ів. Шуйській, котрий колись переведив слідство в справі убійства царевича Дмитра, прилюдно заявив, що в 1591. р. не погіб царевич Дмитро, но тепер добивається належной єму царской корони. Наслідки агітації не дали довго на себе чекати. Начальний вожд Басманов з цілим війском перейшов на сторону Самозванця. В Мос-

In Perator Demetrius.

71. Автограф „імператора“ Лже-Димитрія.

кви вибухло повстанє. Товпа убила царя Федора Борисовича і відчинила ворота перед „законним“ володарем. Лже-Димитрій 20. червня 1605. р. відбув торжественний вїзд до Москви і, принявши титул імператора, засів на царскім престолі (1605—1606). Вдова цариця, інокія Марта признала єго як свого сина, а населенє під впливом щедрих ласк окружило молодого царя своєю любовью. Дмитро І. позволив вернутися до Москви тим боярам, котрих зіслав Борис Годунов. Представите-

ля Романових Філарета за його невинні страданя він іменовав ростовским митрополитом.

Бояри не желали собі вскріплення власти Дмитра. Коли при его помочи скинули з престола зненавиджену родину Годунових, свої підпольні атаки звернули против нового царя. Они не могли простити єму того, що, кромі Басманова, нікого із них не допустив до власти. Кн. Василь Ів. Шуйській опять розпускав поголоски, що цар Дмитро являється Самозванцем. Цар поставив его перед народний суд, котрий засудив клеветника на кару смерти. Но Дмитро І. був так глибоко пересвідчений про своє царске походженє і своє будто сильне становище в державі, що помиловав противника і позволив єму жити в Москві. Надмірна певність погубила царя. Кн. Василь Ів. Шуйській як проводир боярской опозиції не перестав потайки виступати против Дмитра, користаючи з того, що з часом цар своїм поведенєм не сподобався москвичам. Дмитро І. не шановав традиції своїх царских предків і не умів заховати царского достоїнства. В одиночку їздив часто по городу, по царскому обичаю не відпочивав по обіді, часто запивався і не сохранияв постів. Но найбільше він зашкодив собі в очах населеня своєю свадьбою з католичкою Мариною Мнішек. З невістою царя приїхали до Москви польські пани, котрі із-за недостатка свобідних квартир в Кремлі заняли доми московских горожан, гордо відносилися до москвичів і обижали їх національні чувства.

Невдоволенє московского населеня використали бояри і приготовили план повстаня. Дня 17. мая 1606. р. о годині 4-ій рано ударили во всі звони в Москві. На Красній площі зібралася тов-

па народа. Бояри і вооружені дворяни сиділи на конях і кричали; „поляки ріжуть бояр! они хотят убити царя“! Товпа кинулася на доми поляків і убивала їх поголовно. Жите спасли лиш королівські послы, Олесницькій і Гонсевській, Марина Мнішек і єї семья. А тимчасом бояри під проводом кн. Василя Шуйского ударили на Кремль, убили любимця царя, Петра Басманова, і ворвалися до царской спальни. Коли Дмитро І. увидів, що всяке сопротивлене не доведе до ціли, пробував спастися утечею. Він вискочив через вікно на подвірє, вивихнув собі ногу і ранений лежав на земли. Стрільці заопіковалися царем і станули в єго обороні. Наступив грізний для бояр момент. Тоді бояри загрозили стрільцям, що ударят на Стрелецку Слободу і поубивають їх жінок та дітей, коли не видадут обманщика. Діло заговорщиків спас доперва кн. Іван В. Голицин. Він заявив, що був у цариці Марти, котра признала Дмитра самозванцем. По тих словах товпа закричала: „бей єго! руби єго!“ Стрільці захиталися в своїй вірі. Коли один із товпи вистрілив до Дмитра, другі кинулися на него і порубали єго. Тіло Лже-Димитрія з маскою на лиці виставили на Красній площі на поруганє, відтак спалили, попіл змішали з порохом і з пушки вистрілили в ту сторону, звідки він приїхав до Москви.

**Цар Василь І. Шуйскій.
Соціална революція.**

Вже в два дни по совершенім убійстві на Красній площі в Москві зібралася товпа, котра проголосила царем кн. Василя І. Шуйского. Місце патріярха Ігнатія, котро-

го усунено як сторонника Самозванця, заняв казанській митрополит Гермоген.

В часі коронації в Успенській соборі новий цар заявив прилюдно, що без суда нікого не буде карати смертю і конфіскацією майна, но що буде правити разом з боярами. Бояри досягнули свою завітну ціль. Для укріплення свого становища цар Василь Шуйській розіслав грамоти до населення з повідомленням про смерть Самозванця, Грішки Отрепєва. До сеї заяви прилучилася також цариця Марта. Моцці убитого в 1591. р. царевича Дмитра привезено з Углича до Москви і похоронено торжественно. Таким способом були прийняті всі міри, щоби успокоїти совість народа, не допустити до появи нових самозванців і укріпити владу нового царя та бояр.

Незадовго показалося, що не так легко можна успокоїти розбурхане боярами море. Внаслідок частих революцій підупав в народі авторитет царя. Низші верстви уважали Василя Шуйского за ставленика бояр і повстали против него во ймя улущення свого матеріального положення. Політичну революцію замінила соціальна борба, яка розгорілася між низшими і висшими верствами. Бігли селяни, козаки, посадські люди і др. найшли свого проводира в особі боярського холопа Івана Болотникова і, утворивши шайки, стали нищити кріпацький порядок, убивати „лихих бояр“ і богатих людей, а в осени 1606. р. приступили аж під мури Москви. Но тут потерпів Іван Болотников поражене і незадовго сам погиб.

Ледви минула опасність зі сторони Івана Болотникова, в Стародубі сіверським явився новий Самозванец Дмитро. Хотя нема найменшого сумніву,

що се був Самозванец, всетаки він держався довго і під своїм прапором зібрав много сторонників, переважно селян, донских козаків під проводом атамана Заруцкого і численні польські відділи під команду Яна Петра Сапіги, Лісовського і Рожинського. Як раз в тім часі вибухло в Польщі повстанє (rokosz) против Жигмонта III. під проводом Н. Зебржидовського (1606—1608). Потерпівши пораженє, повстанці схоронилися на територію московской держави і станули по стороні другого Самозванця. Навіть Марина Мнішек ради хохраненія царской корони признала Самозванця своїм законним мужем і мала від него сина Івана. Команду над війском обняв Рожинській. Він розбив царські війська і в 1608. р. приблизився до самой Москви. Самозванец осів в с. Тушино (10 верст від Москви) і тому для відріжнення від першого Самозванця-Розстриги получив призвище „тушинского вора“ (зłodія).

Власть его признали майже всі північні і повожскі городи. „Тушинці“ безпощадно грабили заняті городи, насилували женщин, зневажали церкви і нищили все, що лиш нагадувало давний устрій. Як оповідає сучасний очевидец, тоді „людські мешканя перемінилися на леговища звірів: медведі, вовки, лиси і заяці свобідно ходили по улицям города, а птиці звивали свої гнізда на людских трупах. Місце звірів в лісах заняли люди; они скривалися в печерах і непроходимих кущах, шукали темноти і бажали як найскоршого наступлення ночи. Но ночі були ясні: не місяць, но „за рево пожара освітлювало поля і ліси“...

Безчинства тушинців відвернули від них симпатії населеня і викликали реакцію, якої першим

проявом була оборона Троїцко-Сергієвського монастиря. Сей монастир не пустив тушинців в свої мури, а оточений польськими відділами під проводом Яна Сапіги і Лісовського видержав 16-місячну облогу (1608—1610). Геройську оборону монахів описав келяр монастиря, Авраамій Паліцин в творі п. з. „Сказаніє объ осадѣ Троїцкаго-Сергієва монастиря“.

Рівночасно Самозванец зачав правильну облогу Москви. Він находив піддержку зі сторони московського населення. Положенє царя було страшне. Не довіряючи ні війську ні населеню, він вів на поміч шведів і за вооружену інтервенцію відступив їм деякі города, як Івангород, Ям, Копор'є, Орішок і Корелу. Шведській полководець Делагарди з 5-тисячним відділом війська і з поміччю племянника царя, кн. Михайла Скопина Шуйського, в 1610. р. прогнав від Москви тушинського вора аж до Калуги і увільнив від облоги Троїцко-Сергієвску Лавру. Но тріумф царя Василя Шуйського тривав коротко. Загрозила нова зовнішня небезпека.

Війна з Польщею і єї наслідки.

Подавивши повстанє Н. Зєбржидовського, Жигмонт III. рішив використати внутрішню розруху московской держави. Під предлогом, що Вас. Шуйській заключив з шведским королем Карлом IX. Судерманским военний союз против Польщі, він виповів Москві війну і вже в 1609. р. зачав облогу Смоленска. Під мури сеї крѣпости стягнув король всі партизантські польські відділи і тим самим ослабив сили „тушинського вора“. В сторону Смоленска вирушила московска армія під про-

водом рідного брата царя, кн. Дмитра Шуйського. На зустріч тій армії вислав король часть свого війська із під Смоленска. Начальний вожд, гетман Станислав Жолкевській заступив дорогу московському війську недалеко с. Клушина, розбив на голову кн. Дмитра Шуйського і гнав утікаючу московську армію аж до Москви.

На вістку про поразенє царського війська „тушинській вор“ покинув Калугу і приблизився також до Москви в тій надії, що москвичі радше приймуть єго як царя, чим польське військо. А тим часом в Москві вибухло повстанє. Василь Шуйський стратив престол і був пострижений в монахи. Власть захопила Боярска Дума.

**Цар Володислав
Жигмонтович.**

Показалося, що бояри більше боялися Самозванця, як поляків. Они заключили з Ст. Жолкевским договір, на основі котрого віддали королевичу Володиславу царську корону під умовою, що прийме православну віру, буде правити при помочи бояр, в важніших ділах скликаючи Земській Собор, і що Москва останеться незалежною від Польщі державою. Подані умовля записав Ст. Жолкевській в імени королевича, а москвичі в серпни 1610. р. зложили присягу Володиславу як своєму законному царю. Прогнавши „тушинського вора“, Ст. Жолкевській за згодою бояр впровадив на Кремль польське військо. Се була кульмінаційна точка успіхів польського оружя і польської дипломатії в війнах з Московією.

З заключеного договора Жигмонт III. не був вдоволений і в секретній переписці требовав від Ст. Жолкевського, щоби склонив москвичів до зло-

ження присяги йому, королю, а не молодому королевику Володиславу. Знаючи про то, що москвичі ніколи добровільно не віддадут корони Жигмунту III. як звісному католику, Ст. Жолкевській передав Гонсевському команду над польскою залогою, а сам, забравши в полон царя В. Шуйского і єго братів, виїхав до Смоленска для личних переговорів з королем. До Смоленска приїхали також московські послы, а іменно митрополит Філарет Романов і кн. В. В. Голіцин з повідомленем про вибір королевича Володислава. Но Жигмонт III. приняв Ст. Жолкевского і московских послів холодно. Він потребовав від послів, щоби они склонили жителів Смоленска до капітуляції, а коли они відказалися сповнити королівській приказ, велів увязнити їх і як заложників вислати до Польщі.

Ситуація Москви погіршилася. З одной сторони загрожував Москві „тушинській вор“ з своєю радикальною соціальною програмою, а з другой фанатичний сторонник католицизма Жигмонт III. На нещастє також шведи уважали вибір королевича Володислава за ворожій крок, обявили Москві війну і легко заволоділи Новгородом Великим з північно-західною областю. Московска держава очутилася над пропастью.

Серед таких невідрадних відносин прійшла неожидана вістка, що дня 11. грудня 1610. р. в часі ловів погиб „тушинській вор“ від руки свого довіреного чоловіка, Петра Урусова. Случайно увільнившись від „вора“, населенє могло вже сміло звернути свої сили против зовнішних ворогів, котрі використали загальну розруху і захопили в свої руки великі простори руской землі. Се-

ред широких верств населення пробудилося патріотичне чувство, яке піддержувало головню духовенство. Патріярх Гермоген і архимандрит Троїцко-Сергієвского монастиря Діонизій розсилали грамоти по цілій державі, призиваючи населенє до борби за православну віру.

Перше народне ополченє. На призив духовенства піднялися дрібні поміщики під провозом рязанского воєводи Прокопія Ляпунова. З'єдинившись з тушинцями і козаками, они облягли польське військо в Москві. Но се перше народне ополченє було так різнородне під оглядом соціальним, що оно скоро розбилося внаслідок внутрішних непорозумінь і смерти П. Ляпунова, котрого в часі суперечки козаки зарубали на смерть (в липни 1611. р.). Під Москвою полишилися тільки козаки. Сего момента не використав Жигмонт III., котрий як раз в тім часі (в червни 1611. р.) здобув Смоленск. Він не поспішив з помочю польській залозі, котра находилася в московскім Кремлі, но розпустив своє військо, а захопивши з собою царя Василя Шуйского і єго братів, відбув тріумфальний вїзд до Варшави. В соймі він заявив прилюдно, що під своєю верховною властю з'єдиняє Москву з Польщею.

Мінін і Пожарскій. Заява короля про опанованє Москви була передвчасна. Мимо неудачи першого народного ополченя не погас огонь патріотизма. Увязненого поляками патріярха Гермогена виручили інші духовні, як архимандрит Троїцко-Сергієвской Лаври, Діонизій, і келяр Авраамій Паліцин, котрі в своїх грамотах

не перестали захочувати народа до борби за поругану православну віру. Коли одну із таких грамот перечитано в соборі в Нижнім Новгороді, місцевий староста Кузьма Мінін Сухорукій звернувся до населеня з горячою промовою, яку закінчив слідуєчим призивом: „Если хочемо помочи московській державі, не жалуймо нічого: продаймо двори, заложім жінок і дітей“! Пламенний огонь любви до вітчизни охопив всіх присутних. Постановлено організувати військо із добровольців і на сю ціль збирати гроші. Скарбником був вибраний Мінін, а начальним вождем кн. Дмитро Пожарській. Нижній Новгород першій виступив в обороні рускої землі і дав почин до другого народного ополчення, котре як головну свою ціль поставило освободженє Москви від польської залоги і борбу з козаками як розрушительною силою. З всіх кінців рускої землі надходили добровольці, яких організував кн. Пожарській, щоби в відповідний момент ударити на Москву.

Вістка про народний рух встревожила тих поляків, котрі занимали Кремль. Посредством своїх сторонників они старалися наклонити увязненого патріярха Гермогена, щоби заборонив народному ополченню йти на Москву. Но патріярх сказав: „Нехай благословенні будут ті, котрі йдуть для очищення московської держави, а ви, зрадники, будьте прокляті“! Незадовго, 17. лютого 1612. р. Гермоген з голоду закінчив своє многострадальне житє.

Не менше боявся народного ополчення козацькій атаман Заруцькій. Два рази він вислав убійників на кн. Пожарського, а коли заговор не удався і виявилися єго тайні переговори з поляками, ата-

ман захопив Марину Мнішек з її сином Іваном і з частиною козаків утік до Астрахани, щоби там основати козацку державу під покровительством перського шаха. Москву облягала лиш невелика часть тушинців під командою кн. Трубецкого.

Літом 1612. р. польській гетман Карло Ходкевич вирушив на Москву, щоби вскрипити польській гарнізон і заосмотрити его в провьянт (поживу) і амуніцію. Довідавшись про то, кн. Пожарській покинув своє вичікуюче становище, поспішив в сторону Москви, а випередивши гетмана, зачав з ним битву. Ряди народного ополченя захиталися в битві і положене стало критичне. В тім грізнім моменті келяр Авраамій Паліцин з крестом в руках явився в козацкім таборі і козаків, котрі сиділи безчинно та сміялись з народного ополченя, горячими словами наклонив до прийнятя участи в битві. Народне ополченє і козаки спільними силами відбили наступ К. Ходкевича, потім повели правильну облогу Кремля і в жовтні 1612. р. голодом приневолили польській гарнізон до капітуляції.

Конец Смутного времени. Нова династія Романових.

Незадовго по освобожденю Москви зібрався Земській Собор, котрий складався із представителей духовенства і всего населеня. Собор прийняв постанову, що ніякій чужинец, не виключаючи королевича Володислава, не може засідати на московскім престолі, а тільки котрийсь „изъ великихъ московскихъ родовъ“. Вибір пав на рід Романових, які в женській лінії були споріднені з Рюриковичами. Дня 21. лютого 1613. р. Собор однодушно покликав на царській престол Михаїла

Федоровича Романова, сина звісного ростовського митрополита Філарета.

В тім часі Михаїл Романов разом з матерью перебував в своїй посілості недалеко г. Костроми. Одна бродяча шайка, польська чи козацька, загналася в ті сторони, щоби захопити в полон вибраного царя. Від небезпеки спас царя один із его селян, Іван Сусанін. Він повідомив свого пана про грозячу небезпеку, а щоби дати ему час схоронитися до укріпленого монастиря в Костромі, нарочно завів ворогів в гущу ліса і там погіб від їх руки.

72. Цар Михаїл Федорович.

До Костроми приїхало посольство від Земського Собора, щоби повідомити Михаїла Романова про вислід виборів. Довго не хотів прийняти Михаїл і его мати предложенной корони. Він згодився на вибір доперва тоді, коли рязанській архієпископ Федорит заявив в імені посольства, що в случаї відказа всі наслідки новой смути тяжким бременем падут на рід Романових. На вопрос молодого царя, чим они могут ручити, що вже більше не повторится „смутное время“, послі відповіли: „Тим, що вже всі рускі люди достаточнo є покарані“.

В супроводі посольства Михаїл Федорович поїхав до Москви і в 1613. р. короновався на царя як родоначальник новой династії Романових, котра панувала повних 300 літ (1613—1917.).

Заключенє. „Смутное время“ зачалося в 1598. р., коли вимер рід Рюриковичів. Приборкані твердою рукою Івана IV. Грізного, но єще не зломані бояри використали сей момент, щоби захопити верховну власть в свої руки. Часто скидаючи царів з престола і понижаючи їх авторитет в очах населеня, они осягнули свою ціль, коли на царскім престолі посадили свого проводира кн. Василя Шуйского. Но тоді станули до борби найнижші верстви, щоби уллучити своє соціально-економічне положенє. Політична революція приняла соціяльний характер. Як бояри, так найнижші верстви звязали свою долю з особою трагічно погібшого в 1591. р. в Угличі царевича Дмитра. Під іменем Дмитра Самозванця они викликали тінь царевича для осягнення своїх політичних і класових інтересів.

З внутрішньої розрухи скористали сусідні держави, як Польща і Швеція. Московску державу спасли від розвала патріотичне духовенство і середня верства поміщиків. Вибір Михаїла Федоровича з роду Романових положив кінець „смутному времени“, яке тревало від 1598—1613. р.

2. Московска Русь під панованєм перших Романових.

Наслідки Смутного времени. — Територіяльні стра-ти. а) Столбовскій мир. — б) Деулинске перемиріє. Полянскій мир. — в) Діло Азова. — Умиротворенє держави. — Соціяльні зміни в московській державі. Земскі Собори. — Алексій Михайлович. „Соборное Уложеніє“. — Повстанє Стеньки Разина і єго значінє.

Як воздух освіжується по страшній бурі, котра шаліє в природі і полишає по собі численні сліди знищення, так по 15 роках „Смутного времени“ московска держава відновила свій внутрєній організм і мимо великих страт вступала на шлях нового й могучого свого розвитку.

Територіяльні страти.

а) Столбовскій мир.

В часі революції не лиш Польща опановала Чернигівщину, Сіверщину і г. Смоленск, но також Швеція заволоділа Новгородом Великим і значним простором північно-західной Руси.

Шведска офензива в 1615. р. заломилася доперва під мурами Пскова. В 1617. р. московске правительство заключило в Столбові (недалеко Ладоги) мир з Швецією, котра віддала Новгород Вел., но задержала ряд прибалтійских городів, як Ям, Івангород, Копорье, Орішок і Карелу. Значіне Столбовского мира найкрасше оцінив тодішній шведскій король, Густав Адольф. „Одно із величайших благ, Богом дарованих Швеції, — говорив король в однім із засіданій шведского сойма — заключається в тім, що рускі, з котрими від давна ми находилися в сумнівних відносинах, віднині приневолєні відказатися від тої закутини краю, звідки непокоїли нас так часто. Тепер рускі без нашего дозволу не могут вислати ні одной лодки на Балтійске море. Нас відділяють від них більші озера, як Ладога і Пейпус, болота на 30 верст широкі і нездобуті кріпости. Рускі мають тепер відрізаний доступ до Балтійского моря і, надіюся, не так легко зможут перескочити через сей потічок“...

По заключеню догідного для себе мира, Густав Адольф зачав з Польщею і Німеччиною побідоносну війну, в якій забезпечив Швеції рішучу перевагу над Балтійским морем.

б) **Деулинске перемиріє.** В тім часі загрозила **Поляновській мир.** Москві опять велика небезпека зі сторони Польщі. Жигмонт III., котрий по невчасі зрозумів свою велику ошибку, позволив сину Володиславу вирушити походом на Москву і з допомогою наддніпрянских козаків під проводом гетмана Петра Конашевича Сагайдачного здобувати царську корону. Володислав видав до цілого населеня грамоту, в якій пригадав, що кілька літ тому назад москвичі присягали ему як своєму царю. Хотя війська королевича дійшли до самой Москви і навіть облягали Троїцко-Сергієвску Лавру, з причини недостатка поживи не осягнули поставленої ціли. На основі заключеного в 1618. р. перемирія в с. Деуліні Польща получила Смоленск, Чернігівщину і Сіверщину. Що до царского титула, якого уживали оба володарі: Михайл і Володислав, „паньрада и великіє послы то дѣло на судъ Божій положили“, або, иншими словами, постановили, щоби також Володислав носив дальше титул царя. Перемиріє було заключене на 14¹/₂ літ.

Для Москви найбільше болюча була страта Смоленска з огляду на его стратегічне значінє. Не диво, що коли по смерті Жигмонта III. (†1632) в Польщі наступило безкоролівє, цар Михайл старався використати сей момент. Численна (32 тис.) і добре вооружена московска армія під командою

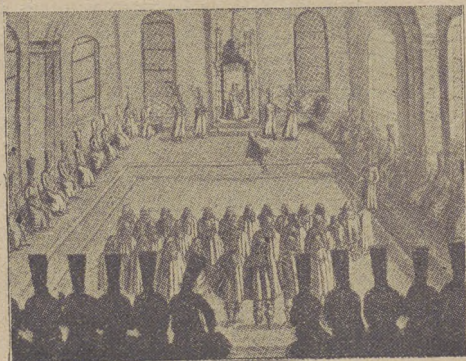
Шейна протягом 8 місяців облягала Смоленск. На виручку польському гарнізону поспішив нововибраний польській король Володислав IV. (1632—1648) і приневолив Шейна до капітуляції на дуже тяжких умовах. Весь воєнний табор з артилерією попав в руки короля, а московські війська зложили перед ним свої знамена. Проба опанованя Смоленска закінчилася повним поразенем, за котре Шейна покарали смертю, а інших воєвод зісланем. По тій побіді Володислав IV. загнався в глибину московської держави, но коли встрітив поважне сопротивлене коло кріпости Білої і получив вістку про воєнні приготовленя турків, в 1634. р. згодився на заключене „вічного“ мира над пограничною річкою Полянівкою. В основу сего „вічного“ мира був положен принцип (засада), що поляки і рускі повинні „бути в вічній пріязни, як люди одной віри християнскої, одного язика і народа словянскої“. При Польщі осталися землі Чернигівска і Сіверска, а також г. Смоленск, як се було постановлено в Деулинскім перемирії. Володислав IV. відказався від титула московского царя.

Мир над р. Полянівкою в 1634. р. має загальнійше значіне. По довгих і кровавих змаганях, котрі зачалися з кінцем XV. ст., Польща і Москва опинилися в тих самих границях, в яких они зачинали з собою довговікову війну. „Вічний мир“ з 1634. р. послідний раз ствердив рівновагу між обома державами.

в) **Діло Азова.** Як тяжко була ослаблена Москва внутрішними межиусобицями, найлучшим сего доказом є діло Азова.

Донські козаки в 1637. р. напали на турецьку

кріпость Азов при устью Дона, заволоділи нею і відбили всі атаки турків. Они післали послів до Москви, щоби цар прийав Азов під свою високу руку і прислав військо та амуніцію. Хотя предложене було заманчиве, московске правительство

73. Цар принимє послів в 17. ст.
(З рисунка Оларія XVII. ст.)

боялося війни з Туреччиною і приказало козакам покинути Азов. Козаки сповнили приказ, но при тій нагоді знищили турецьку кріпость.

Умироворене держави. Крім закінчення війни з сусідними державами, найважнішою задачею царя Михаїла Романова було очищенє держави від многих розбійничих банд, котрі своїми нападами руйновали край.

Польській наїздник Лісовскій еще в протягу кількох літ пустошив московску державу. З не-

звичайною скоростю він перебігав величезні простори на чолі свого відділа і свій похід значив огнем та мечем. Московські воєводи були супротив него безпомічні. Доперва смерть Лісовського увільнила Москву від грізного ватажка.

Не менше шкоди приносили наддніпрянські козаки, котрі в своїх походах заходили аж до Білого моря.

Найбільшу небезпеку для держави представляв козацькій атаман Заруцький, котрий разом з Мариною Мнішек і єї сином Іваном схоронився до Астрахани і там хотів утворити окрему державу під опікою перського шаха. Він поводився жестоко з населенєм Астрахани, внаслідок чого оно підняло повстанє і прогнало єго аж над р. Урал (Яїк). Московські воєводи далеко переслідували атамана Заруцького, взяли єго і Марину Мнішек разом з єї сином в полон і привезли до Москви. Атамана Заруцького і „царевича“ Івана покарали смертю, а Марину Мнішек кинули до тюрми, де она закінчила жите.

Правительство поступенно нищило шайки, які були страшною памяткою „Смутного времени“ і старалося обезпечити мирний розвиток населеня.

**Соціалні зміни в московській державі.
Земські Собори.**

Важним наслідком „Смутного времени“ були також зміни соціального характера.

В огни борби бояри не осягнули своєї цілі, но знищені раз на все зійшли з історичної арени. Рівнож найнижші верстви, котрі негодовали против кріпостного права і стреміли до заведеня ко-

зацього устрою, потерпіли повне пораженє. Козаччина, котра була символом свободи, не здобула власти в державі, но тільки на далеких периферіях держави, т. є. над долішним бігом Дона утворила автономне „Донске військо“, котре вибирало свою старшину і управлялося „кругом“ (сходка, рада). Донські козаки заперестали нападати на Москву, а всю свою енергію посвятили борбі з турками і татарами.

Побідителями вийшли люди середньої верстви, т. є. дворяни і посадські (горожани), які творили головне ядро народного ополченя. З волею тої соціальної верстви числився цар Михаїл Федорович і протягом цілого свого царствованя часто скликавав Земській Собор.

Першій Земській Собор з часів Івана IV. Грізного (1550) складався з людей, котрі не походили з вибору, но були представителями державної або городской і повітової управи. Сей собор станозив неначе ширшій прибічний совіт царя. По вимертю Рюриковичей характер Земских Соборів змінився основно. Опертий на принципі виборности і широкій соціальній підставі (висших і низших верств), Земській Собор був виразителем волі цілого народа, вибирав царя і став важним державним органом. Всі важнійші розпорядженя царя Михаїла Федоровича обсуджувались і одобрялись Земским Собором, котрий видавав свої укази і разом з царськими чиновниками висилав на провінцію своїх соборних „послів“. Часто скликаючи Земські Собори, цар Михаїл мав нагоду пізнати насущні потреби народа і получав певність, що розпорядженя его, як одобрені „всею землею“, будут принятї населенєм.

Помічником і совітником царя був его отец Філарет. В 1619. р. він вернувся з польского полону і заняв опорожнений по Гермогені патріаршій престол. Він називав себе „великим государем“, котрий то титул носили тільки царі. Всі грамоти видавалися в імени „государя-царя и великаго государя, святѣйшаго патріярха Филарета Никитича“.

Алексій Михайлович. Першій цар із рода Романових, Михайл Федорович, помер в 1645. р.

Наслідник і син его, Алексій Михайлович (1645—1676), в момент свого вступлення на престол мав 16 літ. З повним довірем він віддав управу держави своєму учителю і шурина, боярину Борису Морозову, котрий окружився користолобивими людьми і здирствами довів до вибуху революції в Москві (1648). В часі крестного похода товпа неждано окружила молодого царя і потребовала видачі Морозова, Плещеева і дрдля примірного покараня. Царю удалось спасти лиш одного Морозова. Озвірена товпа убила Плещеева та протягом кількох днів нападала і убивала зненавиджених чиновників.

74 Цар Алексій Михайлович.

Події з 1648. р. звернули увагу молодого царя

на тяжкій стан держави і спонукали его до переведеня реформ, в першу очередь до виданя нового збірника законів. Старий Судебник з 1550. р. не був напечатаний і тому був мало кому звісний. Єше менше звісні були доповняючі укази і Кормчая Книга. Скликаний 1. вересня 1648. р. Земській Собор переглянув обовязуючі закони, доповнив їх новими і видав збірник законів, т. зв. „Соборное Уложение“, або коротко „Уложение“, котре в 1649. р. напечатано в числі 2.000 примірників і подано до загального відома. На основі „Соборного Уложения“ заборонено духовенству купувати землю, а заграничним купцям відобрано право свободной торгowlі з виїмком г. Архангельска. За часів Михаїла Федоровича купці-чужинці були звільнені від всякої оплати і завдяки привілеям захопили в свої руки цілу торгowlю в державі. Дворяни получили право шукати своїх біглих селян на цілім просторі держави. Обмежуючи права бояр і духовенства, „Соборное Уложение“ дбало про дворян і посадских людей (горожан), т. є. про ті середні верстви, котрі підчас „Смутного времени“ висунулися на поверхню державного життя.

**Повстанє Стеньки Разина
і его значіне.**

„Соборное Уложение“ закріпляло власть дворян над селянами. Неудоволені із свого соціально-економічного положеня селяни підняли повстанє під проводом Стеньки Разина.

Почин до повстаня вийшов із области Донского війска, куди вже від довшого часу напли-

вала маса селян. Хотя донські козаки приймали всіх біглих селян, однак не допускали їх до свого круга, не ділилися з ними царським жалованєм і не дозволяли займатися ловецтвом і риболовством. Таким способом побіч повноправних козаків над Доном жила „гольтьба“ в дуже тяжких матеріальних умовах. Она мала замкнену дорогу в сторону Азовського і Чорного моря, бо там панували турки і татари. Дперва відважний і енергійний козак Степан Тимофеевич Разин найшов вихід для „гольтьби“. В 1668. р. він зібрав із гольтьби шайку, пішов над р. Волгу і рікою доплив до Каспійського моря. Ударивши на перські посілости, він ограбив городи і як герой з великою добычею вернувся над Дон, де гольтьба привитала его з воодушевленєм. Заохочений успіхами, Стенька Разин в 1670, р. з Дону переправився на Волгу, заняв Астрахань і, запровадивши там козацькій устрій, спрямовав напади на московську державу. Він заняв Царицин, Саратов, Самару, безпощадно убиваючи воєвод, дворян і духовних. На его призив чернь піднялася против богатих людей і на цілім нижнім та середнім Поволжю зачався небезпечний для держави соціальний рух. Сили Стеньки Разина росли. Під его знамена збиралися не лиш рускі селяни, но також інородці, як чузаші, череміси, мордва і татари. Дперва під Симбірском повстанці потерпіли поразенє. Стенька Разин утік над Дон, щоби намовити козаків до повстаня. Но атаман донских козаків увязнив его і відослав до Москви, де в 1671. р. покарали его смертю.

Простий народ окружив легендою і славою свого ватажка за то, що проголосив волю для черни, щедро роздавав добичу між бідними і вис-

тупав в їх обороні. В своїх піснях він висказав любов до „доброго молодца“ Стеньки Разина, котрий, по словам пісні, будучи в тюрмі, просив похоронити его в Рускій землі на перехрещеню з доріг.

„Схороните меня, братцы, между трехъ дорогъ:
Межъ московской, астраханской, славной кievской;
Въ головахъ моихъ поставьте животворящій крестъ,
Въ ногахъ мвѣ положите саблю вострую.
Кто пройдетъ или проѣдетъ—остановится,
Моему ли животворному кресту помолится,
Моей сабли, моей вострой испугается:
Что лежитъ тутъ воръ удалый добрый молодець,
Стенька Разинъ, Тимофеевъ по прозванію“.

В своїй фантазії народ представляв собі, що Стенька Разин не помер, но сидит в горі, із котрої колись вийде на світ Божій. Мимо жестокого подавленя повстаня, соціяльне питане не було розвязане і становило темну картину новійшой руской історії.

3. Мала Русь в борбі за віру і народність.

Положене православної церкви по берестейській унії. — Іосиф Велямин - Рутскій і его заслуги для унії — Роль Галицкой Руси в ділі відродженя православної церкви. — Манявскій Скит, его повстане і організація. — Кієво-Могилянска Академія. — Розвиток козаччини за гетмана Петра Конашевича. — Роль козаків при віднові висшой православної ієрархії. — Битва під Цецорою. — Участь козаків в битві під Хотином. — Смерть Петра Конашевича. — Зміна козацкой ідеології.

**Положене православної
церкви
по берестейській унії.**

Від заключення берестейської унії (1595/6) православна церква в межах польсько-литовської держави лишилась своєї правової підстави. Правительство Жигмонта III. обсаджувало єпископські престόли і парохії виключно сторонниками унії, а де зустрічало спротивленє православногo населеня, силою переводило свої постанови. В г. Вильні війско розбило двері православних храмів і віддало їх в руки уніятів. З Білої Руси перенеслась борба за храми до Київщини. Но там діло не пішло так легко. Коли король відобрав архимандриту Никифору Туру Києво-Печерську Лавру, тодішній кївський воевода, кн. Константин Острожський не сповнив королівського приказа. Король уповномочив одного дворянина, щоби силою заняв монастир. Тоді архимандрит Н. Тур обсадив Лавру вооруженими людьми і против волі короля задержав єї в своїй руках. В подібний спосіб православні також на Волини оборонили деякі монастирі.

Завзята борба велася також во Львові і Перемишлях за єпископські катедри. В 1607. р. помер православний львівський єпископ, Гедеон Балабан. Вірний своїй політичній програмі, король назначив єпископом Евстафія Тисаровского, котрий обіцяв прийняти унію. Шляхтич родом із Тейсарова жидачівського округу, Е. Тисаровський публично відказався від унії. Тоді за згодою патріярха молдавської митрополит висвятив єго на львівського єпископа. Кївським митрополитом по смерті Михайла Рагози був уніят Ігнатій Потій (1600—1613). Він відновив давні претенсії кївських митрополитів до галицкої єпархії, іменовав Велямина Рутского

львівським вікарієм і подав жалобу до суду за то, що Е. Тисаровській, як висвячений чужим молдавським митрополитом, незаконно заняв єпископську катедру. Но мимо всіх перешкод Е. Тисаровській удержався на єпископським престолі во Львові (1607—1641).

Опоророжену по смерти єпископа Михаїла Копистенского (†1610) перемиску катедру надав Жигмонт III. стороннику унії, Атанасію Крупецкому. Но православне духовенство перемиской єпархії не признало єго єпископом і вибрало нового владика в особі шляхтича Хлопецкого-Шишки. Борба о перемиску катедру велася майже 40 літ і принимала острі форми. Одного разу православна шляхта з оружєм в руках напала на А. Крупецкого, коли він явився на соймику в Вишні, і приневолила єго до утечі.

Відзвук завзятої релігійної борби із перемиской єпархії дійшов аж до Закарпатской Руси. Хотя мукачевській єпископ був на берестейським синоді, Закарпатска Русь не приняла унії. В тім напрямі дав першій почин богатий мадярській вельможа Гомонай, в руках котрого находилося около 70 карпаторуских сіл. Він наклонив до унії попів і монахів, котрі жили в єго посіlostях, а для закріплення єї запросив на Угорщину єп. Ат. Крупецкого. Но всі єго заходи полишилися без успіха. Палками і вилами мужики прогнали накиненого їм єпископа.

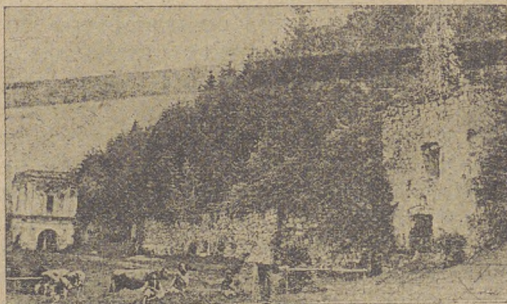
Іосиф Велямин Рутській Церковна унія в межах
і Єго заслуги для унії. польско-литовской держави опиралася головною зовнішній помочи правительства. Внутрішню

силу надав унії доперва Іосиф Велямин-Рутській. Родители его були уроженцями Московской Руси і називалися Велямини. В часі війни за Івана IV. Грізного в 1568. р. они перейшли на сторону Жигмонта II. Августа і коло Новгородка получили земельну посілість Рутну, від котрої назвалися Рутськими. Свого сина Івана они виховували в модній тоді кальвінській вірі, а потім вислали на науку до Вильна. Там під впливом єзуїтів Іван перейшов на католицизм і виїхав до Риму, де по желанію папи Климентія VIII. прийняв грецькій обряд і покінчив богословські студії в тамошній грецькій колегії. Повернувши в 1603. р. до Вильна, Іван Велямин-Рутській вступив до монастиря Василіян, прийняв імя Іосифа і незадовго став архимандритом виленского монастиря Пресв. Тройци. Іменований вікарієм галицкого єпископства, він був помічником кієвского митрополита Іг. Потія з правом наслідства. Як кієвській митрополит (1614—1637), Іосиф Велямин-Рутській занявся реформою василіянских монастирей, котрі в тих часах не соблюдали устава і тому находилися в упадку. Заходами митрополита відбувся в 1617. р. з'їзд ігуменів, котрий постановив з'єдинити всі василіянські монастирі в одну конгрегацію (союз) під проводом протоархимандрита, поглибити релігійне жите і плекати науку. Зорганізовані василіянські монастирі стали головною опорою унії.

Митрополит Іосиф Велямин-Рутській дбав також про матеріяльне забезпечене світского духовенства і его просвіту. За свої великі заслуги він получил від папи Урбана VIII. призвище „Athanasius Russiae“, „Atlas Unionis“, „Columna Ecclesiae“ (стовб церкви).

**Роль Галицкой Руси
в ділі відродження
православної церкви.**

Мимо тяжкого положення православна церква в межах польско-литовської держави двинулася із сверего упадка. Историчну роль під тим оглядом відграла Галицка Русь. Із тої землі, а іменно з Судовой Вишні, Тисьменици і Самбірщини вийшли три визначні мужі, котрі майже рівночасно розвинули живу діяльність в ріжних напрямках. Словом і ділом они будили народ до нового життя. До них належав Іван Вишенський, Іоз Княгинецькій і Петро Конашевич Сагайдачний.

75. Манявській Скит. (Із Заг. Укр. Енци.)

Уроженец Судовой Вишні, Іван Вишенський як монах перебував на горі Атос. Хотя він жив далеко від Руси, цілим серцем відчував її горе і працював для Руси. Бичуючи в своїх посланіях безпорядки в православній церкві і критикуючи вищу ієрархію, він виступав сміло в обороні низших верств населення, пламенним голосом взивав всіх до поправи і будив совість народу.

Другий галичанин, Іван Іов Княгинецкій прославився своїм аскетичним життєм як основатель Манявського Скита.

**Манявській Скит,
єго повстанє
і організація.**

Родом із Тисьменици (недалеко г. Станиславова) Іван Княгинецкій перевів свою молодість на дворі кн. Василя Константина Острожського. Случайно познакомившись з переїзжаючими атонськими монахами, він поїхав на

76. Манявській Скит.
Вїздова брама.

гору Атос, де постригся в чернці. По 12 роках він вернувся до Галичини і перевів реформу не лиш галицьких монастирей в Угневї, Угорниках і т.д., но також Кїєво - Печерської Лаври. Поселившись в Карпатах, в глухїй і лїсній окресности Краснополя (нині Солотвина), Іван Княгинецкій приняв імя Іова, кормився лиш хлїбом і водою та весь час проводив на молитві. По єго примїру хотїли жити многи духовнї і свїтські люди. За радою Іова чернці викопали в 1611. р. келїю, котра стала завязком Маняв-

ського Скита. В слїдуючїм 1612. р. они побудовали церкву Воздвиженя Чесного Креста. Коли дочка молдавського господаря, Марїя Моги-

лянка, пожертвовала значну сумму грошей, они побудовали нову церков, яку посвятили в 1620. р.

Так повстав славний на цілу Русь Манявскій Скит. Царгородскій і александрійскій патріархи в 1620. р. надали Скиту право Ставропігії, т. є. підчинили его під свою безпосередну власть. Основатель его, Іов Княгинецкій помер вже в слідуєм 1621 р. Організацією Скита занявся першій ігумен Теодозій. На основі уложеного ним устава управляв Скитскою обителью собор вибраних братією 12 старців. Они вибирали між собою ігумена і его заступника, т. зв. намісника на протяг одного року. Монахи рубали дрова, виробляли з дерева ложки і крестики, плели кошики і всі ті предмети роздавали добрим людям за хліб і поживу. А їда була проста і невибаглива: борщ, кисіль, каша, рідко коли риба і оселедці. М'яса і набілу не уживали ніколи. Весь час, свобідний від фізичних занятій, монахи проводили на молитві.

Манявскій Скит вже в 1640. р. числив около 200 чернців. Ігумен мав власть також над всіми иншими монастирями і носив титул „проти монастирей воеводства Руского, Белзкого и Подольскаго“. Монахи вели житє по строгому образцу Атонской гори. Монастирі засіяли давно невиданим блеском аскетичного, святого житя, заволоділи умами духовенства і світских людей, внаслідок чого задержали розвиток церковной унії в Галичині майже на ціле столітє.

Оживленє научного руху. Кієво-Могилянска Академія.

Галичани розуміли добре, що для двигнення православія з упадку не вистарчит огненне слово

і аскетичне житє, но потрібна єще просвіта. В тім напрямі розвинула свою діяльність Львівска Ставропігія вже при кінці XVI. ст. посредством типографії і братскої школи. За приміром г. Львова і Острога в першій половині XVII. ст. також Київ став важним осередком культури. До розбудження духового житя в Києві найбільше причинилися галичани, в першу очередь Єлисей Плетеницькій.

Єлисей Плетеницькій походив з дрібної шляхти з села Плетенич (недалеко Зборова). Він був якийсь час архимандритом пинского монастиря, а по смерті Н. Тура як архимандрит завідовав Києво-Печерскою Лаврою (1599—1624). На тім становищі розвинув широку культурно-просвітительну діяльність при помочи галичан, котрих спровадив до Києва. Між сотрудниками єго головне місце займав дидаскал львівскої братскої школи, Іван Борецькій (Бірецькій), родом з Бірчи, котрий як монах прийняв імя Іова (пізн. кївської митрополит). В Києві перебував також братанок перемиского єпископа, звїсний історик церкви Захарій Копистенський. Він прославився найбільше як автор полемічного твору п. з. „Палінодія или книга оборони католической, святой апостолской всходней церкви“, в котрім зібрав всі спірні точки в науці східної і західної церкви. Много заступився також б. дидаскал братскої школи во Львові, Лаврентій Кукіль (лат. Зизаній), автор буквара, граматики і катихизма, а також Памва Беринда, автор „Лексиконъ славяноросскій“.

Окружившись найвизначнішими галицькими ученими, Єлисей Плетеницькій в 1615. р. закупив типографію, котру в своїм часі мав єпископ Ге-

деон Балабан в своїй посілості Стратині коло Рогатина, і став печатати книги в Києві. Около того же року 1615. на средства кievської шляхтянки Гальшки Гулевичівної він основав церковне братство при Богоявленск.м монастирі. При братстві повстала школа, котрої першим ректором був Іов Борецькій. Та школа стала завязком Могилянської Академії.

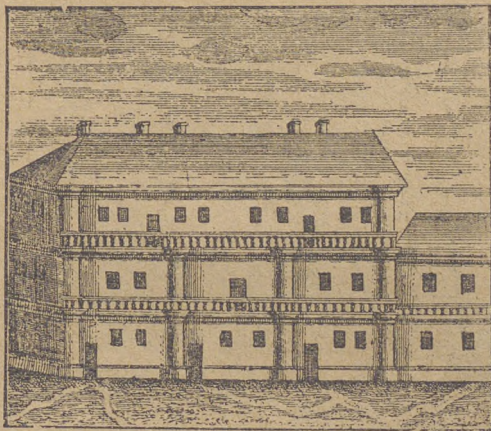
77. Петро Могила.

значну суму грошей для піддержки бідніших учеників. Києво-Могилянська колегія, в котрій учили грецького, латинського, славянського і польського язика, стала головною опорою православної віри і осередком духового життя руського народу. Всі свої успіхи завдячувала Мала Русь переважно галичанам, котрі перші оцінили значіне науки як оружя в борбі за православну віру і руску народність.

Потомок княжеского молдавского рода, Петро Могила в 1625. р. постригся в чернці Києво-Печерской Лаври і в три роки пізнійше став єї архимандритом. Висвячений в 1632. р. на кievського митрополита, він основав в Києві колегію. Она з'єдналась з Богоявленскою братскою школою в одну т.зв. „Києво-Могилянську колегію“, яку в 1701. р. переіменовано в „Києвську Академію“. Для колегії побудовав Петро Могила мурований дім і записав

**Розвиток козаччини
за гетьмана Петра
Конашевича.**

Галичани причинилися не лиш до оздоровлення відносин в православній церкві, но також до організації розбитой під Лубнами козаччини. Они перші воодушевили єї релігійно-національним ідеалом. В тім напрямі найбільше заслужився Петро Конашевич Сагайдачний.

78. Кієво-Могилянська Академія. Дім, побудований Петром Могилою. (Із сучасного рисунка.)

Король Жигмонт III. Ваза в протязу довголітнього свого панованя (1587—1632) провадив війни майже зі всіми сусідами, як з Швецією, а іменно з Карлом IX. Судерманским (1601—1611) і єго сином Густавом Адольфом (1617—1629);

з Москвою в часі „Смутного времени“ (1609—1618) і з Туреччиною (1620—1621). Очевидно, що польське правительство, котре потребувало много війська, не лиш не перевело в жите закона з 1590. р. про ограничене числа козаків, но само заохочувало їх до воєнних походів против Швеції і Москви. З початком XVI. ст. козаччина переживала добу свого розцвіту. Коли в 1613. р. в Москві

79. Ученики Кієво-Мог. Академії з грецькими і латинськими тезисами в руках. (Із суч. рис.)

закінчилося „смутное время“, більша часть козаків покинула московську державу і правдоподобно під впливом Петра Конашевича Сагайдачного спрямовала свої сили против татар і турків. Від 1613. р., козаки майже щорічно на своїх чайках появлялися на Чорнім морю і нападали не тільки на

Крим і Малу Азію, но осміялися атакувати навіть Царгород! В 1615. р. они спалили передмістя Царгорода в очах султана, котрий був на ловах в окрестности і оглядав пожар своєї столиці. Розбивши турецьку флоту, яка по приказу султана виплила на Чорне море, козаки з великою добычею вернулися на Січ. В слідуючім 1616. р. они здобули Кафу. Смілим і несподіваним ударом Петро Конашевич заняв головний ринок торгівлі невільниками і визволив із неволі тисячі християн. В осени того же року козаки опустошили побереже Малої Азії і опять загостили під мури Царгорода.

Проводирем козаччини в добі її найбільшого розцвіту був галичанин Петро Конашевич Сагайдачний. Головним жерелом для пізнання его біографії (житєпису) є посмертний панегірик, якого автором був ректор кїевской братской школи, Касіян Сакович. Панегірик напечатано в Кїєві в 1622. р. п. з. „Вършъ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его кор. Милости Запорозкого“. Після „Предмови“ поміщена ритовина, яка представляє гетмана з бородою. Він сидит на кони, в правій руці держит булаву, з боку при сідлі висит лук, а на плечах сагайдак з стрілами. На ритовині видніє его герб в виді підкови, зверненої в долину, з крестом на хребті каблука.

Петро Конашевич був шляхтичем, родом з Самбірщини. Він носив прізвизце „Сагайдачний“ правдоподібно тому, що мав якійсь небуденний сагайдак і знаменито стріляв з лука. Покінчивши науку в Острозі, він виїхав на Запороже, „до запорозкого славного рыцерства, котре ради ры-

церських дѣлностей“ вибрало его гетманом. По словам сучасного поляка Якова Собіського, Петро Конашевич був то „чоловік великого духа, котрий сам шукав небезпеки і легковажив житє. Проворний і незвичайно діяльний він мало спав і вопреки козацким обичаям не пянствовав. В часі нарад був обережний і маломовний; супротив козацкого своєвільства був дуже „строгий і за провинув карав смертю“.

Як гетман Запорожского війська він провадив лояльну політику супротив Польщі, помагаючи королевицу Володиславу в часі его похода на Москву (1617—1618). Коли по заключеню деулинского перемирія польске правительство в 1619. р. рішило зменшити число козаків і здержати їх від морских походів, Петро Конашевич сповнив приказ і спалив козацкі чайки. Огірчені козаки, котрим не подобалася его політика, вибрали собі иншого гетмана, іменем Бородавку, і під его проводом

Первый Спудей.

Отъ дѣла того гоппинъ Сѣдѣвъ дѣлали.
Сѣдѣвъ дѣлали, а чѣмъ жѣ дѣлали, чѣмъ
Бо ото гѣтманъ, первѣи поведе
Сѣдѣлого вѣщѣ, а гѣтманъ поведе.

80. Петро Конашевич Сагайдачний.

Из твору д-ра В. Барвінского:
„Конашевич“.

П. Конашевич Сагайдачний. Родом з Галичини, де тоді львівска Ставропигія своєю діяльністю розшвелила широкі круги населеня, і вихований в Острожській школі, Сагайдачний навязав близші зносини з кїевскими ученими. Се прійшло ему легко;

бо в тім часі в Києві працювали многі визначні земляки-галичани. Правдоподібно під їх впливом він старався воодушевити висшим ідеалом козаків, котрі дотепер занималися виключно розбишацтвом. В тій цілі він записав ціле Запорозьке військо в члени кievського Богоявленського Братства, накладаючи на него моральний обовязок оборони православної віри. Оминаючи конфліктів з Польщею, Сагайдачний старався охоронити козаччину від упадку, щоби при помочи реальної сили здобути права для православної церкви.

Роль козаків при віднові висшої православної ієрархії.

На цілім просторі польско-литовської держави, в 1620. р. був лиш один православний єпископ, Евстафій Тисаровскій во Львові. Всі інші владики були уніятами. Грозила серіозна небезпека, що православна церква полишиться без пастирей. До сего не допустили кievські духовні круги. Коли з Москви переїзжав через Київ єрусалимскій патріарх Теофан, в Києві просили єго, щоби висвятив митрополита і інших єпископів. Патріарх колебався, бо „боявся короля і ляхів“. Доперва коли гетман Петро Конашевич приобіцяв відставити єго аж до границі під охороною козацького війська, Теофан в найбільшій тайні в 1620. р. висвятив кievського митрополита в особі Юва Борецького і 5 інших єпископів, а потім під охороною козацького відділу щасливо відїхав до Молдавії.

Заходами кievських духовних кругів і Петра Конашевича в 1620. р. була відновлена висша православна ієрархія з митрополитом на чолі. Но діло не було закінчене. Нововисвячених право-

славних владик не хотіло признати польське правительство. Жигмонт III. приказав увязнити Іоза Борецького і всіх православних єпископів. В тім критичнім моменті Петро Конашевич Сагайдачний і постановив посредством козаччини добитися у польського правительства затвердження нововисвяченої висшої ієрархії. Момент був відповідний, бо Польщі загрозилася велика небезпека зі сторони Туреччини.

Битва під Цецорою. Ріжні були причини польско-турецької війни. Як реверсний католик Жигмонт III. заключив союз з цісарем Фердинандом II. з рода Габсбургів, котрих турки уважали за своїх непримиримих ворогів. Від кінця XVI. ст. польські вельможі часто мішалися в діла Молдавії і Волощини. Но найбільше гнівали султана часті напади козаків. В 1620. р. велика турецька армія через Молдавію вирушила на Польщу. Гетман Станислав Жолкевській успів зібрати невелике військо і реєстрових козаків, між котрими находився Михайло Хмельницький і його син Богдан. Він вирушив походом до Молдавії, щоби там з'єдинитися з тамошнім господарем і спільними силами здержати наступ турків. Коли волюхи увиділи невелике польське військо, відступили від союзу, внаслідок чого Станислав Жолкевській під Цецорою сам опинився перед великою турецькою армією. Він утворив з возів, звязаних ланцюгами, рухомий табор, і, відбиваючи по дорозі напади турків, зачав відворот в сторону Польщі. Коли польське військо приблизилось до р. Дністра, в таборі запановав безпорядок. Многі воїни на власну руку покидали табор і утікали домів. Тур-

ки замітили нелад, здобули табор і нанесли польському війську тяжке поразенє. Ст. Жолкевській погіб геройскою смертю. В битві погіб також Михайло Хмельницькій, а его син Богдан попав в турецку неволю. Турки станули у воріт Польщі.

Участь козаків в битві під Хотинном.

Польске правительство поспішно збирало військо і заохочувало козаків до війни. Сей момент рішили для своєї ціли використати кїевскї духовні круги. Коли в червни 1621. р. відбувалася велика козацка рада, явився митрополит Іов Борецькій в окруженю духовенства і горячо взивав козаків, щоби станули в обороні православної віри. Велике вражїне викликало письмо патріярха, яке на раді перечитав Петро Конашевич. Козаки клялися, що будут боронити своєї віри. В доказ того они вислали до короля ігумена терехтимирівского монастиря, Езекіїла Курцевича і Петра Конашевича Сагайдачного з заявою, що козаки приймут участь в війні з турками лиц під тим условіем, если король затвердит православних єпископів. Жигмонт III. ласкаво прийняв послів, но не дав ніякої положительной відповіди.

А тимчасом козаки, навіть не дочекавшись висліду посольства, під проводом Бородавки вирушили на Молдавію. Коли там они понесли тяжкі страти, сторонники Сагайдачного підняли голову і убили Бородавку як виновника поразеня. Гетманску булаву они опять передали Петру Конашевичу Сагайдачному. Новий гетман постановив перевести козаків в сторону Хотина, де вже стояло табором польске військо під проводом гет-

мана Карла Ходкевича і королевича Володислава. Свій намір він перевів, хоча по дорозі в часі одної битви з турками був небезпечно ранений в руку.

Під Хотином в 1621. р. прийшло до великої битви. Польського війська була 35 тисяч, а козаків, котрі розложилися окремим табором, числили до 40 тисяч. Турки старалися в першу очередь знищити козаків. Они вели безпереривні атаки на козацькій табор, но за кождим разом потерпіли поражене. Знеохочені неудачами, в 1621. р. они заключили з поляками перемиріє, на основі котрого польське правительство зобовязалося здержати козаків від нападів на турецькі посілости, а султан з своєї сторони обіцяв не допускати татар до нападів на Польщу.

**Смерть Петра Конаше-
вича. Зміна козацької
ідеології.**

Коли щасливо закінчи-
лася польско-турецька вій-
на, Петро Конашевич про-
сив польське правитель-
ство, щоби козакам увеличило платню, дозволило
їм свобідно перебувати в королівських шляхотських
і духовних посіlostях та щоби „заспокоєно віру
православну“. Но заходи єго були безуспішні. Ко-
роль рішив зменшити число козаків до 2—3 тисяч,
а в ділі віри православної заявив, що як дотепер,
так і в будучности в тій області козакам не буде
ніякої кривди. Небезпечно ранений в руку в часі
турецької війни, Петро Конашевич Сагайдачний
помер 10. цвітня 1622. р., т. є. в рік по хотинській
битві: Хотя в своїм завіщаню він записав значну
часть свого майна ківському братству, не забув
також про Львівську Ставропигію. Він записав

Успенському братству велику на ті часи сумму 2.019 зл. для удержання шпиталю, а в першу очередь школи „на науку и цвиченье дѣтокъ христіянскихъ, на вѣхованье бакаларовъ учоныхъ, вѣчными лѣты“. Ставропигія мала обовязок на средства тої фундації держати „на кождый рокъ на вѣхованье учоного майстра въ греческомъ языку бѣглого, церкви божой и дѣткамъ христіянскимъ народу російскому потребного“.

Зі смертю Петра Конашевича зійшов в могилу великій чоловік, котрий прославив своє ім'я не лиш побідами, но також своїм жертволюбієм в користь науки і просвіти. В часі свого гетманства він побільшив число козаків до 40 тисяч і поставив перед ними ширшій ідеал оборони не лиш класових козацких інтересів, но також православної віри і руской народности. Очевидно, що відповідно до поставленої цілі змінився зміст поняття „козак“. Слово „козак“, котре колись означало волюцюгу, розбишаку, кочевика, з початком XVII. ст. приняло инше і ширше значінє. Козак XVII. ст. — се в першу очередь свобідний чоловік, котрий підчиняється королю, і член церковного братства, котрий по приміру західно-европейских рицарей виступає в обороні бідних, покривджених і православної віри. Так задивлялися на козаків ківські духовні круги, а за їх приміром всі инші верстви населеня. Коли противники докоряли ківському духовенству за то, що оно шукає помочи у козаків, получили слідууючу відповідь: „Сеж (козак) бо то племя славного народа Руского, з насіння Яфетового, котре на Чорнім морю і на суші воевало грецке цїсарство. Се військо з того поко-

ліня, котре за монарха руского Олега в своїх монксілах плавало по морю і по землі (доробивши до човнів колеса) і атаковало Константинополь. За Володимира, святого монарха руского они воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром крестилися, віру християнску від константинопольской церкви при-нимали і по сей день родяться в тій вірі, крестяться і живут“. Таким способом в освітленю кївських духовних кругів козащина представляла собою не звичайне соціяльне явище, як в московській Руси, но становила продовжене найбільше творчого ел-мента давной Кївской Руси. В козащині сконцен-тровалися всі важнійші сторони історичного жита малоруского населеня, як стремлене широких мас до соціяльного визволеня во йма ключів свободи і рівности, релігійні мотиви, т. є. борба за пра-вославну віру, і політичні стремленя до осягненя рівноправности в межах польско-литовской держа-ви. Недиво, що козащина в половині XVII. ст. висунулася на першій план, неначе в огнищі кон-центруючи в собі всі лучі народного малоруско-го жита.

4. Козацка проблема. Повстанє Богдана Хмельницького і єго наслідки.

Зміна політичного курсу. — Борба між православними і уніятами. Убійство Іосафата Кунцевича. — Козацкі повстаня і їх причини. — Тяготіне до Мос-кви. — Проби релігійного примиреня. — Ограниче-не козацких свобод. — Военні плани Володислава ІV. — Жите і діяльність Б. Хмельницького до су-ботівской події. — Союз з татарами і перші побі-

ди. — Зміна ідеології. — Зборовський договір. — Битва під Берестечком. Білоцерковський договір. — Плани Б. Хмельницького. — Переяславська Рада і її історичне значінє. — Смерть Богдана Хмельницького.

Зміна політичного курсу. Політика Петра Конашевича Сагайдачного, що би лояльним поведенєм забезпечити права руського населеня в межах польської держави, обанкротилася на цілій лінії. Польське правительство вже не потрібовало козацкою помочи, бо з хотинською битвою в 1621. р. Польща закінчила ряд війн, які вела за панованя Жигмонта III. Майже з всіми державами, з виїмком одной Швеції, она заклучила мир. Правительство могло посвятити більше уваги внутрішнім відносинам і занятися опять релігійною та козацкою проблемою в такім дусі, як се було в початках панованя Жигмонта III. Наслідки зміни політичного курсу показалися незадовго. В Польщі наступило обострене релігійної борби, часто вибухали конфлікти з козацчиною, руске населенє тяготіло в сторону Москви і, наконец, вибухло всенародне повстанє під проводом Б. Хмельницького.

Борба між православними і уніятами. Убійство Іосафата Кунцевича. Від заклученя берестейской унії Біла Русь була виставлена на найбільшій натиск єзуїтів і уніятів. Осідком воюючого католицизма було Вильно, в котрім єзуїти мали свою головну твердиню і де поселився уніятській митрополит, Іосиф Велямин-Рутській. Головним его помічником був Іосафат Кунцевич. В молодих літах він вступив

до монастиря Василян і там звернув на себе загальну увагу своїм побожним і аскетичним житєм. Він носив грубу волосяну одержу, в часі Служби Божой надівав на себе колючій, желізний пояс і кожного дня умертвляв своє тіло, бичуючись намоченим в соли кнутом. Фанатичний сторонник унії, він доказував в своїм творі п. з „Крещеніє св. Володимира“, що Русь від самих початків хри-

81. Св. Іосафат
Кунцевич.
(Із Заг. Укр. Енци.)

стіянствѣ підчинялася римському папі. Іменований намістником полоцької епархії з осідком в г. Витебску, Іосафат Кунцевич безпощадно боровся з православними, насильно забираючи їм православні храми, монастирі і школи. Він забороняв хоронити православних на християнських кладбищах, а кости померших викидав з гробів.

Просьба Петра Конашевича і литовського канцлера Льва Сапіги, щоби вступив на дорогу християнської любви, полишилася голосом вопіючого в пустині. Для православних полоцької епархії настали страшні часи. Коли в 1623. р. приїхав до Витебска православний єпископ Мелетій Смотрицькій, православні під проводом старшини города напали на палату Іосифа Кунцевича, сокирою розбили єму голову, а умертвивши, привязали камінь до ніг єго і шеї та кинули до р. Двини. Доперва на третій день видобули із ріки єго тіло і торжественно похоронили в Полоцьку. Католицька церковь в 1867. р. зачислила до лику святих Іосафата Кунцевича як мученика за діло унії.

Польське правительство жестоко пімстило смерть Іосафата. Город Витебск стратив всі привілеї, а ратуш і два православні храми були знищені до основанія. Двом городским старшинам і 18 горожанам відрубано голову, а майно їх конфісковано. Около 100 горожан, котрі утечею спасли своє жите, заочно засуджено на смерть і конфіскату майна.

Сумна була доля православного єпископа Мелетія Смотрицького. Син Герасима, визначного члена острожского літературного кружка, Мелетій Смотрицькій прославився своїм твором, п. з,

„*Œgñvos to jest Lament jedynej świętej, powszechniej, apostołskiej Schodniej Serkwie*“... (1610), в котрім ярко змалював плач православної церкви з причини окатоличеня руских шляхотских родів. Другим важним его твором була граматика церковно-славянського язика, на основі котрої учили в школах

82. Мелетій Смотрицькій. не лиш на цілій Русі, но навіть в далеких полуднево-славянских краях. Як полоцькій єпископ він стягнув на себе підозрінє що під его впливом жителі Витебска убили Іосафата Кунцевича. Він схоронився під опіку козаків, а потім кілька літ жив в Царгороді на дворі патріярха. Морально зломаний із-за нещасной події з 1623. р., Ме-

летій вернувся до Польщі, прийняв унію і в єї обороні написав твір п. з. „Apologja peregrencasjej do krajów wschodnich“ (1628). Він помер в 1633. р. як архимандрит Дерманского монастиря.

Козацкі повстаня і їх причини. Хотинській мир з 1621. р. формально замкнув козакам вихід на Чорне море. Мимо всего они часто нападали на турків і татар. Гетман Конецпольській рішив положити сему конец. Неожидано він впровадив військо аж до Канева і над Куруковим озером в 1625. р. подиктовав козакам нові условія. Число реєстрових козаків ограничено до 6 тисяч. Они могли мешкати лиш в королівских посіlostях. Всі козаки, котрі не записалися в реєстр, були обовязані вернутися в підданство. В 1630. р. вибух новий конфлікт з козацчиною. Гетман Конецпольській обляг козацкій табор коло Переяславля. Гетманом козаків був тоді Тарас Федорович Трясило. Коли поляки в день Божого Тіла пировали і занедбали міри осторожности, козаки ночью підсунулися під їх табор і завдали їм так велике пораженє, що ледви сам гетман Конецпольській з невеликою горсткою війська спас своє житє. Ся битва стала звісна в історії під назвою „Тарасова ніч“.

Тяготіне до Москви. Всі події, які мали місце в посліднім десятиліттю панованя Жигмонта III, викликали небезпечний для Польщі рух серед населеня. Стративши надію на мирний розвиток в межах польской держави, руске населенє опять зачало тяготіти в сторону Москви, яка під панованєм новой династії Романових

постепенно укріплялася в своїх силах. В тім напрямі дали почин монахи новооснованого густинського монастиря. Сей монастир повстав поза Дніпром недалеко Прилук в посіlostях князей Вишневецких і находився під опікою княгини Раїни Могилянки, сестри Петра Могили, а матери звісного з пізнійших козацких війн, кн. Яреми Вишневецкого. Ігумен того монастиря Ісаїя Копинській був горячим сторонником Москви, уважаючи її за одинокую опікунку православія.

83. Раїна Могилянка.
(Із Заг. Укр. Енци.)

Такої же думки було також кієвське духовенство з митрополитом Іовом Борецьким на чолі. В порозумію з старшиною Запорозького війська в кінці 1624. р. оно вислало до Москви свого представителя в особі луцького єпископа Ісаїя. Станувши в січні 1625. р. перед царем Михаїлом Романовим і патріархом Філаретом, єп. Ісаїї передав просьбу в імени всего населеня, щоби цар прийняв весь рускій народ під свою царську руку. Московське правительство відповіло, що „ся думка серед самого руского населеня еще не вскрипилася“, бо козаки більше думают про морські походи, як про війну з Польщею. „Як буде у вас сильна постанова, тоді дайте знати, а цар і патріарх подумают, „какъ бы православную вѣру и церкви Божіи и вас всѣхъ отъ еретиковъ во избавленье видѣти“.

**Проби релігійного
примиреня.**

Зі смертю Жигмонта III. (+ 1632) і вибором его сина Володислава IV. (1632—1648) наступила деяка поправа в області релігійних відносин. На конвокаційнім соймі в 1632. р. деякі послы і сенатори, як Древинській, Кропивницькій і Адам Кисіль домагалися примиреня православних з уніятами, а представителі козацького війська виступили з просьбою, щоби дозволено їм приймати участь в виборі короля. Шляхта рішучо супротивилася участи козаків в елекції, а полагоджене релігійной справи відложила до елекційного сойму. Під натиском нового короля Володислава IV, котрий хотів мати свобідну руку в війні з Москвою, в осени 1632. р. елекційний сойм довів до примиреня православних з уніятами. Церковне майно поділено в той спосіб, що православним признано львівску, перемиску і луцку епархії, а на Білій Русі утворено для них окрему епархію в Могилеві. Уніяти получили слідуочі епархії: володимирську, холмську, турово-пінську і полоцьковитебську на Білій Русі. Сей т. зв. акт примиреня, затверджений королем Володиславом IV. 18. лютого 1633. р., наглядно стверджував і поглиблював поділ руського населеня на два ворожі табори, уніятській і православній.

**Ограничене козацких
свобід.**

Хотя сам король Володислав IV. визначався воєвничим характером, в результаті він показався безпомічним супротив шляхти, яка в тих часах за всяку ціну желала мира. На долю нового короля випала лиш одна задача ліквідувати всі конфлікты з сусідними державами,

з котрими провадив війну його отец. Під напором шляхти він заключив в 1634.р. мир з Москвою і Туреччиною, а з Швецією перемиріє в Штумдорфі недалеко г. Мальборга. (1635). Для удержання мира з Туреччиною польське правительство в 1635.р. побудовало твердиню Кодак коло кодацького порога недалеко устя р. Самари, щоби розпростерти контроль над козаками.

Гетманом козаків був тоді Іван Сулима, котрий предпринимав часто морські походи против турків і за свою хоробрість получив навіть від папи золоту медаль. Сей гетман здобув Кодак, вирізав в пень залогу, а замок зрівнав з землею. Коли поляки з тої причини зачали війну, козаки видали в їх руки гетмана Сулиму, котрого в Варшаві четвертовали. Судьбу Сулими поділив також в 1637.р. його наслідник Павлюк Бут, якого поляки розбили під с. Кумейками і в Варшаві покарали смертю.

По тих побідах сойм в 1638. р. видав закон, в силу котрого козаки були піддані під строгій нагляд привительства. Число реєстрових козаків определено до 6 тисяч людей. Кто не попав в реєстр, той як кріпак був приневолений вернутися на лани свого пана. Козаки могли мешкати і володіти землею лиш в 3 староставах: чигиринскім, черкаскім і корсунскім. Місто виборной старшини правительство іменовало „королівського комісара Війска Запорожского“ і всіх полковників та старшину з „родовитих шляхтичів“. Козаки могли занимати лиш низші уряди асаулів і сотників. Тоді був назначений чигиринским сотником Богдан Хмельницькій. Реєстрові козаки творили полки і мали обовязок нести сторожеву службу на пограничу дер-

жави. Один полк постійно перебував на Запорозькій Січі. Без дозволу комісара ніхто не міг йти на острови і пороги Дніпра під угрозю смертної кари. Для переведеня сего розпоряженя в жите відбудовано твердиню Кодак, яку оглянув сам гетман Конецпольській в супроводі кількох реєстрових сотників. Між ними находився сотник Богдан Хмельницькій. Захоплений грізними мурами твердині, гетман запитався: „Як подобається вам мій Кодак?“ Сотник Богдан Хмельницькій сміло відповів: „*manu facta, manu diruuntur*“ (що рукою збудоване, то рукою може бути зруйноване).

Всі надіялися, що з 1638. р. козащина раз на всегда буде втягнена в рамки польської державної організації. На основі закона з 1638. р. она підчинялася базпосередно соймовому комісару і польській шляхті, котра заняла всі визначні становища в козацкім війську. Проби оружного сопротивленя запорожців під проводом Острянина і Дмитра Гуні в 1638.р. були силою подавлені. Казалось, що „козацка гидра“ зломана на довшій час.

Повних 10 літ (1638—1648) панувала на Україні тишина. Під охороною польського війська зачалася на велику скалю колонізація, яка посунулася далеко поза р. Дніпро. На великих і малозаселених просторах вельможі заводили свої фільварочні господарства, забираючи землю навіть від дрібної польської шляхти, о скільки она документами не доказала, що має право до данної землі. Они приневолювали місцевих селян відробляти панщину і на Україні, де дотепер панувала свобода, завели такій соціально-економічний порядок, якій був в корінних польських землях. Оче-

видно, що наслідком інтензивної колонізації розгорілась соціально-економічна боротьба, яка на тлі противенств релігійного і народного характеру загрозила цілості держави.

Воєнні плани Свобідна ще недавно ко-
Володислава IV. зачина очутилася в желізних
 тисках. З одної сторони она
мала зачинену дорогу до Чорного моря, а з дру-
гой сторони над її головою повисла тінь знена-
видженої панщини. Серед таких обставин грози-
ла опасність, що ради сохраненія своєї личной
свободи козаки могут легко порозумітися з ту-
рецько-татарским світом і заключити союз против
Польщі. Про такі наміри козаків вже в 1645. р.
повідомив короля коронний гетман Конецполь-
ській. († 1646). Щоби до сего не допустити, король
Володислав IV. в порозумію з канцлером Юрієм
Оссолінским задумав війну з турками. До війни
заохочував короля папа і венецькій дожа. Друга
жена Володислава IV., Марія Людвика Гонзага
выводила свій рід від Палеологів і, на тій основі
маючи претенсії до Візантії, жертвовала своє
майно на воєнні цілі. Король рішив втягнути
до війни козаків і на власну руку зачав вести
воєнні приготовлення. Він перестав посилати по-
дарки кримському хану, за віно своєї жени збирав
війско і на Україну вислав Ероніма Радзейовского
для веденя тайних переговорів з козацким асау-
лом Іваном Барабашем. Незадовго приїхали до
Варшави 4 представителі козаків, між котрими
находився Іван Барабаш і війсковий писар Богдан
Зиновій Хмельницькій. Король ночью прийняв їх
в своїй палаті і приказав приготувитися до війни

з турками, за що обіцяв повернути козакам давні їх привілеї і побільшити реєстр до 12 тисяч людей.

Про всі наміри короля довідалася шляхта. На соймі в 1646. р. она приневолила короля відказатися від воєнних планів, розпустити наємні війська і зложити присягу, що в будучности він і его наслідники не будут збирати війська ні заключати договорів з іншими державами без відомача і згоди сойму.

Вістка про капітуляцію короля викликала на Україні велике вражінє. Козаки стратили надію на улущене свого положеня. Для них полишився одинокій вихід, щоби добувати права при помочи оружя. До оружноі борби спонукав і повів їх Богдан Зиновій Хмельницькій.

**Житє і діяльність
Б. Хмельницького до
суботівскоі події.**

Богдан Зиновій Хмельницькій походив з дрібноі шляхотскоі родини і на печати уживав герба Абданк. Отец

его, Михайло, за свої заслуги получив від чигиринского старости хутір Суботів. Він не жалував средств на образованє свого сина. По приміру тодішних шляхтичів молодий Богдан учився в єзуїтскоі коллегії в Галичині, в г. Ярославі або во Львові. В 1620. р. вирушив против турків двірскоі полк Даниловича, зятя гетмана Жолкевского.

84. Габданк. Герб Б. Хмельницького. (із Заг. Укр. Енци.)

В тім полку находився Михайло Хмельницькій з своїм сином Богданом. В битві під Цецорою отец Михайло погиб рицарскою смертю, а молодий Бог-

85. Богдан Хмельницький.

дан попав в турецьку неволю, із котрої вернувся доперва по 2 роках, викуплений на волю правдоподібно заходами своєї матери. По своїм повороті він осів в Суботіві, де господарив на батьківськiм хуторі. Як лояльно настроєний супротив польського правительства, він став військовим писарем і чигиринським сотником. Свої думки і наміри він завжди умів ловко скривати, як про то співали в козацьких піснях:

Бог один хиба відає—знає,
Що Хмельницький думає—гадає.

Підозріне стягнув на себе доперва в часі оглядання нововибудованого Кодака, коли гетману Ст. Конєцпольському дав смілу відповідь. Гетман прийшов тоді до пересвідчення, що „*wielkie rzeczy przez tego człowieka (Хмельницького) stać się muszą, albo dobre albo złe, bardzo trza się obawiać*“. Богдан Хмельницький брав також участь в переговорах по ділу воєнного походу против татар і турків, і був точно освідомлений про наміри короля.

В тім самім році, коли сейм рішучо відкинув воєнні плани короля Володислава IV., зайшла подія, котра стала зворотною точкою в житю Б. Хмельницького. Опираючись на тім, будто Суботів був даний лиш Михайлу Хмельницькому до кінця єго житя, підстароста Данило Чаплинський в часі неприсутности Богдана заняв єго хутір, малолітнього сина побив так страшно, що від побоїв він помер, а Богданову невісту силою забрав і з нею повінчався. Богдан Хмельницький доходив своїх прав законною дорогою. Він поїхав з жалобою до Варшави, но суд видав некорисний для

него приговор. Король Володислав IV. прийняв его ласкаво, но в даній справі не міг дати помочи. Оповідаять, будто при пращаню король дав Богдану саблю і сказав: „Ти воїн; если Чаплинській має друзей, і ти можеш їх мати; боронись, не дайся!“

Суботівська подія вивела Богдана із рівноваги і толкнула на революційну дорогу. Покликуючись на королівські слова і наміри, він зачав

86. Полковник
М. Кречовській.
(із Заг. Укр. Енци.)

вести агітацію між козаками. Коронний гетман Николай Потоцкій, котрий по смерті Ст. Конєцпольского († 1646) получив булаву, приказав увязнити его як небезпечного і підозрілого чоловіка. Богдана спас від неминучої смерти переяславській полковник Кречовській. Він полишив вязня нарочно під надзором рядових козаків, котрі увільнили его з тюрми і разом з ним утікли на Запороже. Се сталося при кінци 1647. р. або з початком 1648. р.

Союз з татарами. Перші побіди.

Козачина, розбурхана не-удачними планами короля Володислава IV., становила знамениту почву для революційной діяльності Богдана Хмельницького. В січни 1648. р. він прогнав із Запорожа реєстровий корсунській полк, поручив кошовому атаману приготувитися до війни, а сам

з сином Тимошем і кількома старшими козаками поїхав на Крим, щоби заключити з татарами воєнний союз.

В тім часі (март 1648.р.) пановав в Кримі голод. Хан був сердитий на Польщу, бо вже від кількох літ не получав річних подарків. При таких обставинах легко з'єдинилися дві ворожі дотепер сили: козацка і татарска против Польщі. Для забезпеченя союзу Б. Хмельницькій полишив в Кримі як заложника свого сина Тимоша, а хан приказав перекопському мурзі Тугай-бею поспішити з поміччю козакам. На вістку про заключене воєнного союзу з Кримскою Ордою зібралася козацка рада на Запорожю, вибрала Богдана Хмельницького гетманом і постановила вести війну з Польщею.

Польске військо під проводом обох гетманів, коронного Николая Потоцького, і польного Калиновського, стояло на Україні недалеко Черкас. Гетмани легковажили собі вістки про рух на Запорожю і вислали в ту сторону невеликій відділ війська разом з реєстровими козаками під проводом молодого Стефана Потоцького. Б. Хмельницькій перетягнув на свою сторону реєстрових козаків і дня 6. мая 1648. р. завдав польському війську тяжке поразенє над Жовтими Водами (доплив р. Інгульця). Тяжко ранений Стефан Потоцькій незадовго помер.

Вістку про поразенє над Жовтими Водами приніс драгун, котрий успів утечи з побоевища. Оба гетмани не вірили єго словам. Вирушивши з армією вздовж Дніпра, по двох днях они зустріли шляхтича Марка Гдешинського, котрий як очевидець потвердив всі слухи про поразенє. Тоді як

оповідає літопись, „ціле військо стало так бліде, як бліда буває трава, пририта морозом, коли по холодній ночі возсіяє сонце“.

Боячись нападу серед широких степів, гетмани відступили в сторону Корсуня. Коли незадовго появилися передні відділи козаків і розійшлася вістка, що сам хан з цілою Ордою вибирається в похід, гетмани покинули Корсунь і зачали відступати до Польщі бічними дорогами. Недалеко Корсуня они попали в засідку і 26. мая 1648. р. в Крутій Балці потерпіли страшне поразенє. Польська армія була розгромлена, оба гетмани попали в татарську неволю. Кілька дней перед корсунскою битвою 20. мая 1648. р. помер король Володислав IV. Польща лишилася без армії і короля.

По корсунській побіді Б. Хмельницькій вирушив до Білої Церкви, де якійсь час задержався. Не знаючи про смерть короля, він вислав до него і до інших визначних польських вельмож письма, в котрих оправдував свій оружний виступ против „Маєстата Речипосполитой“ і просив привернути давні козацкі порядки, побільшити реєстр козаків до 12 тисяч і усунути закон з 1638 р. Всі ті письма вказують на то, що Б. Хмельницькій зачав борбу виключно в обороні інтересів козацкой верстви.

Хотя по корсунській битві він просидів безчинно ціле літо в Білій Церкві, революційний рух охопив великі простори України. Селяни повстали против своїх панів, творили вооружені ватаги, т. зв. „загони“, нападали на двори польской шляхти, на католицких священників і на жидів, котрі як арендатори панских посілостей були особливо

87. М. Кривоніс.
(Із Заг. Укр. Енци.)

зненавиджені. „Загони“ під проводом своїх атаманів появилися не лиш в Кієвщині, но також на Поділю і Волини. Особенною жестокостю визначався Максим Кривоніс, якого уважали за характерника, т. є. чоловіка, котрого не чіпається звичайна куля, хиба з чистого сребра і посвячена Йорданскою водою. Найбільше нищив він посілости кн. Яреми Вишневецького, котрий мав величезні лятифундії на Волини і на Задніпрянщині. Син Раїни Могилянки, яка була звісна як опікунка православія, кн. Ярема Вишневецькій прийняв католицьку віру і мав славу непримиримого ворога козащини. В місточку Лубнах поза Дніпром він зібрав около 8000 війська і строгими мірами усмиряв народне повстанє. По корсунській битві кн. Ярема покинув Лубни і з родиною виїхав на Волинь, а звідси до Збаража. Він був пересвідчений, що лиш оружєм можна подавити повстанє і приневолити козаків до послуху. Іншого погляду був брацлавській воевода Адам Кисіль, чоловік православної віри, котрий радив починити уступки козакам і мирними средствами зліквідовати повстанє Богдана Хмельницького. Він забув про то, що се повстанє вийшло поза рамки козацких інтересів і прийняло характер соціальної революції з релігійною закраскою.

В Польщі панувало безкоролівє. Конвокаційний сойм поручив сенатору А. Киселю вести переговори з козаками і рівночасно постановив скликати загальне ополченє. В виду того, що гетмани находилися в татарській неволі, місце їх заняли

три региментарії, т. є. начальники з гетманскою властью. Вибір пав на кн. Володислава Домініка Заславского, чоловіка без волі і призвичаєного до вигідного житя, на молодого (28 літ) і недосвідченого Конецпольского, та Николая Остророга, котрий знав добре латину, но не мав понятя про воєнне ремесло. Боєву вартість региментаріїв найлучше оцінив Богдан Хмельницькій слідующими словами: „перина, дитина, латина“.

88. Адам Кисіль.
(із Заг. Укр. Енци.)

Польщі. Він вступив на територію Галицької Руси і там найшов много сторонників. До него пристав потомок руского боярського рода, Юрій Немирич, а просте галицько-руске населенє з вооруженими

Коли переговори сенатора А. Киселя не довели до ціли, козацка армія зпід Білої Церкви вирушила на Волинь в сторону Константинова. Недалеко р. Пилавки 23. вересня 1648. р. прийшло до битви. На вістку про прихід татар региментарії покинули табор, а за їх приміром ціле військо кинулося до утечі. В руки козаків дістався пребогатиий табор, в яким находилося около 10 тисяч возів, наладованих майном і оружєм. Пилавецка побіда відкрила Б. Хмельницькому дорогу до нутра

відділами нападало на шляхотські двори. Лиш один г. Львів боронився під проводом Криштофа Арцишевського і по зложеню окупу в суммі 200 тисяч золотих увільнився від облоги. Хмельницькій вирушив в сторону Замостя, осадив сю кріпость і очікував на вислід елекції. Елекційний сойм, якій тоді зібрався в Варшаві, пішов по лінії желаній Б. Хмельницького і вибрав королем Івана Казимира з роду Вазів, котрий був братом помершого короля Володислава IV.

Зміна ідеології. На вістку про вислід елекці Б. Хмельницькій відступив від Замостя і в перших днях січня 1649. р. відбув торжественний в'їзд до Києва, де в тім часі гостив єрусалимській патріярх Паісій. Побідителя витала непроглядна маса народа. Загули звони во всіх кїевских церквах, а на зустрічу Богдану вийшоз перед храм св. Софії митрополит Сильвестр Коссів в окруженю численного духовенства. Ученики шкіл і бурсаки співали похвальні пісні в честь народного героя. Подібного тріумфального в'їзда не видів Кїев від княжеских часів. Побут в столиці старой Руси вплинув значно на зміну ідеології Б. Хмельницького. За короткій час війни він пересвідчився, що не лиш козаки, но всі верстви малоруского населеня ждуть від него свободи. Козацка база, на котрій з початку він опирався, розширилася значно і стала всенародною. Відповідно до того змінився світогляд Б. Хмельницького, на що без сумніву вплинули кїевські духовні круги. Він став думати про долю цілого руского народа і про відбудову кїевской держави, як се наглядно показалося в часі переговорів єго з польскими комісарами в г. Переяс-

лавли в присутності заграничних послів із Москви, Туреччини, Молдавії і Волощини. В імені короля Івана Казимира комісари вручили Б. Хмельницькому гетманську булаву. Но переговори в справі козацьких свобод велися поволи і зустрічали великі перешкоди зі сторони гетмана, котрий перед комісарами розкривав широкі горизонти своїх політичних стремлень і ставив чим раз тяжші умовля. Він називав себе „Єдиновластним самодержавцем руским“, грозив, що підойме всю чернь аж по Люблин і Краків і т. д. „Хотя я собі малий чоловік, — говорив гетман — но з Божой ласки я тепер єдиновласний самодержець рускій“. Очевидно, що серед таких відносин не можна було думати про закінченє тревалого мира. В 1649. р. вибухла друга війна.

Зборовській договір. Тереном нової війни, яка вибухла в 1649. р., була Галицька Русь. Козацькі війська під командою Б. Хмельницького і татарська орда під проводом самого хана Іслям - Гирея повели довгу облогу Збаража, якого боронив кн. Ярема Вишневецькій. За радою канцлера Ю. Оссолінського король рішив послішити з поміччю оборонцям Збаража, мимо того, що концентрація війська не була ще закінчена. Всі вірили, що сама присутність короля обезсилит противника, котрий не посміє підняти руки на королівській маєстат. Начальним вождем цілого війська був назначений Юрій Оссолінській. Королівське військо в числі 25 тисяч людей вирушило в сторону Збаража. Повідомлений точно про всі рухи королівського війська, Б. Хмельницькій полишив коло Збаража піхоту, а сам з козацькою кіннотою

і татарською ордою заступив королю дорогу коло Зборова, де оточив його з всіх сторін. Король найшовся в великій небезпеці і легко міг потрапити в неволю. В тім критичнім моменті удалося канцлеру навязати зносини з ханом, за посередництвом котрого був заключений зборовський договір на тяжких для Польщі умовах. Реєстр запорожского війська побільшено до 40 тисяч козаків, котрі заняли три воевідства: чернигівське, кївське і брацлавське, або т. зв. Україну. На чолі запорожского війська станув виборний гетман, якому „до булави“ (на удержанє) додано чигиринське староство. На Україні не мали права перебувати королівські війська ні єзуїти ні жиди. Всі уряди мали займатися виключно людьми грецької (православної) віри, а кївській митрополит був допущений до сената. Король зобов'язався платити хану річну данину в виді добровільного подарка і позволив єму в часі повороту на Крим забрати ясир.

Зборовський договір з 1649. р. не вдоволив ні поляків ні козаків. На далеких периферіях польської держави повставала мілітарна майже незалежна українська держава, котра в кождий момент могла звернути свій меч против Польщі. Очевидно, що поляки не думали серйозно про додержанє сего договору. Коли до Варшави прійшов кївський митрополит Сильвестр Косів, католицькі єпископи не хотіли допустити єго до сената і загрозили сецесією (виходом) в случаї, если він займе місце в сенаті. „Світських дисидентів (іновірців) ми терпимо в сенаті, бо они не мішаються до артикулів віри,—говорили католицькі єпископи—но дисидентські і шизматичькі духовні не можуть мати місця в сенаті“.

Із зборовського договору не був вдоволений Б. Хмельницькій, під командою котрого тоді находилося 360 тисяч козаків. Із так великого числа тільки 40 тисяч попало в реєстр, а всі інші були обов'язані вернутися в підданство. Козацкій устрій здобули лиш три воевідства, які творили т. зв. Україну, а всі прочі рускі землі мимо того, що принимали активну участь в повстаню, полишалися при давнійшій стані. Широкі верстви руского населеня були озлоблені на Б. Хмельницького, закидаючи єму то, що за єго дозволом хан в часі свого повороту на Крим забрав велику масу незольників. Щоби спасати свою популярність, Б. Хмельницькій стремів до зірваня зборовського договора. Обі сторони уважали сей договір за передишку.

**Битва під Берестечком.
Білоцерковській договір.**

Приготовляючись до нової війни, Б. Хмельницькій в 1650. р. призначив зверхність турецького султана, щоби в той спосіб забезпечитися поред зрадою хана. Він требовав від сойму, щоби на Україні зніс панщину і церковну унію в цілій польско-литовській державі, а православному духовенству надав рівні права з католиками. Висуваючи релігійну свободу і соціяльну рівність як головні атути в новій війні, він випереджував на ціле століте французку революцію з єї кличами свободи і рівности всіх горожан перед законом. В своїх універсалах він накликавав всіх селян без огляду на релігійні і язикові ріжниці до повстаня против панів і до знищеня цілої соціяльно-політичної структури польської держави. Призив Б. Хмельницького не полишився без відзвука. Серед низших верств польского на-

селеня зачався небезпечний соціяльний рух. Початок дали гуцули, а за їх приміром пішли польські жителі карпатських гір під проводом шляхтича Наперського і Чепца. З сильним відділом опришків зійшов Наперській з гір в долину р. Дунайця, підступом заволодів замком Чорштином і звідси стремів до опанованя інших городів і Кракова, щоби віддати їх в руки Б. Хмельницького. Повстанє Наперського подавив краківській єпископ, в якого руках спочивав надзир над порядком. Сильний відділ війська приблизився до Чорштина. Воїни притворилися сторонниками Наперського, а коли були впущені до кріпости, увязнили проводирів і в оковах перевезли їх до Кракова. Оба зачинщики повстаня (Наперській і Чепец) потерпіли кару смерти.

Селянській рух проявився також в Познанщині. Деякі рускі шляхтичі, котрі притворилися, будто утікли перед повстанєм Б. Хмельницького, наклонювали польських селян до повстаня і представляли їм, що Б. Хмельницькій виступив в обороні не лиш руского, но й польського селянства. Но хлопській рух був тут скоро подавлений, а зачинщики єго покарані смертю.

Соціяльні рухи, викликані в ріжних частях польської держави, мали на цілі відвернути увагу шляхти від головної сили В. Хмельницького, котрий в тім часі з козаками і татарами ударив на Польщу. До рішаючої битви прійшло над р. Стирем недалеко Берестечка. Над польською армією обняв провід сам король Іван Казимир. В війську єго находилися увільнені з татарської неволі оба гетмани, Потоцкій і Калиновській, а також кн. Ярема Вишневецькій. Поляки ввійшли в тайні переговори з ханом, котрий в момент найбільшого роз-

гару битви з своєю Ордою зачав утікати з побоевища. Коли Б. Хмельницькій пробував здержати его від утечі, він забрав силою гетмана в неволю. Мимо всего козаки під проводом Джеджалія, а потім полковника Богуна боронилися далше. Они утворили з возів чотирикутник, котрий тільки з одной сторони прилягав до болот, а з інших був окружений окопами. Богун приказав козакам в ночи класти греблі через болота і в тайні перед чернью переправлятися в найбільшій порядку. Чернь, якій вечером роздано горівку, запримітила утечу козаків доперва на слідуєчій день. В найбільшій паніці она кинулася на греблі, котрі заломилися під тягарем людей. Рівночасно поляки, до котрих дійшли слухи про безпорядок, ударили на козацькій табор. Кто не погиб від кулі і меча, той найшов смерть в болотах. Битва під Берестечком в 1651. р. закінчилася страшним пораженєм козаків.

Поляки не використали належито своєї побіди. Велика часть шляхти, налякана соціяльними рухами серед польского населеня, вернулася до мів. На Україну вирушило невелике військо, яке десятковали хороби. В часі походу 9. серпня 1651. р. помер кн. Ярема Вишневецкій, а незадовго також гетман Ник. Потоцькій. Коли Б. Хмельницькій вернувся з татарской неволі, обі сторони згодилися в 1651. р. на заключенє нового договора в Білій Церкві, в силу котрого обмежено реєстр козаків до 20 тисяч і призначено для них лиш одно кієвске восвідство. Козаки могли перебувати лиш в королівских посіlostях, а в шляхотских могли бути розміщені також коронні війська. Власть гетмана була ограничена. Він підчинявся корон-

ним гетманам і не міг входити в ніякі зносини з сусідніми державами.

Плани Б. Хмельницького. Білоцерковській договір не мав законної сили, бо не був затверджений соймом. Сойм, котрий мав зайнятися сею справою, в 1652. р. по раз першій був зірваний одним послом, Володиславом Сіцінським. Від того часу вийшло в жите т.зв. *liberum veto*, в силу котрого всі рішення сойма приймалися не більшістю голосів, но однодушно.

Записавши козаків в реєстр понад установлену договором норму, Б. Хмельницькій задумав утворити з України і Молдавії державу під протекторатом турецького султана. В тій ціли він хотів оженити свого сина Тимоша з Розандою, дочкою молдавського господаря Василя Лупула. Встритивши відказ, він заключив союз з татарами і вирушив в сторону Молдавії. Під Батогом в 1652. р. єму заступив дорогу гетман Калиновскій, но потерпів поражене. Тимош вступив в границі Молдавії, но в часі облоги Сучави погіб, поцілений арматною кулею. Плани Б. Хмельницького були розбиті. Коли він зачав опять борбу з поляками недалеко Жванця на Поділю, татари в рішаючій момент зрадили єго і приневолили заключити мир на условіях зборовського договора. Всі ті події мали лиш епізодичний характер. Б. Хмельницькій вже успів навязати зносини з Москвою, внаслідок чого повстане єго вийшло в зовсім нове русло.

Переяславска Рада і єї історичне значіне.

Найслабшою стороною повстаня Б. Хмельницького було то, що від самого початку він був приневолений опира-

тися на сторонній силі, котра фатально затяжла на цілім ході подій. Він заключив союз з Кримскою Ордою тому, бо татари все були готові до нападів. Сусідні держави, як Москва і Швеція, не хотіли вязатися з Б. Хмельницьким і довгий час занимали лиш обсерваційне становище. Силою обставин Б. Хмельницькій сохранив союз з татарами, хотя сей „союзник“ не щадив руского населення, масово брав его в ясир і в рішаючій момент зраджував его.

А тимчасом по заключеню зборовского, а потім білоцерковского договора малоруске населенне розчаровалося в своїх надіях. Оно масово переходило границі московской держави і там шукало для себе убіжища. Дорогу на Схід промостили козаки новоострожского полка, котрі сейчас по битві під Берестечком в 1651. р. в числі 1000 людей з оружєм в руках перейшли границу і за дозволом царя Алексія Михайловича поселилися над берегами Дону. З часом наплив населення увеличився і на просторі від Путивля до Острожска повстали численні слободи, з котрих потім виростили нинішні города, як Суми, Ахтирка, Білополє, Харків і т. д. Зорганізовані по козацкому образцу, они називалися слободами, звідки пішла назва „Слобідска Україна“ для відріжнення від гегманской України. Маса населення тягнула в ту сторону навіть самого Б. Хмельницького, котрий в 1652. р. через свого посла Іскру просив царя о дозвіл переселити там ціле козацке військо.

Москва, котра від самого початку уважно слідила за ходом повстання, по раз першій інтервенювала в козацкій справі по берестейській битві в 1651. р., требуючи від польского правительства, щоби оно

ввело в жите зборовській договір. Інтервенція була лиш дипломатична, бо Москва еше не була приготовлена до війни. Доперва в осени 1653. р. зібрався Земській Собор, котрий постановив, щоби цар „приняв під свою високу руку гетмана Богдана Хмельницького і все військо запорожске з городами і землями“. Про постанову Собора повідомив Б. Хмельницького боярин Бутурлин. Він приїхав до Переяславля, де 8. січня 1654. р. відбулася велика народна Рада. Крім козаків зібралися там представителі городів і сіл. В своїй бесіді Б. Хмельницькій представив загальне положення і предложив зібраним, щоби заявилися, чи хотят жити під властью турецького султана, чи кримського хана, чи польского короля, чи московского царя. Товпа закричала: „Волим під царя восточного православного!“ Переяславскій полковник Тетеря ходив по кругу і на всі сторони питався: „Чи всі так постановляете?“ — „Всі однодушно!“ — була відповідь. Тоді гетман сказав: „Нехай так буде! Да укріпит нас Господь Бог під его царскою кріпкою рукою!“ Товпа закричала: „Боже утверди! Боже укрѣпи! чтобъ мы во вѣки все едино были“. Ітак, по переяславській раді „козаки и мѣщане всѣ подъ государезу высокую руку подклонилися“.

В городській соборній церкві в присутности царских послів зложив царю присягу вірности Б. Хмельницкій разом з козацкою старшиною, „что быти имъ съ землями и городами подъ государевой высокою рукою навѣки неотступнымъ“. Присягу вірности зложило також населене Переяславля і цілої України, яка находилася під властью Б. Хмельницького.

Торжественно витав царских послів в Києві митрополит Сильвестр Коссів. Він говорив: „Вы приходите отъ православнаго царя съ желаніемъ посѣтити наслѣдіе давныхъ великихъ князей русскихъ, къ сѣдалищу перваго в. князя Руси, и мы выходимъ вамъ на встрѣчу. Въ лицѣ моему вѣтае васъ оный благочестивый князь Владиміръ, вѣтае васъ святой Апостоль Андрей Первозванный, возвѣстившій на томъ мѣсцѣ сіяніе великой Божьей славы, вѣтають васъ начальники Печерской Лавры, святые Антоній и Теодозій, изнурившіе для Христа жизнь свою въ печерахъ. Войдите въ домъ Бога нашего, на сѣдалище первѣйшаго благочестія русскаго, и дай Господи, щобы вашимъ присутствіемъ обновилось, яко бы юность орла, наслѣдіе православныхъ русскихъ князей“.

Коли Б. Хмельницькій з старшиною потребовав від царских послів, щоби они також присягнули в імени царя так, як „польскі королі своїм підданам всегда присягають“, царскі послы відказали єго просьбі, бо „государево слово перемѣнно не бываетъ“.

Фактичний договір був заключений доперва пізнійше. До Москви поїхали два уповномочені Б. Хмельницького, а іменно війсковий судья Самійло Богданів і переяславскій полковник Павло Тетеря зі „статтями“, т. є. умовами договора. На основі переговорів цар Алексій Михайлович дня 27. марта 1654. р. видав грамоту з заявою, що приймає Україну під свою царську опіку. Козацке військо, якого число определено до висоти 60 тисяч козаків, вибирає собі гетмана і має застережені всі ті права і привілеї, котрі получило від польских королев і литовских в. князей. На

своє удержанє гетман дістав, кромі чигиринского староства, також г. Гадяч і мав право приймати чужих послів та входити в зносини з всіми державами з виїмком Польщі і Туреччини. З послідними державами він міг вести переговори лиш за дозволом і з відома царя.

Смерть Богдана Хмельницкого

В три роки по перяславській раді дня 27. липня 1657.р. помер Богдан Хмельницький і був похоронений в с. Суботіві, де за життя побудовав церков. Був се, по словам польского історика Л. Кубалі, чоловік незвичайний. „Про него можна би ска-

89. Памятник Б. Хмельницкого в Кієві.

зати, що він народився володарем: умів скривати свої наміри, в рішучих моментах не колевався — наскрізь могутня воля і желізна рука“. З іменем

его найтісніше вяжеться початок могутости Росії. Недиво, що в г. Києві на Софійській площаді за царских часів поставлено єму величавий памятник з надписью „Едина Недѣлимая Россія“. На високім постументі сидит гетман на кони і здержує его в бігу.

Переяславска Рада з 1654. р. становит зворотну точку в новійшій історії східної Європи. Єще 20 літ тому назад на основі поляновского мира з 1634. р. панувала рівновага в польско-московских взаїмних відносинах. Рівновагу нарушило повстанє Б. Хмельницкого, в огни котрого згоріло великодержавне становище Польщі. Польща в половині XVII. ст. пережила „Смутное время“, подібно як московске царство з початком XVII. ст. Она стратила в користь свого вікового соперника пребогату Україну, котра під кождим оглядом стала основою могутости Російской Імперії в новійших часах.

Спис ілюстрацій.

	стр.
1. Карта всесвітньої монгольської держави	5
2. Чингисхан на престолі і його сини	9
3. Тимур на престолі	18
4. Мошея в Самарканді	19
5. Гробниця Тимура і його рідні в Самарканді	20
6. Карта розселення литовських племен	36
7. Перкунас	38
8. Атрімπος	38
9. Замок Любарта в Луцку	56
10. Звін Любарта-Дмитра в соборній церкві св. Юра во Львові	57
11. Перемирна грамота Любарта в 1366. р.	62
12. Казимир III. Великий	64
13. Троїцько-Сергієвська Лавра	75
14. Вооружене руских військ 14. ст.	77
15. В. Князь Дмитро Донський	85
16. Сергій Радонежський благословляє в. князя Дмитра перед куликовською битвою	86
17. Куликовська битва 1380. р.	88
18. Володислав Ягайло	96
19. Митрополит Ісидор	124
20. Іван III. Василевич Строгий	136
21. Вид старинного Кремля	140
22. Московський Кремль в теперішнім виді	141
23. Внутрішній вид грановитой палати в Москві	142
24. Успенський Собор в Москві	143
25. Трон в. кн. Івана III. із слоненої кости	147
26. Кн. Константин Іванович Острожський	153
27. Посольство Василя III. на дворі цесаря Максиміліяна I.	165

	стр.
28. Цар Іван IV. Грізний	168
29. Максим Грек	173
30. Ратники XVI. ст.	176
31. Стрільці XVI. ст.	176
32. Волга низше Нижнього Новгороду	177
33. Храм Василія Блаженного в Москві	179
34. Митрополит Филип і Малюта Скуратов	184
35. Литовській Статут	187
36. Завоювач Сибіри, Єрмак Тимофєєвич	195
37. Битва Єрмака з Сибірською Ордою	196
38. Монах XVII. ст.	203
39. Кн. Василь Константин К. Острожській	207
40. Львівській міщанин, Николай Красовській	209
41. Львівська міщанка, Анастасія Красовська	210
42. Член Львівського Ставроп. Братства, Юрій Єліашевич	212
43. Член львів. Ставроп. Братства, міщанин Папара	213
44. Рускій шляхтич, Тадей Дідушицькій	214
45. Єпітрахиль. Дар волоського господаря Ва- силя Люпула	216
46. Грек Константин Корнякт	217
47. Корняктівській дім во Львові	217
48. Печать львівського Успенського Братства з 1591. р.	218
49. Царгородській патріярх Єремія	221
50. Трехсвятительська часовня во Львові	223
51. Успенська (волоська) церков во Львові	224
52. Львівській „Апостоль“ 1574. р.	226
53. Надгробний камєнь Івана Федорова	227
54. З'єдинений герб Львова і герб печатника	228
55. „Адельфотесь“ з 1591. р.	229
56. Львівській єпископ, Гедеон Балабан	230

	стр.
57. Карта польско-литовской держави з XVI ст.	237
58. Козак Мамай	242
59. Кобзар Остап Вересай	243
60. Проїзна башня в перерізі	246
61. Дніпровий поріг Дід або Ненаситець	249
65. Кн. Дмитро Вишневецькій Байда	250
66. Булава	257
67. Козацькі клейноди	257
68. Боярин XVII. ст.	270
69. Самозванец Лже-Димитрій I.	273
70. Марина Мнішек	272
71. Автограф „імператора“ Лже - Дмитрія	274
72. Цар Михаїл Федорович	285
73. Цар приймає послів в 17. ст.	290
74. Цар Алексій Михайлович	293
75. Манявській Скит	300
76. „ „ Віздова брама	301
77. Петро Могила	304
78. Київська Могилянська Академія	305
79. Ученики Києво-Мог. Академії з грецькими і латинськими тезисами в руках	306
80. Петро Конашевич Сагайдачний,	308
81. Св. Іосафат Кунцевич	316
82. Мелетій Смотрицькій	317
83. Раїна Могилянка	319
84. Габданк. Герб Богдана Хмельницького	324
85. Богдан Хмельницькій	325
86. Полковник М. Кречовскій	327
87. М. Кривоніс	330
88. Адам Кисіль	331
89. Памятник Б. Хмельницького в Києві.	342

ЗМІСТ.

ГЛАВА I. Татарске лихолітьє і єго наслідки. 1. Універсальна монгольска держава і єї вплив на судьбу руского народа. Исторична звязь Руси з монгольским світом. — Географічні відносини центральної Азії. — Монгольські племена і їх характеристика. — Темучин-Чингисхан як будівничий світової держави. — Наслідники Чингисхана і їх заслуги. — Розвал світової монгольської держави. — Причини упадка. — Послідня проба відбудови держави Чингисхана. — Значіне монголів в всевітній і рускій історії.

ст. 3-23.

2. Русь під панованем Золотої Орди. Причина поневолення Руси. — Золота Орда в добі єї розцвіту. — Політичний порядок північно-східної Руси. — „Ординский виходъ“. — Вплив татарщини на жите руского народа. — Роль церкви в часі народного горя. — Розвал Золотої Орди і єго наслідки.

ст. 24-35.

3. Судьба західно-руських земель. а) Литва як осередок Малої Руси. Литовські племена і їх патріархальний устрій. — Початки державної організації. — Гедимин як будівничий литовської держави. — Перші рускі землі під панованем Литви. — Кейстут Гедиминович і єго борба з хрестоносцями. — Ольгерд Гедиминович і єго діяльність на Сході. — Опановане Чернігівщини, Київщини, Поділя і Смоленска. — Західно-руські землі як основа мочучости Литви.

ст. 35-49.

б) Борба за територію галицко-володимирского княжества. Наслідки культурного відчуженя галицко-володимирської Руси. — Закарпатска Русь по татарским нападі.

Консолідація Польщі і її порозумінє з Угорщиною в справі Галича. — Початок трагедії Галицької Русі. — Перший военний похід Казимира III. і його значінє. — Польско-угорська коаліція і її борба з Литвою. — Поділ галицько-володимирського княжества в 1366. р. — Організація Галицької Русі за Казимира III. — Послідній галицький князь, Володимир Опольський і його реформи.

ст. 49-70.

4. Москва і її роль в північно-східній Русі. Москва в початках свого розвитку. — Географічне положенє і його користи. — Митроп. Петро Ратненський і його заслуги в ділі возвишеня Москви. — Троїцько-Сергієвська Лавра і її культурне значінє. — Іван Калита в роли будівничого московської держави. — Литовско-московське соперництво.

ст. 70-83

ГЛАВА II. Народини нового порядку. I Куликовська битва як зворотна точка в історії східної Європи. Москва а Золота Орда за княженя Дмитра Івановича. — Вибух війни. — Битва на Куликовім полі в 1380. р. — „Задонщина в. князя господина Димитрія Івановича“. — Історичне значінє куликовської битви.

ст. 84-93.

2. Польско-литовська унія і її вплив на судьбу руского народа. Причини польско-литовської унії і її наслідки. — Окрещенє Литви і прилученє Галицької Русі до Польщі. — Витовт Кейстутович і його опозиція против інкорпорації. — Упадок автономних руских княжеств. — Вплив централістичної політики Витовта на судьбу Закарпатської Русі. — Пораженє Витовта над Ворсклею і унія в Вильні. — Війна з Москвою і мир над Угрою. — Грунвальдська битва і її наслідки. — Городельська

унія. — Пропаганда католицизма на за-
хідно-руських землях. — Справа коронації
Витовта.

ст. 93-11

**3. Становище західно-рускої аристо-
кратії в зв'язи з перебудовою польсько-литов-
ської держави. В. князь Свидригайло і його
війна з Польщею. — Межиусобиця на Лит-
ві. — Роль рускої аристократії. — По-
біда Жигмонта Кейстутовича і його смерть.
Політичні уступки Казимира Ягайловича
в користь руского населення. — Межиусо-
биця в Москві. — Флорентійська унія і по-
чаток незалежності московської церкви. —
Політика Казимира IV, і його успіхи на за-
ході. — Відокремлене Закарпатської Русі.
Мукачевське єпископство. — Тяготіне Га-
лицької Русі до Молдавії. — Повстання
Мухи. — Тяготіне Литовської Русі до
Москви і його причини.**

ст.115-134

**4. Будова великорускої держави під
проводом Москви. Упадок незалежності
Новгорода Вел і його наслідки. — Вінча-
ння Івана III, з Софією Палеолог і його по-
літичне значення. — Кінець татарської не-
волі. — Княжеский Судебник Гусева. —
Культурні зв'язки з західною Європою.
Єресь жидовствующих і її розвиток. —
Фермент в області церковного й політич-
но-суспільного життя. — Політична про-
грама Івана III. Строгого.**

ст.135-149

ГЛАВА III. Польща чи Москва ?

**1. Початок вікової боротьби із-за „Dominium
Russiae“ (панування над Русью). Польща
і Литва на порозі нових віків. — Чорно-
морська проблема і її значення для Польщі.
— Вибух війни між Литвою а Москвою. —
Ідеологічні протиріччя. — Трагічна доля
кн. Єлени Івановни. — Затяжний характер
війни. — Відновлене польсько-литовської**

унії. — Повстанє Мих. Глинського. — Лебедина пісня західно-русской аристократії.

ст.150-163.

2. Московске Царство. Упадок Пскова і Рязани. Обєдиненє північно-східної Руси. — Теорія Філотея про Москву як третій Рим. — Молоді літа Івана IV. Грізного і єго коронація на царя. — Період реформ при участі Сильвестра і Адашева. — Розвиток письменства і єго значіне, Перша типографія в Москві. — Організація стрілецького війська. — Упадок Казанской і Астраханской Орди. — Перелом в душі Івана IV. — Опричина як средство борби з боярами.

ст.163-185.

3. Польска Республика й Московске Царство. Парляментарний устрій Польщі. — Вплив польского права на Литовскій Статут. — Люблинска унія і єї значіне. — Побіда нового порядку в польско-литовскій державі. Борба Москви о панованє над Балтійским морем. — Покоренє Сибірской Орди. — Перші зносини з Англією. — Роль Архангельска. — Іван IV. Грізний в світлі історії і народних пісень.ст.186-199.

4. Мала Русь і єї релігійно-національне відродженє. а) Історична роль львівского міщанства. Церковні братства. Полонізація західно-русской аристократії. — Занепад православної церкви а відродженє католицизма. Першій проблєск нового житя. Острожска Академія. — Галицке міщанство і єго правне положенє. — Львівске Успенске братство і єго організація. — Культурно просвітительна діяльність Львівской Ставропигії. — Борба аристократичного і демократичного на-

пряму в православній церкві. — Берестейська унія і її наслідки.

ст.199-235.

б) Козаччина, її повстанє і розвиток. Причини і наслідки закріпощення селян. — Кримська Орда і її розбишацький характер. — Козацькі пісні або т. зв. невольницькі псалми. — Способи оборони границь. — Козаччина як побутове явище. — Основане Запорожской Січи. — Народні пісні про кн. Д. Вишневецького-Байду. — Богдан Ружинський і Іван Підкова. — Організація запорожских козаків. — Баторієва реформа і її вплив на розвиток козацької верстви. — Перші козацькі повстання і їх характер. — Лубенський розгром козаччини.

ст.235-264

ГЛАВА IV. „Смутное время“.

1. Революція в Московській Русі і її характер. Послідній цар із рода Рюриковичей. — Основане московского патріярхата. — Початок закріпощення селян. — Конец династії Рюриковичей. — Цар Борис Годунов. — Боярська крамола. Лже-Димитрій I. — Цар Василь Шуйський. Соціяльна революція. — Війна з Польщею і її наслідки. — Цар Володислав Жигмонтівич. — Перше народне ополчене. — Мінін і Пожарський. — Всенародний вибір царя Михаїла Романова. — Заклучене.

ст.265-286.

2. Московська Русь під панованем перших Романозих. Наслідки Смутного времени. — Територіяльні страти. а) Столбовський мир. — б) Деулинське перемиріє. Поляновський мир. — в) Діло Азова. — Умиротворенє держави. — Соціяльні зміни в московській державі. Земські Собори. — Алексій Михайлович. „Соборное Уложе-

ніе". — Повстанє Стеньки Разина і его значіне.

ст.286-296.

3. Мала Русь в борбі за віру і народність Положенє православної церкви по берестейській унії. — Іосиф Велямин Рутський і его заслуги для унії. — Роль Галицкой Руси в ділі відродження православної церкви. — Манявській Скит, его повстанє і організація. — Кієво-Могилянська Академія. — Розвиток козащини за гетмана Петра Конашевича. — Роль козаків при віднові висшой православної ієрархії. — Битва під Цецорою. — Участь козаків в битві під Хотиним. — Смерть Петра Конашевича. — Зміна козацкой ідеології.

ст.296-314

4. Козацка проблема. Повстанє Богдана Хмельницкого і его наслідки. Зміна політичного курсу. — Борба між православними і уніятами. — Убийство Іосафата Кунцевича. — Козацкі повстаня і їх причини. — Тяготіне до Москви. — Проби релігійного примиреня. — Ограниченє козацких свобод. — Военні плани Володслава IV. — Житє і діяльність Б. Хмельницкого до суботівской події. — Союз з татарами і перші побіди. — Зміна ідеології. — Зборовській договір. — Битва під Берестечком. — Білоцерковській договір. — Плани Б. Хмельницкого. — Переяславська Рада і єї історичне значіне. — Смерть Богдана Хмельницкого.

ст.314-343.

Ф. 1252 / 37

Pocztowa opłata niszczone ryczałtem.

Тип. Ставр. Инст. въ ар. З. М. Медицинскаго во Львовѣ.

1144